

ÇANKAYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU YÜKSEK LİSANS TEZİ

MİLLİYETÇİLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ VE
TÜRK ANAYASALARINDA MİLLİYETÇİLİK İLKESİ

MURAT EROL

ŞUBAT 2021

ÖZET

MİLLİYETÇİLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ VE TÜRK ANAYASALARINDA MİLLİYETÇİLİK İLKESİ

EROL, MURAT

Yüksek Lisans Tezi
Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Cem Duran UZUN

Şubat 2021, 174 sayfa

Günümüz anayasalarının pek çoğunda milli kimlik ve milli egemenlik gibi, temel felsefi motivasyonunu Fransız İhtilali'nden alan kavramlara rastlamak artık doğal bir hal almıştır. İhtilal sonrasında Avrupa'da eşitlik ve özgürlük anlamına gelen milliyetçilik, Avrupa dışı coğrafyalar için bir kriz ve dağılma anlamına geliyordu. Milliyetçiliğin olumsuz etkisine karşı Osmanlı'da başlayan milli kimlik hareketleri, Kânûn-ı Esâsî'de anayasal bir vatandaşlık olarak Osmanlı vatandaşlığını getirmiştir. 1921 Anayasası ilk defa milli egemenlik ilkesine yer veren anayasamız olmuştur. 1961 ve 1982 Anayasalarının adeta birer “ideolojik manifesto” niteliği taşıyan Başlangıç kısımları Türk Anayasacılığı, hukuku hatta siyasi hayatı için belli dönemlerde çıkmazlara girilmesine neden olmuştur. Bu durum, Anayasa Mahkemesi kararlarıyla bu hukuki ve siyasi çıkmazlar perçinlenmiştir. 1924 Anayasasında, 1937 yılında, yapılan değişiklikler ile milliyetçilik anayasal bir ilke olmuştur; 1961 Anayasası'nın metninde “milli devlet”, 1982 Anayasası'nda ise “Atatürk Milliyetçiliği” şeklinde yer almıştır.

Bu tez kapsamında, milliyetçilik kavramının terminolojik incelemeleri, doğuşu, tarihi süreçleri ve dönüşümleri ele alınmıştır. Buradan hareketle milliyetçilik kavramının, anayasalara etki süreçleri Türkiye'de anayasal bir ilke halini alması incelenmiştir. Milliyetçilik ilkesinin sınırlarının belirginleştirilmesi, günümüz

koşullarında yeniden değerlendirmeler yapılması gerektiği ve bu bağlamda hukuk ve özelde anayasada ne şekilde yer alması gerektiğinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millet, milliyetçilik, milli kimlik, Türk milliyetçiliği, Atatürk milliyetçiliği, Kânûn-ı Esâsî, 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu, 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu, 1961 Anayasası, 1982 Anayasası.

ABSTRACT

TRANSFORMATION OF NATIONALISM AND THE PRINCIPLE OF NATIONALISM IN TURKISH CONSTITUTIONS

EROL, Murat

Master Thesis

Department of Public Law

Supervisor: Dr. Öğretim Üyesi Cem Duran UZUN

February 2021, 174 pages

It is now natural to come across concepts such as national identity and national sovereignty that derive their fundamental philosophical motivation from the French Revolution in many of today's constitutions. Nationalism, which means equality and freedom in Europe after the revolution, meant a crisis and disintegration for non-European geographies. The national identity movements that started in the Ottoman Empire against the negative effect of nationalism brought Ottoman citizenship as constitutional citizenship in Kânûn-ı Esâsî. The 1921 Constitution was our first constitution to include the principle of national sovereignty. The preamble parts of the 1961 and 1982 Constitutions, which are almost "ideological manifestos", have caused stalemates for Turkish constitutionalism, law and even political life at certain times. This situation has been reinforced by the decisions of the Constitutional Court, these legal and political dilemmas. With the changes made in the 1924 Constitution in 1937, nationalism became a constitutional principle; It was included in the text of the 1961 Constitution as "national state" and in the 1982 Constitution as "Atatürk Nationalism".

In this thesis, terminological studies, emergence, historical processes and transformations of the concept of nationalism are discussed. Here the concept of nationalism movement, constitutional processes to effect a constitutional principle the receiving state in Turkey is examined. It is aimed to clarify the boundaries of the

principle of nationalism, to be re-evaluated in today's conditions and to reveal how it should be included in the law and in the constitution in particular.

Keywords: Nation, nationalism, national identity, Turkish nationalism, Atatürk nationalism, Kânûn-ı Esâsî, 1921 Organization Fundamental Law, 1924 Establishment Law, 1961 Constitution, 1982 Constitution.

TEŞEKKÜR

Bu tezin her aşamasında desteğini, yönlendirmesini, bilgi paylaşımındaki açıklığını esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Cem Duran UZUN Hocam'a özellikle ve öncelikle teşekkür ediyorum. Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesindeki hocalarımı, özellikle Prof. Dr. Mehmet TURHAN ve Dr. Öğretim Üyesi İlker KILIÇ'ı, Sosyal Bilimler Enstitüsü yönetici ve personeli için teşekkür bağlamında anmak isterim. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Muharrem KILIÇ'a ve Dr. Hakan A. YAVUZ'a da ayrı bir yer açarak destek ve katkıları için teşekkür ediyorum. Diğer yandan bu çalışmanın en başından bitişine kadar, kendilerine ayırmam gereken zamandan "feragat" eden aileme, kıymetli eşim Deniz EROL'a ve canım kızım Fatma Beyza'ya sevgi ve minnet duygularımın ifadesi son derece zor.

İÇİNDEKİLER

TEZDE İNTİHAL OLMADIĞINA DAİR BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACH.....	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BÖLÜM I

MİLLİYETÇİLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ VE ANAYASALARA GİRİŞ SÜREÇLERİ, TÜRK MİLLİYETÇİLĞİNİN GELİŞİMİ

1.1. MİLLET- MİLLİYETÇİLİK.....	7
1.1.1. Kavramlar Ve Tanımlar.....	7
1.1.1.1. Millet	7
1.1.1.2. Milliyetçilik	11
1.1.2. Millet Ve Milliyetçiliğin Oluşumu, Tarihî Gelişimi Ve Dönüşümü.....	13
1.1.2.1. Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışına Dair Tezler	13
1.1.2.2. Milliyetçiliğin Değişim Süreçleri	14
1.1.2.3. Milletin Oluşumuna Dair Tezler	15
1.1.2.3.1. Genel Olarak Yaklaşımlar	15
1.1.2.3.2. Objektif Millet Ve Subjektif Millet Yaklaşımları	19
1.1.3. 19. Yüzyıl'da Devlet, Milli Kimlik, Egemenlik, Ve Vatandaşlık Anlayışları	24
1.1.3.1. Fransız İhtilali'nin Millet ve Milliyetçilik Anlayışlarına Etkisi	24
1.1.3.2. Ulus-Devletlerin Gelişimi	25
1.1.3.3. Modern Devletin Unsurları Ve Bir Unsur Olarak Millet.....	27
1.1.3.4. Egemenlik Anlayışındaki Değişim	29

1.1.3.5. Vatandaşlık Anlayışının Gelişimi.....	31
1.1.4. Farklı Ülke Anayasalarının Millet ve Milliyetçilik Açısından Değerlendirilmesi	33
1.1.4.1. Genel Olarak.....	33
1.1.4.2. Avusturya Anayasası.....	35
1.1.4.3. Belçika Anayasası	36
1.1.4.4. Danimarka Kraliyet Anayasası.....	36
1.1.4.5. Fransa Anayasası.....	37
1.1.4.6. Federal Almanya Anayasası.....	38
1.1.4.7. İtalya Anayasası.....	39
1.1.4.8. İspanya Anayasası	39
1.1.4.9. Diğer.....	40
1.2. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ	41
1.2.1. Osmanlı İmparatorluğunda Milli Kimliğin Oluşumu Ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu.....	41
1.2.1.1. Osmanlı Modernleşmesinin Temelleri	41
1.2.1.2. Modern Devlet Oluşumunun Başlaması	42
1.2.2. Türk Modernleşmesinin Miladı Olarak Tanzimat Fermanı Ve Dönemi	44
1.2.3. Milli Kimlik Oluşumu.....	47
1.2.3.1. Osmanlı Millet Sistemi	47
1.2.3.2. Osmanlılık Kimliğinin Gelişmesi	49
1.2.3.3. Osmanlı Vatandaşlığının Gelişmesi	52
1.2.4. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Milliyetçiliği.....	54
1.2.4.1. Doğuşu Ve Kökleri	54
1.2.4.2. Felsefi Temelleri	56
1.2.4.3. Jön Türkler, İkinci Meşrutiyet Dönemi Ve İTC Milliyetçiliği.....	57
1.3. CUMHURİYET DÖNEMİNDE MİLLİYETÇİLİK	61
1.3.1. Fikrî Arka Plan	61
1.3.2. Resmî Devlet Milliyetçiliği: Atatürk Milliyetçiliği.....	64
1.3.2.1. Genel Söylem Ve İdeoloji	64
1.3.2.2. Temel Nitelikler	69
1.3.2.3. Genel Pratikler	70

1.3.2.4. Yeni Vatandaşlık Anlayışının Gelişmesi	72
1.3.2.5. Milli Egemenlik Anlayışı	73
1.3.2.6. Atatürk Milliyetçiliğinin Subjektif Ve Objektif Millet Anlayışları Bakımından Değerlendirilmesi	74
1.4. MİLLİYETÇİLİĞİN ANAYASAL İLKE OLMA SÜRECİ.....	77
1.4.1. Türkiye’de Anayasal Gelişmeler Ve İdeoloji.....	77
1.4.1.1. Türk Hukukunda Milliyetçilik Ve İdeoloji.....	77
1.4.1.2. Türk Anayasacılığında İdeolojik Anlayış	80
1.4.2. Türk Anayasalarının İdeolojik Manifestoları: Başlangıç Kısımları	84

BÖLÜM II

TÜRK ANAYASALARINDA MİLLİYETÇİLİK

2.1. GENEL OLARAK TEMEL İLKELER.....	88
2.2. 1876 KÂNÛN-I ESÂSÎSİ	89
2.2.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı	89
2.2.1. Genel Yapısı	91
2.2.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi	95
2.3. 1921 TEŞKİLÂTI ESASÎYE KANUNU (ANAYASASI)	99
2.3.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı	99
2.3.2. Genel Yapısı	100
2.3.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi	102
2.4. 1924 TEŞKİLÂTI ESASÎYE KANUNU (ANAYASASI)	105
2.4.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı	105
2.4.2. Genel Yapısı	106
2.4.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi	110
2.5. 1961 ANAYASASI	114
2.5.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı	114
2.5.2. Genel Yapısı	115
2.5.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi	119
2.5.4. Anayasa Mahkemesi Kararlarında Genel Olarak Milliyetçilik.....	125

2.6. 1982 ANAYASASI.....	127
2.6.1. Tarihi Bağlamı Ve İlanı.....	127
2.6.2. Genel Yapısı.....	128
2.6.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi.....	132
2.6.4. Anayasa Mahkemesi Kararlarında Genel Olarak Milliyetçilik	140
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	149
KAYNAKÇA.....	158
EK : ÖZGEÇMİŞ	175

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜHF	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
Bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
DP	: Demokrat Parti
E.	: Esas
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
İÜHF	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
K.	: Karar
Kt.	: Karar Tarihi
m.	: Madde
MBK	: Milli Birlik Komitesi

MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları/Basımevi
MGK	: Mili Güvenlik Kurulu
no.	: Numara
ör.	: Örnek
p.	: Paragraf
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
ss.	: Sayfa sayıları
SPK	: Siyasi Partiler Kanunu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
ty.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
yy.	: Yüzyıl

XXXXXS
GCPS

GİRİŞ

Türk Anayasacılığı, ilk anayasa olan 1876 Kânûn-ı Esâsî'si'nden günümüze önemli bir birikim oluşturmuştur. 1876, 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları bu birikimin somut verileri olarak anılabilecektir. Kânûn-ı Esâsî'ye giden yolda anayasa ve hukuk merkezli tartışmalar Osmanlı İmparatorluğunda bu yöne dair bir farkındalık oluşturmuştur. Kânûn-ı Esâsî'nin oluşması evresi, Cumhuriyet döneminde, özellikle anayasal belli tutumların oluşması ve belirlenmesi bakımından önemlidir.

Günümüzün belli başlı anayasa ilkelerinin oluşmasında Tanzimat Dönemindeki belli tartışmaları ve uygulamaların büyük katkıları görülmektedir. Çalışmamız çerçevesinde milliyetçilik ilkesi bağlamında, Tanzimat Döneminin milli kimlik oluşumu, vatandaşlık bilincinin gelişmesi, egemenlik konusundaki talepler Cumhuriyet anayasacılığının rotasını da belirlemiştir. Cumhuriyet Dönemi anayasaları ise, önceki dönemin yönetim biçimini (Saltanat, hilafet vb.) silmek ve yeni bir yönetim biçimi ortaya koymak için net ve keskin düzenlemelere yer vermiş, bu yeni anlayış kurma çabası 1961 ve 1982 Anayasalarında artık koruma amacı taşıyan düzenlemeler olarak yer almıştır. Egemenlik, vatandaşlık, devletin nitelikleri, Cumhuriyetin nitelikleri, 1961 Anayasası ile başlayan Başlangıç kısmı yazma gibi belli başlı düzenleme ve ifadeler, devletin kendini tanımlaması ve kendisini koruması amacı yanında zaman zaman anayasanın ideolojik ruhunu oluşturan genel belirleyenler olmuştur.

Kökleri Fransız İhtilali öncesine kadar uzanan milliyetçilik, İhtilal sonrasında yeni bir form kazanmış, modern dönemlerin en güçlü ideolojisi ve düşünce biçimi haline gelmiştir. Milliyetçiliğin modern devlet anlayışındaki yeri, öncelikle egemenliğin artık millete/ulusa devri ile hızlı bir milletleşme sürecinde görmek mümkündür. Millet olmak demek bir yönüyle devlet olmakla aynı anlamları taşımaya başladı. Millet olmakla milliyetçiliğin birbirini beslediği ve güçlendirdiği düşünüldüğünde, milletlerin oluşumunda milliyetçi yapılanmaların rolünün daha etkin olduğu sonucuna varılacaktır. İhtilal sonrasında milliyetçiliklerin aristokrasi ve krallara karşı özgürlükçü ve eşitlikçi yanı baskınken, özellikle Birinci Dünya Savaşı

ve Afrika gibi coğrafyalarda da İkinci Dünya Savaşı sonrasında milliyetçilikler millet ve devlet olmayı hedefleyen hareketlere dönüşmüştür. Bu bağlamda oluşan her devlet bir anlamda hem milli kimliğini hem de bağımsızlığını korumak amacıyla milliyetçi siyasete başvurmuş, bu yönde hukuklarını düzenlemişlerdir.

Türkiye’de devletin, önce kendini kurma misyonu yüklediği sonrasında koruma misyonuna kaydırıldığı bir ilke olan milliyetçilik, Cumhuriyet öncesinde hatta Tanzimat ile başlayan milli kimlik oluşumlarının doğal bir uzantısı ve sonucu olmuştur. Osmanlı’nın parçalanma sürecinin doğrudan etkileri milli kimliği belirgin hale getirirken, bunun Osmanlılık durağının ardından Türklük bir kimlik olarak tebarüz etmiştir. Türklüğün ve Türk milliyetçiliğinin, Cumhuriyet’in ilk yıllarında da süren, sekülerleşme ve hatta laikleşme çabası, önceki dönemin Türk-İslâm ayrılmazlığı düşüncesine bir tavır olurken, bir anlamda özüne uygun bir şekilde Fransız modeli ve teorisi çerçevesinde ulus-devlet inşa edilmiştir. Bu teorik çerçevesinin kendinden menkul ve apriori varyantı sekülerlikti. İhtilal mantığına göre örneğin egemenlik tartışmaları bağlamında, egemenin kim olduğu modern milleti ortaya çıkarırken, bunun doğal sonucu Tanrısal olanın terkedilmesi, seküler bir iktidar yapılanmasının kurulması olmuştur.

1924 Anayasasına 1937 yılındaki değişiklikler ile giren Atatürk’ün altı ilkesinden, devamlılığı, etkinliği ve yayılımı en fazla olanı milliyetçilik ilkesi olmuştur. Diğer yandan doğrudan ve dolaylı olarak anayasaların farklı maddelerinde karşımıza çıkan bu ilke ile Fransız İhtilali’ne kadar uzanan felsefi kökler ortaya konulurken, diğer yandan ise devletin ideolojik tercihi de vurgulanmıştır. Felsefi kökler anlamında milliyetçilik ilkesi hem bir milli kimlik hem de ulus-devlet modelinin kurulmasını ve korunmasını ortaya koyacak bir kapsama sahiptir. Osmanlı’nın dağılması, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı süreçleri milliyetçiliği diğer ideolojiler karşısında kaçınılmaz tek seçenek haline getirmiştir. Devletin bozguna uğrayıp dağılması tüm Osmanlı halkı kadar Cumhuriyet’i kuran kadroları da kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Bu doğal etki yanında Tanzimat’tan beri gelen milli kimlik oluşumu çabalarının giderek yeni bir millet anlayışı, Türklük, milliyetçilik yönünde güç kazanması yeni devletin yönetim anlayışını ve dolayısıyla anayasalar başta olmak üzere hukukunu etkilemiştir.

Bu çalışmada milliyetçiliğin seyri ve dönüşümü ortaya konularak bir ilke olarak Kânûn-ı Esâsî’den başlayarak diğer tüm anayasalara etkisi incelenmiştir. Bu

kapsamda, çalışmanın çerçevesinde 19. yy. Osmanlı modernleşmesi ve özellikle hukuk değişimine panoramik bakılmıştır. Fransız İhtilali ve Osmanlı modernleşmesine değinilmiş, milli kimliğin modern anlamda ortaya çıkması ve giderek güçlenen yapısı ve bunun anayasalara etkisi ele alınarak bir bağlam oluşturmak amaçlanmıştır. Modern millet anlayışı ve milliyetçiliğin ulus-devleti üretmesi, 19. yy'dan itibaren tüm dünyada adeta tek devlet biçimi olarak ortaya çıkması ve sunulması karşısında Osmanlı'nın o yöne doğru evrilmesi de ele alınmıştır. Hukuk hayatını doğrudan etkileyen bu modernleşme çabalarının en önemli aşaması Türk anayasacılığının artık somut olarak başlamış olmasıdır.

Türkiye'de hukuka ve özellikle anayasaya etki eden milliyetçiliğin mahiyetinin, bu kapsamda ele alınması ile ideolojik tutumun netleştirilmesi izah edilmeye çalışılmıştır. Milliyetçilik terminolojisi incelenmiş, belli ayrımlara gidilmiş, Türk hukuku ve anayasalarının bu çerçevede değerlendirilmesi yapılmıştır. Nesnel ve öznel şeklinde yapılan ayırım genel tercihe uygun olarak subjektif millet ve objektif millet anlayışı olarak ifade edilmiş; bu kavramlara yaklaşımlar ele alınmıştır. Yine ırk, köken, din, dil vb. tartışmaların her iki ana ayırım bakımından Türk anayasacılığı ve hukuku açısından sabitlenememiş ve netleştirilememiş olması da dikkatleri çekmektedir.

Çalışmanın kavramsal ve teorik çerçevesi 1876, 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarındaki milliyetçilik etkilerini ve sürekli değişen milliyetçilik etkilerini değerlendirmek üzere ortaya konulmuştur. Bu anayasalarla ilgili genel bilgiler kapsamında, kabul edilip ilanlarına ve içeriklerine kısaca değinilirken, bir yandan da farklı yazarların farklı görüşlerinin mukayesesine girilmiştir. Anayasa hükümlerinde yer alan milliyetçilik anlayışının etkilerine odaklanırken, bunların subjektif veya objektif nitelik taşıyıp taşımadıkları tartışılmıştır. Anayasaların ilgili maddeleri ele alınmış, farklı yaklaşım ve anlayışlara yer vermeye çalışılmıştır.

Milliyetçilik ile ilgili olarak genel terminoloji tartışmaları daha çok Batılı yazarlar üzerinden alınmıştır. Bu kapsamda günümüz subjektif millet anlayışında en büyük etkiye sahip olan *Renan* başta olmak üzere, *Eric Hobsbawm*, *Benedict Anderson*, *Ernest Gellner*, *Anthony D. Smith* gibi önemli isimlerin tezleri en genel çerçevede aktarılmak suretiyle, millet ve milliyetçiliğin günümüz için genel geçer bağlamı, anlamı ve anlayışı ortaya koyma amaçlanmıştır. Türkiye'de özellikle

Avrupa'daki bilimsel seviyede milliyetçilik konusu birkaç istisna dışında (*Umut Özkırmı* gibi) henüz ele alınmış değildir.

Türkiye'de milliyetçilik konusu birkaç açıdan ele alınmıştır, ki bunların bilimsel bir nitelik taşıdığı da söylenemeyecektir. Birinci grup tarafsızlık anlamında, ideolojik ve siyasi bir savunma amacı taşır, bir yandan didaktik çerçeveyi asla ihmal etmez. Diğer bir milliyetçilik yazımı da, kavram ve kavramla ilgili siyasi ve ideolojik unsurlara düşmanlık besleyen bir anlayıştır. Buradaki mesele milliyetçiliği anlamaktan çok, milliyetçiliğin yanlışlığını ortaya koyarak, bu kavramı ve ideolojiyi yanlışlamaktır. Bu bakımdan çalışmada bu tür anlayışların “tepkisel” tutumlarının etkisi görmezden gelinmiş, kavramı anlama ve anlatma çabası öncelenmiştir.

Türkiye gibi yaklaşık iki yüzyıla yakındır modern devlet olma çabasını sürdüren, imparatorluk alışkanlıkları ile ulus-devlet gereksinimleri ve tercihi arasında gelgit yaşayan, korumacı, devleti kutsallaştıran, resmî ideolojilere sahip olan örneklerle rastlamak mümkündür. Ancak Türkiye yine de kendine özgü yapısıyla orijinal bir örnek olma özelliğini korumaktadır.

Milliyetçiliğin kurucu motivasyon aracı olması yanında korumacı bir işlev yüklediği görülmektedir. Bu korumacılığın dışarıdaki “tehdit”lere yönelmek yerine içerideki siyasete, özgürlüklere, hukuka vb. alanlara bir otoriterlik olarak yansımaları riski ve örnekleri, çerçevesi muğlak ideolojik değer üretimlerinin anayasa ve hukuktaki yerinin tartışılır olduğunu da göstermektedir. Laiklik ve milliyetçiliğin otoriterliğe dönük yorumlarının Türkiye için siyasetin ve hukukun tabiri caizse nefesinin tıkanıdığı dönemlerde yoğunlaştığı bir realitedir. Bu bakımdan örneğin Alman etnik/soy temelli milliyetçilik ve millet anlayışı karşısında Fransız kültürel milliyetçilik ve millet anlayışının güçlenmesi gerektiği şeklinde tartışmalar sık sık yapılmıştır. Ancak Türkiye'nin millet ve milliyetçilik anlayışındaki gelgitli, eklektik, ideolojik hamasete açık karmaşık durumu, hukukun olduğu kadar siyasetin ve birey hak ve özgürlükleri ile ifade özgürlüklerinin de önüne engeller taşıyan bir yapıya müsait hale gelmiştir. Anayasalarımızda bu yöndeki düzenlemelerin yine anayasa çerçevesinde açıklığa kavuşturulmak yerine, farklı bağlamlarda ifade edilmiş söz, eylem ve pratikler üzerinden anlam kazanması ve yorumlanması, hukukun eğilim bükülmesine hatta bir adım ileride güce göre şekillenmesine neden olmuştur. Anayasa Mahkemesi'nin 1982 Anayasası sonrasında yoğunlaşan kararlarına laiklik ve milliyetçilik bağlamında bakıldığında ciddi sorunlar görülmektedir. AYM'nin

milliyetçilik ve millet kavramlarını defalarca yeniden tanımlama çabası dikkatleri çekerken, hukukun yerini sosyolojinin, tarihin ve yer yer siyaset biliminin aldığı görülmektedir. Yine anayasa maddelerinin yorumlanmasından ziyade yorumların anayasallaştırılması gibi ters cereyanlar da Mahkeme kararlarının karmaşık, çelişkili ve eklektik diline hakim olmuştur.

Neticede Türkiye'nin milliyetçilik konusundaki kafa karışıklığı, doğrudan anayasalara da yansırken, anayasaların bunlara hem ideolojik çerçeve belirlemesi hem de anayasal değer seviyesine yükseltmesiyle eleştiri alanlarının daraldığını, öneri çeşitliliğinin azaldığını, tersine otoriterlik sinyallerinin yoğunlaştığını söylemek kolaylaşmıştır. Söylem ile eylem arasındaki dengeyi gözeten klişenin Türkiye'de hukukun, özelde anayasanın birlik, beraberlik, dayanışmacılık, ortak geçmişçilik, ortak geleceğe yönelme şeklindeki "söylem" değeri yüksek değerlerin yeri geldiğinde reelde farklı şekillerde tezahür ettiği görülmüştür.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. *Birinci bölümde* teorik açıdan millet ve milliyetçilik kavramları ele alınmış, Avrupa merkezli okumalar ile bunun ülkemize etkileri incelenmiştir. Bu kapsamda milletin oluşumuna dair görüşlere, objektif ve subjektif millet anlayışlarına, ulus-devletin gelişimine, Fransız İhtilali'nin millet ve milliyetçilik anlayışlarına etkilerine ve bu kavramları dönüştürmesine, egemenlik ve vatandaşlık anlayışlarının değişimine değinilmiştir. Farklı ülke anayasalarında egemenlik, vatandaşlık, milli kimlik gibi temel belirleyenlere değinilerek mukayese imkanları gözetilmiştir. Bu bölümde genel kavramsal ve tarihi gelişmelerin devamında Türk milliyetçiliğinin doğuşu tarihi gelişim süreçleriyle birlikte ele alınmıştır. Bu çerçevede, alan dışında yapılan çok sayıda çalışma incelenmiş olmasına rağmen, pek azına yer verilmiştir. Bunun nedenlerinin başında konuyla ilgili olarak doğrudan yapılan çalışmaların merkezinin alan dışında bulunması gelmektedir. Bu bakımdan konunun anayasa hukuku alanına etkileri açısından sınırlamalara girilmiştir. Diğer yandan ise anayasa hukuku içerisinde bu konularla ilgili çalışma sayısının yok denecek kadar az olduğu görülmüş, halihazırdaki eserler ise büyük çoğunlukla belli çerçevenin dışına çıkmamış görüş aktarımından oluşmaktadır. Milliyetçilik ile ilgili teorik kısımlarda genel tekrarın dışına çıkma çabası ortaya konulmuş, farklı alanlardan yararlanılmıştır. Birinci bölümün sonunda ise Türkiye'deki anayasal gelişmeler, milliyetçiliğin genel olarak hukuka etkisi, Türk anayasalarındaki genel ideolojik yönelimler ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise genel teorik anayasa tartışmalarına girilmemiş, doğrudan milliyetçilik ilkesinin izinin sürüleceği düzenlemeler ve yaklaşımlar ortaya konulmuştur. 1876 Kânûn-ı Esâsî'nden başlayarak tüm anayasaların tarihi bağlamlarına ve genel yapılarına kısaca değinilmiş akabinde milliyetçilik ilkesi kriterleri açısından değerlendirmeler yapılmıştır. 1961 ve 1982 Anayasalarının incelendiği kısımlarda bir alt başlık altında Anayasa Mahkemesi'nin kararları milliyetçilik bağlamında ele alınmıştır.

Son olarak kavramsal tercih konusundan birkaç hususa değinmekte yarar bulunmaktadır. Türkiye'de genellikle millet, milliyetçilik ve milli devlet ile ulus, ulusçuluk, ulus-devlet kavramlarının kullanımları sistematik bir karmaşa taşır. Burada da beliren ideolojik duruş, esasında pek kavramın ne olduğu ile ilgili bir belirleyicilik taşımaz. Çalışmamızda, anayasalarda millet ve milliyetçilik kavramları kullanıldığı için kavramsal tercihi bu yönde oluşmuştur. Diğer yandan belli atıflarda yazarların amacının daha iyi anlaşılması açısından kavram tercihi bir önem taşıyorsa, yazarların kullandıkları kavramlara yer verme çabası gösterdik. Bu bağlamda bir istisna olarak milli devlet ifadesi yerine ulus-devlet ifadesinin yaygınlığından dolayı tercih edildiğini belirtmek gerekiyor.

Bu çalışmanın nihai hedefi milli kimlik olarak millet olgusunun bir vazgeçilmez anayasal realite olduğunu, milliyetçiliğin farklı boyutları ele alınarak milliyetçilik olgusunun anayasal bağlamda hangi düzeyde olduğunu ve olabileceğini ortaya koymayı hedefledik.

BÖLÜM I

MİLLİYETÇİLİK KAVRAMININ DÖNÜŞÜMÜ VE ANAYASALARA GİRİŞ SÜREÇLERİ, TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN GELİŞİMİ

1.1. MİLLET- MİLLİYETÇİLİK

1.1.1. Kavramlar Ve Tanımlar

1.1.1.1. Millet

Millet kavramı ve olgusu, günümüzde sosyal bilimler alanına yaptığı büyük etkiye eşdeğerde bir etkiyi, hukuk mantığı ve anlayışını şekillendirerek bu alanında da yapmıştır. Modern devlet olgusundan ayrılmayacak bir realite olan *millet*, *milliyetçilik* ve *ulus-devlet* kavramları, günümüzde siyaset bilimi, sosyoloji, felsefe gibi birçok alanda önde gelen tartışma konularından olduğu gibi, hukuk alanında özellikle anayasa hukukunda önemli bir tartışma başlığıdır.

Milliyetçilik konusunda birçok eser yazan Özkırmımlı kavram ve tanımlama zorluğuna değinmiştir. Millet (nation), milliyetçilik (nationalism), milliyet (nationality), milletlik (nati-onhood), etno-milliyetçilik (ethnonationalism), etnik milliyetçilik (ethniconationalism), vatandaşlığa dayalı milliyetçilik (civiconationalism), etnisite (ethnicity), etnik grup (ethnicgroup), etnik topluluk (ethniccommunity), etnik kategori (ethniccategori), etnik çekirdek (ethnicense) vb. kavram çeşitliliğinde ilk akla gelenlerdir.¹

Heywood ideolojileri ele aldığı eserinde *millet* ve *milliyetçilik* kavramlarının da kökenine inerek, *millet* kavramının 13. yy.'dan itibaren kullanıldığını, Latince doğum anlamına gelen “nasa” kelimesinden türetildiğini öne sürmüştür. *Natio* şeklini aldığıında, doğum veya doğum yerine göre “*birleşen insanlar grubu*” anlamına da yaklaşmıştır. Özgün biçimiyle *millet* (nation), siyasi bir atıf taşımamakta, bir insan

¹ Umut Özkırmımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 5. Baskı, Ankara, Doğu Batı Yayınları, Şubat 2015, s. 22.

türüne veya ırk grubunu işaret etmiştir. Kavram 18. yy.'ın sonlarında siyasi bir anlam kazanmış, bireylerin veya grupların “milliyetçilik”lerine dayanak olmuştur.² Oran’a göre ise, 12. yy.’dan itibaren krallıkların güçlenmesi, 16. yy. sonunda milletlerin doğmasına neden olmuştur. Milli duygu oluşmuş, ancak ideolojinin doğması ve ortaya çıkması için iki yüz yıl beklemek gerekmiştir. Bu geçiş dönemi Oran’a göre, Ortaçağ’ın taşıdığı dini etkilerin Aydınlanma ile silinmesi sürecidir aynı zamanda. Toplumların bağıllık merkezi artık “Tanrı” değil “Prens” olmaya başlamıştır. Ancak Fransız İhtilali ile burjuvazi siyasi iktidarı ele geçirdiğinde Prens/Kral da ortadan kalkmıştır.³ Schnapper de millet fikrinin 16. yy.’da İngiltere’de ortaya çıktığını, Amerikan ve Fransız ihtilalleriyle evrensel bir siyasi örgütlenme halini aldığını yazmıştır.⁴

Günümüzdeki *millet* anlayışı, Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan bir yapılanma biçimidir. Kavim ve etnik kimliklerin üstünde ama bu kimlikleri de temel alırken, bugün artık tüm dünyada hakim olmuştur.⁵

Kavram olarak *millet*, devletin bir unsuru olarak, belirli bir toprak parçasına yerleşmiş ve aynı hükümetin otoritesine tabi olan insan topluluğu, şeklinde tanımlanırken⁶, millet olmayı devlet olmak ile bir gören yaklaşım, yine toprak ve hükümet (devlet) egemenliği unsurları dikkati çekmektedir. Fransız İhtilali üzerinden tanım yapan yaklaşıma göre *millet*, İhtilal sonrası ortaya çıkan klasik teoriye göre devleti oluşturan bireylerin toplamından oluşan, fakat bu bireylerden ayrı olan ve subjektif egemenlik hakkını elinde tutan hükmi şahıstır. Rousseau’nun görüşleri çerçevesinde şekillenmiş bu tanım dışında genel bir tanıma göre ise *millet*, aynı toprak üzerinde yaşayıp aynı köke sahip olan, tarih, gelenek, dil ve ülkü birliği taşıyan insanların tümü olarak tanımlanmıştır.⁷ Yine *milleti* vatandaşlık bağlamı yönünden de

² Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler Bir Giriş*, Çev.: A.K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın ve B. Kalkan, 5. Baskı, Ankara, Adres Yayınları, Eylül 2013, s. 161.

³ Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Ankara, Dost, Ocak 1998, s. 6-7.

⁴ Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev.: Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995, s. 17.

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010 (a), s. 35. Modern anlamda millet ve milliyetçiliklerin günümüzdeki anlamını taşıyarak ortaya çıkması 18. yy.’da olurken, bu yüzyılda milletleşme ile sebep-sonuç bağlamında değerlendirilmesi gereken bir gelişme yaşanmış, Avrupa monarşileri yıkılmaya başlamış ve cumhuriyetler kurulmaya başlamıştır. Bkz.: Ömer Asım Livanelioğlu, “Millet ve Milliyetçilik Kavramları Üzerine”, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı 3, 1998, ss. 41-60, s. 48.

⁶ *Türk Hukuk Lügati*, T.C. Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1991, s. 234.

⁷ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 3. Cilt, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007, s. 3224.

tanımlayanlara göre ise, *millet* bir yerde bulunan tüm ahalidir.⁸ Bir başka tanıma göre de, toprak üzerinde yaşayan, kökeni, dili, kültürü aynı olan ve bunlarla ilgili ortak mirasa sahip olan insan topluluğu tanımının, millet için yapılan tanımlardan bir farkı bulunmamaktadır.⁹ Ağırlıklı olarak sosyoloji alanında eser veren Ülken'e göre millet "*Kendi birliğinden haberi olan ve kendisine ait bir toprağı egemenlikle kontrol eden siyasî organlaşmalı toplum*"dur. Tanımda devam eden cümlelerde milli şuur, kolektif şuur gibi vurgular da dikkati çekmektedir. Ülken'e göre ırk, iktisat, coğrafya, dil gibi unsurlar üzerinden ortaya konulan millet tanımları hep tek yönlü ve bazı durumlarda yanlışlık içermektedir. En sağlam görülen dil birliği unsurunun dahi sağlanamadığı örnekler görülebilmektedir. Bu yüzden Ülken milleti *kültür ve gelenek birliği* şeklinde tanımlamanın doğru olacağını ifade etmiştir.¹⁰ Tanör ise *millet* ("ulus") kavramı için bir tanım önerisi sunmuştur. Buna göre, aynı tarihi köke sahip, kültür ve geleneği ortak, aynı topraklarda ve ekonomik alanda yaşayan ve aynı dili konuşan insan topluluğuna *millet* denebilir. Tanör tanımda ırk ve din birliğine yer verilmediğini, ırk birliğinin şoven milliyet ve milliyetçiliğin bir unsuru olduğunu, din birliğinin de hiçbir millet tanımında olmadığını ifade etmiştir.¹¹ *Millet* tanımların içerisinde, kavramın kökü olan Arapça aslına uygun olarak, aynı dine inananların tümü olduğu da ifade edilmiştir.¹² Din mensuplarına verilen bu millet anlayışına Osmanlı millet sistemine değindiğimiz kısımda detaylı olarak değinilecek. Günümüzdeki millet anlayışında yoğun etkisi bulunan Renan, milleti aynı istikamete yönelen olayların doğurduğu tarihi bir sonuç olarak nitelendirmiştir. Renan günümüzdeki millet oluşumlarında ırk anlayışının etkisi olmadığını ileri sürmüştür.¹³

Tanımlarda da öne çıktığı gibi, *millet* kavramı belli unsurlar üzerinden tanımlanırken, aslında bu unsurlarla millet olmanın ve milletin oluşmasının unsurları da ortaya konulmaktadır.

Millet olma konusunda öne sürülen unsurlar arasında *dil* konusu gelmektedir. Çünkü dil, bir toplumla diğer toplumlar arasındaki en bariz ayırt edici özelliklerdendir.

⁸ a.e., s. 3224.

⁹ Çağbayır, a.g.e., 5. Cilt, s. 4982. Benzer ve daha geniş bir tanım ve açıklama için bkz.: Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi-Kavramlar ve Akımlar*, Cilt 7, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980, s. 14.

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, MEB, 1969, s. 205.

¹¹ Bülent Tanör, *Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)*, İstanbul, Cumhuriyet Kitap, Temmuz 1997, s. 67.

¹² Çağbayır, a.g.e., 3. Cilt, 2007, s. 3224.

¹³ Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, Çev.: Ziya İshan, Sakarya Basımevi, Ankara, 1946, s. 110; Ernest Renan, *Ulus Nedir?*, Çev.: Gökçe Yavaş, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2016, s. 49-105.

Milletin oluşumunda dil unsurunu öne alanlar arasında Herder'e göre, dil grubun birlik ve beraberliğinin önemli bir işaretidir.¹⁴ Alman milliyetçiliği, Alman diline kültürel birliğin kurgulanmasında önemli bir anlam yüklemiştir. Diğer yandan milli birlik ve kimlik düşüncesini paylaşmaksızın aynı dili konuşan halkların, örneğin Amerikalılar, Avustralyalılar, Yeni Zelandalılar dil olarak İngilizce konuşmalarına rağmen, kendilerini “İngiliz milleti”nin parçası görmediklerini de belirtmek gerekiyor. Kaideleri bozan istisna örnek ise İsviçre’de karşımıza çıkmaktadır, topluluklar bu ülkede Fransızca, Almanca ve İngilizce dillerini kullanmaktadırlar.¹⁵ Bu nedenle dilin bir millet oluşumuna etki eden doğrudan bir unsur olma niteliği tartışılmaktadır.

Millet olmanın bir diğer unsuru *din* olarak görülmektedir. Din ortak bir manevi dünya yanında değerler anlamında bir bakış sağlamaktadır. Heywood, Kuzey İrlanda’da aynı dilin konuşulduğunu ama dini ayrımların belirleyici olduğunu yazmıştır. Protestanlar kendilerini İngiltere yanlısı olarak görürken, Katolikler ise İrlanda’nın birleşik olması amacını taşımaktadırlar. Diğer yandan ise dünyanın farklı yerlerinde, özellikle Hristiyan dinine ait mezhep ayrımları bu ülkeler arasında birlik düşüncesi oluşturmamaktadır.¹⁶ Bu nedenlerle de dinin millet oluşumunda esaslı bir unsur olup olmadığı tartışılmaktadır.

Osmanlı anayasacılarından *Babanzâde İsmail Hakkı* da millet konusunda fikir öne süren isimlerdendir. Yazar, (1) aynı idare ve hükümete tabi olanlar, (2) aynı dili konuşanları topluluğu, (3) aynı mezhebe (din?) mensupların topluluğu, (4) aynı doğal sınırlar içerisinde yaşayanların topluluğu olarak saymıştır.¹⁷ Babanzâde bir anlamda genel olarak millet kavramına yaklaşımda genel unsurları da ortaya koymuş; hükümet/ devlet/ otorite, aynı toprak parçası, din, dil unsurlarını ortaya koymuştur.

Kamu hukuku çalışmalarında erken bir dönemde Türkiye’de önemli düşünceleri ileri süren Okandan *millet* kavramının farklı dillerdeki karşılıklarını vererek yorumlar yapmıştır. Fransızca “nation” millet, “nationalité” ise milliyet kavramlarının karşılığıdır. *Milliyet*, milli bir devletin oluşması için gereken insan topluluğunu ifade ederken, *millet* ise uzun zaman aynı toprak üstünde yaşayan, kökenleri ve dilleri bir olan insan çokluğunu kastetmektedir. Okandan’a göre *millet*

¹⁴ Acar Sevim, *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2008, s. 25.

¹⁵ Heywood, a.g.e., s. 165. Ayrıca bkz.: Sevim, a.g.e., s. 26.

¹⁶ Heywood, a.g.e., s. 165.

¹⁷ Babanzâde İsmail Hakkı, *Hukuk-ı Esasiye*, Yayına Hazırlayanlar: Fernaz Balcıoğlu ve Ayça Büşra Balcıoğlu, Ankara, Erguvani Yayınevi, Kasım 2014, s. 126.

kavramı, dönemlere göre kimi durumda ırk ve dil kimi durumda ise din esasına göre kullanılmıştır. Kimi durumda da bunların hiçbiri dikkate alınmamıştır.¹⁸

1.1.1.2. Milliyetçilik

Milliyetçilik ile ilgili en büyük sorunlardan birisi yine tanım sorunu olmuştur. Üzerinde mutabık kalınmış, genel olarak kabul gören bir tanım olduğunu söylemek zordur. Bunda temel sorun Özkırmılı'ya göre, kültür ve siyasetin milliyetçilik ile kurduğu ilişkide yatmaktadır. Milliyetçilik kimi yerde bağımsızlık veya özerklik ideali olarak görülürken, başka zeminlerde kültürel bir idealdir. Tanım sorunu karşısında araştırmacılar tasnifleme çabasına girişmişlerdir.¹⁹ Özkırmılı tartışmalarda Batı milliyetçiliğinin olumlu özellikleri üzerinden, liberal demokrasi, akılcılık gibi, vatandaşlığa bağlı milliyetçilik ortaya konulduğunu, Doğu milliyetçiliklerinin payına tepkisellik, dışlayıcılık vb. özellikler kaldığını yazmıştır.²⁰ Bununla da kavramların olduğu gibi milliyetçiliğin de toplumsal ve siyasi zemin farklılıkları anlam değişmelerine neden olduğu kadar, kavrama misyon yüklenmesine de yol açmaktadır.

Smith'e göre *milliyetçilik*, (1) Milletlerin oluşma ya da gelişme sürecini, (2) bir millete ait olma duyarlılığını, (3) bir milletin dil ve simgelerle temsil edilmesini (4) bir milleti temsil eden toplumsal ve siyasi hareketi, (5) hem genel hem de özel bir millet ideolojisi anlamlarına gelmektedir.²¹ Milliyetçiliği dil, tarih ve kültür birliği üzerinden milletin ve devletin mutlak ve asıl unsuru ve değeri olduğu şeklinde açıklayan yaklaşım²² yanında, milletlerin çatışması varsayımından yola çıkarak milletlerin birbirine düşman oldukları düşüncesinden kaynaklanan ve kendi milletini üstün kılma çabası şeklinde bir tanım da yapılmıştır.²³

Devlet kurma amacını öne alan tanım ise; köken, tarih, kültür ve dil gibi unsur ve değerlerin toplulukları bir *millet* haline getirmesi ve birleştirmesi gücünün bilincindeki bireylerin bir devlet kurup bu devleti yönetmeye dönük siyasi

¹⁸ Recai G. Okandan, "Devletin Beşeri Unsuru", *İÜHF Mecmuası*, Cilt 13, Sayı 4, Yıl 1947, ss. 1282-1326, s. 1284-85.

¹⁹ Umut Özkırmılı, *Milliyetçilik Ve Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, İstanbul, Tesev Yayınları, 2008, s. 17.

²⁰ Özkırmılı, a.g.e., 2008, s. 19.

²¹ Anthony Smith, *Milliyetçilik: Kuram, İdeoloji, Tarih*, Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Atıf Yayınları, 2013, s. 15.

²² Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul, 1999, Paradigma Yayınları, s. 596.

²³ Hançerlioğlu, a.g.e., Cilt 7, s. 21. Hançerlioğlu çalışmasında millet ve milliyetçilik kavramlarını ulus ve ulusçuluk kavramlarına yönlendirme yaparak, bu kavramlar üzerinden açıklamıştır. (Bkz.: Cilt 4, s. 162).

mücadeleleri şeklindedir.²⁴ Sosyolojik yanı baskın bir tanım ise şu şekildedir: Ulusal yalıtılmışlığı, tek başinalığı, milletlerin arasındaki güvensizlik ve düşmanlıkları söyleme dönüştüren bir burjuva ideolojisi ve siyaseti ilkesi.²⁵ Anayurt milliyetçilik ile ırkçılık ve şovenizmin farklı olduğunu, milliyetçiliğin kendi milletini sevmeye, onunla gurur duymaya ve dünya milletleri arasında üstün bir yer almasını istemek olarak tanımlamıştır.²⁶ Anayurt'a göre milliyetçilik ulus-devlet anlayışıyla ortaya çıkarak, topluluğu ırk, din, kültür, din temelinde ayırmayı değil aksine bu unsurlar etrafında birleştirmeyi ve bunlara dayalı ortak bir milli kimlik oluşturmayı amaçlayan düşünce biçimidir.²⁷ Vatandaşlığı merkeze yerleştiren bu tanımlamanın, genel yaklaşım içerisinde kabul gören tanım olduğunu da belirtmek gerekir.

Farklı milliyetçilik tanımlarının özellikle milliyetçiliğin kendi içinden biraz daha kuşatıcı bir boyut katılarak yapıldığı görülmektedir. Örneğin Kafesoğlu, kişinin milletini sevmesi ve milletine olan saygı hissi ile bağlanması olarak tanımlamıştır.²⁸ Bu tanımlamanın ise daha çok soyut bir nitelik taşıdığı ifade edilmelidir. Bu tarz duygularla genel bir milliyetçilik tanımı yapmak zor görünmektedir.

Milliyetçilik, siyasi anlamda milli devletten yani millet temelinde dayanmış bir devletten taraf olmak olarak da açıklanmaktadır. Kültürel anlamda ise, millet kültürüne ve bekasına sahip çıkmak olarak ifade edilmiştir.²⁹ Başgil ise daha çok pratik yansımalar üzerinden “temiz milliyetçilik” ve “taşkın milliyetçilik” ayrımını yapmıştır. Yazara göre temiz milliyetçilik, milleti, dili, dini, mukaddesatı ile tarihi bir realite kabul eder. *Taşkın milliyetçilik* ise milli duyguları kolektif bir saldırganlığa dönüştürür.³⁰ Buradaki tanımlama çabalarında ise olguların bir realite olarak ortaya konulması dikkati çekerken, bir yönüyle ise kendisini milliyetçilik bağlamında görmeyenlerin de dile getireceği, üzerine söylem kuracağı unsurlar olarak da görülebilir. Bu bakımdan milletin kültürü, geleceği, dili, dini gibi realiteler üzerinden milliyetçiliği bir ideoloji olarak konumlandırma zor görünmektedir.

Genel olarak milliyetçilik tanımlarında ırkçılık olgusu öne çıkmazken, daha çok birleştirici unsurların öne çıkarıldığı görülmektedir. Kültürün ve tarihin bir şekilde

²⁴ Çağbayır, a.g.e., Cilt 3, s. 3226.

²⁵ *Felsefe Sözlüğü*, Çev.: Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 339.

²⁶ Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım*, 2. Baskı, Ankara, Seçkin Yayınları, 2019, s. 236.

²⁷ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 236.

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 9.

²⁹ Livanelioğlu, a.g.m., s. 52.

³⁰ Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku Birinci Cilt: Türkiye Siyasi Rejimi Ve Anayasa Prensipleri*, İstanbul, Yağmur Yayınevi, Nisan 2019 (1960 Tarihli Basıdan Tıpkı Basım), s. 148-149.

belirleyici hale getirilmesi günümüz koşulları açısından artık doğal bir önkabul olarak değerlendirilirken, -ilerleyen sayfalarda da açıklanacak olan- objektif unsurların da zaman zaman öne çıkarıldığı görülmektedir.

1.1.2. Millet Ve Milliyetçiliğin Oluşumu, Tarihî Gelişimi Ve Dönüşümü

1.1.2.1. Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışına Dair Tezler

Modern anlamda *millet* ve *milliyetçilik* düşünceleri, ilk kez Avrupa'da 18. yy.'da ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni olarak ise, Avrupa monarşilerinin yıkılmaya ve cumhuriyetlerin kurulmaya başlanması ileri sürülmektedir.³¹ Heywood *milliyetçilik* kavramının yazılı kaynaklara yansımaları konusunda ise, ilk defa Jakobenlere karşı olan bir Fransız papazı olan Augustin Barruel tarafından kullanıldığını yazmıştır.³² Modern anlamda ve bugün hala kabul gören milliyetçilik anlayışı Fransız İhtilali ile doğmuştur.

Milliyetçiliği, düşünce ve felsefe temelinde Aydınlanma dönemi rasyonalizmine, Fransız İhtilali'ne, Sanayi Devriminin sonuçlarına bağlayarak tanımlayanlara göre, milliyetçilik, aynı ulus/millet bireyleri için bir dayanışma imkanı sunarken, imparatorlukların yıkılmasında etkili olmuştur.³³ Erdoğan'a göre ise; milliyetçiliğin ortaya çıkması için gereken şartlardan birisi de, toplumun kolektif bir varlık şekli olarak yani dil, etnik köken, tarih gibi ortak özelliklerin birleşerek kendisini bir millet olarak görmesidir.³⁴ Özellikle Erdoğan'ın tanımlamasındaki *irade* unsuru, milliyetçiliğin bilinçli bir iddia olması gerektiğini de göstermektedir. Aksi durumda kendisini bu konuma yerleştirmeyen yönelimlerle ilgili olarak iradi değil, refleks oldukları şeklinde bir değerlendirme yapılabilecektir.

Erdoğan milliyetçiliğin ideoloji olarak modern çağların, son iki yüzyılın siyasi gerçeği olduğunu yazmıştır.³⁵ Modern milliyetçilik ile modernite öncesi etnik milliyetçilik arasındaki bariz fark olarak, modern milliyetçiliğin saldırgan ve yayılmacı olmaması gösterilmektedir³⁶; ancak bu belli milliyetçilik anlayışları açısından daha fazla açıklama gerektiren bir önerme olarak görünmektedir.

³¹ Livanelioğlu, a.g.m., s. 48.

³² Heywood, a.g.e., s. 161.

³³ Ali Osman Gündoğan, "Devlet Ve Milliyetçilik", **Doğu Batı**, Yıl 6, Sayı 21, Kasım, Aralık, Ocak, 2002, ss. 181-193 (<http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Makale/Ali-Osman-Gundogan-Devlet-ve-Milliyetcilik.pdf>, Erişim Tarihi 1 Eylül 2020, Çevrimiçi).

³⁴ Mustafa Erdoğan, "Milliyetçilik İdeolojisine Dair", **Liberal Düşünce**, Sayı 15, Yaz, 1999, 00.

³⁵ Erdoğan, a.g.m., 1999.

³⁶ Livanelioğlu, a.g.m., s. 56.

1.1.2.2. Milliyetçiliğin Değişim Süreçleri

Genel eğilimden farklı olarak Livanelioğlu milliyetçiliğin bir ideoloji mi, doktrin mi veya bir paradigma mı olduğu konusunu tartışmıştır.³⁷ Fransız modeli (“civilizasyon”) olarak ifade edilen yaklaşım, farklı etnik, dini veya kültür aidiyetleri üzerinden ulusu üst kimlik olarak kurup tasarlayan yaklaşımdır. Bu yaklaşım Aydınlanma düşüncesinin sonuçlarını bünyesine alan, bir taraftan da burjuvazinin pazar-toprak egemenliğini sağlamlaştıran süreci de ifade etmektedir. Bu kapsamda anılabilecek ikinci tür yaklaşım ise Alman modelidir (“kultur”); bunda ise kültür ve ırk bağı yanında milletin tarihi sürekliliğine vurgu yapılmaktadır.³⁸ Heywood milliyetçiliğin bir ideoloji olarak, tarihsel, kültürel, hegemonik ilişkiler, egemen ideoloji, sınıflar arasındaki güç meseleleri bağlamında devlet ve toplumun bünyesinde şekilleneceğini, ortak kod, mit ve duygulardan besleneceğini ifade etmiştir.³⁹

Milliyetçilik tanımlamaları ve genel olarak ideoloji kavramına bakılarak ifade etmek gerekirse, milliyetçiliğin bir ideoloji yaklaşımı endişesi taşımasına rağmen, bir değerler bütünü ve duygu olduğu ifade edilebilecektir. Milliyetçi düşünceye sahip olanlar belli tanımlamalarda ayrılık taşıyıcılar da, milletin organik toplum olduğu inancında birleşmektedirler. Genel olarak insanlık, kendine özgü ve farklı kimlikleri taşıyan milletlere bölünmektedir. Milliyetçilik, bu durumu farklı sosyal bir gruba veya kolektif organa değil millet kategorisinde ele almaktadır. Milli aidiyetler tüm topluluklar için söz konusudur, zamanla güç kazanır ve ilkesel bir seviyeden işlev görmeye başlar.⁴⁰ İdeoloji olarak milliyetçiliği, millete ait olma ve yurtseverliğin mantıklı bir sonucu olarak görmeyen Erdoğan’a göre, bir topluluğa ait olma ihtiyacının kökleri yazılı tarihin başlarındaki kabilelere kadar gitmektedir. Tarih boyunca bu duygular aileden devlete kadar pek çok yapıyı çıkarmıştır. Dolayısıyla bu aidiyetler tek başına bir tanımlama için yetmeyeceği gibi, bunlardan bir ideoloji doğmasını da zorunlu sonuç olarak gerektirmemektedir.⁴¹

Heywood, milliyetçiliğin 19. yy.’ın başındaki liberal ilerlemeci içeriğinden aynı yüzyılın sonuna doğru uzaklaştığını, muhafazakâr bir kimlik kazanarak içe

³⁷ a.e., s. 41.

³⁸ Ferhat Kentel, Meltem Ahıska ve Fırat Genç, “Milletin Bölünmez Bütünlüğü” *Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)*, 2. Baskı, İstanbul, TESEV Yayınları, Nisan 2009, s. 20-21.

³⁹ a.e., s. 20.

⁴⁰ Heywood, a.g.e., s. 168-169.

⁴¹ Erdoğan, a.g.m., 1999, 00.

kapanmacı bir hareket haline geldiğini ileri sürmüştür.⁴² Diğer yandan 20. yy. başından itibaren ise sosyalizm karşısında milliyetçilik, toplumsal bütünlük, düzen ve istikrar kavramlarıyla cevaplar geliştirmiş, günümüzdeki biçimine girmiştir. Siyasi özgürlükler ve demokrasiyi değil, milli onur ve askeri başarıların savunusunu incelemeye başlamış, yükselişini bunlarla sağlamıştır.⁴³ Giddens'a göre ise, milliyetçiliğin dünyada en önemli siyasi hareketlerden birisi haline gelmesi, milliyetçiliğin yüz yıllık evriminde, faşizmden sağ kanat radikalizmine kadar uzanan yelpazede gerçekleşen dönüşümle mümkün olmuştur.⁴⁴

Diğer yandan net olarak bir durumun varlığı da tespit olarak belirtilmelidir; o da milliyetçiliğin ortaya çıktığı 18. ve 19. yy.'larda devrimci ve ilerici bir siyasi akım olarak kavrayıcı ve bütünleştirici bir yapı taşıırken⁴⁵, süreç içerisinde farklı bir siyasi anlama karşılık gelmeye başlamıştır.

1.1.2.3. Millet'in Oluşumuna Dair Tezler

1.1.2.3.1. Genel Olarak Yaklaşımlar

Milletler'in oluşumuna dair yaklaşım ve tezler, sadece millet'in nasıl oluştuğunu ele vermek yanında millet tanımında kimin nerede durduğunu da göstermektedir. Bir anlamda millet kavramına getirilen yaklaşımların bile bizatihi milliyetçilik içerip içermediği ortaya çıkmaktadır. Milletler oluşumuna yönelik farklı yaklaşımların sadece milliyetçiliğin belirginleşmesinde etkinliği söz konusu olmuyor, aynı zamanda devletlerin de millet anlayışlarını anlamak açısından da önem taşımaktadır.

Modern düşüncenin artık somut olarak her alanda kendisini göstermesi ile yaşanan dönüşüm ve değişim, doğal olarak 19. yy. öncesinde millet ve milliyetçilik gibi bilinmeyen olgulara ilişkin bir farkındalık ve talep silsilesi doğurmaya başlamıştır. Millet modernliğin siyasileşmiş bir şekli olarak ortaya çıkarken, geleneklerin yerini,

⁴² Heywood, a.g.e., s. 162.

⁴³ a.e., s. 162.

⁴⁴ Anthony Giddens, *Sosyoloji Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*, Çev.: Ülgen Yıldız Battal, Ankara, Siyasal Kitabevi, Haziran 2012, s. 143.

⁴⁵ Ozan Erözden, *Ulus Devlet*, Ankara, Dost Kitabevi, 1997, s. 30.

bütünleşik akıl ilkelerinin kaynaklık ettiği değerler alır⁴⁶, toplumun geçmişine yönelerek, hatıralar üzerinden kendini inşa eder.⁴⁷

Hukuki yaklaşımda etkin olan anlayışa göre ise; devletin maddi ve somut unsurları arasında, ülke ve nüfus unsurları belirtilirken, soyut unsurlar egemenlik ve kişilik unsurları olarak ifade edilmiştir.⁴⁸ Bu yaklaşımda millet kavramı devletin maddi unsurları arasında görülürken, bu yeni millet yaklaşımı doğal olarak bir vatandaşlık ve egemenlik anlayışını da getirmiştir. Heywood, doğal bir olgu olarak kabul edilip tartışılmayan milletlerin oluşumuna dair objektif ve subjektif etkenler konusunda da bazı tespitlerde bulunmuştur.⁴⁹

Renan'ın 1882 tarihli Sorbonne Konferansı aslında 20.yy.'da yoğunlaşan millet tartışmalarını belirlemiştir, hatta giderek genel geçer en güçlü yaklaşım halini almıştır. Renan ırk ile millet arasındaki farka dikkati çekmiş ve milletlerin tarihte yeni olduklarını belirtmiştir.⁵⁰ Renan'a göre eski toplumlarda vatandaşlık olmadığı gibi, bugünkü anlamda millet de yoktu. Eski çağlarda vatandaş kavramının olmamasına rağmen, ortada merkezi bir yapının olması vatanın varlığını millet için belirliyordu.⁵¹ Renan milleti bir ruh ve manevi varlık olarak tanımlamış, bu ruhu ve manevi varlığın iki şeyin oluşturduğunu, bunların birisini geçmişte diğerinin ise şimdiki halde olduğunu ifade etmiştir.⁵² Geçmişte bir arada yaşama, geleceğe birlikte yönelme önermesinin ortak bir vatan ve devleti apriori olarak taşıdığını belirtmek gerekiyor. Geçmiş ve gelecek üzerine realite olarak vatan üzerinde ve devlet içerisinde bir arada yaşama durumu inşa edilmiştir. Buradaki iradi durum ve tercih ise vatan ve devlete dair olan kısımdır. Renanla birlikte, modern devletin milleti iradi bir durum olarak belirlenmiş ve olgunlaşmıştır.

Anderson, milletleri kurgulanmış ve bilinçle oluşturulmuş yapılar olarak görür. Yazar, millet olarak tasarlanan cemaatlerin/toplulukların, basit bir şekilde dini cemaatlerin ve hanedanlık mülklerinin içinden çıkarak onların yerini aldığını düşünmenin dar görüşlülük olduğunu yazmıştır. Ona göre, kutsal cemaatin, din ve

⁴⁶ Ayhan Bıçak, *Devlet Felsefesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 56. Zabunoğlu da milletin modern bir olgu olduğuna işaret etmiştir. (Bkz.: H. Gökçe Zabunoğlu, "Günümüzde Ulus-Devlet", **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 13, S. 1, (2018), ss. 535-559, s. 545.

⁴⁷ Bıçak, a.g.e., s. 56.

⁴⁸ Erözden, a.g.e., s. 41.

⁴⁹ Heywood, a.g.e., s. 167.

⁵⁰ Renan, a.g.e., 2016, s. 34.

⁵¹ a.e., s. 34-35.

⁵² Renan, a.g.e., 1946, s. 120; Renan, a.g.e., 2016, s. 50.

soyların gerilemesinin berisinde, dünyayı kavrama tarzında meydana gelen köklü bir değişim yatıyordu ve milletin “*tasavvur edilmesi*”ne en çok katkıda bulunan da bu olmuştur.⁵³ Anderson milletin sınırlı olarak hayal edileceğini, çünkü belki de bir milyar insanı kapsayan en büyüğünün bile, ötesinde başka uluslara mensup insanların yaşadığını, esnek de olsa sonlu sınırları olduğu söylemiştir.⁵⁴

Hobsbawm icat edilmiş gelenekler kavramsallaştırması ile literatüre önemli bir açılım getirmiştir. Tarihi referanslara sahip olmasına rağmen, icat edilmiş gelenekler, sürekliliklerini yapay ve uydurma olmalarıyla sağlamaktadır.⁵⁵ *Hobsbawm*'ın ayırımına göre gelenek örnek olarak yargıçların yaptığı bir şey iken, icat edilmiş gelenekler bu işi sarmalayan ritüellerdir; yani cübbe, diğer görsel ve hareketlerdir.⁵⁶ Modern milletlerin belli niteliklerine dikkati çeken *Hobsbawm*, milli marşları (ilki 1740 tarihinde Britanyalılarınkı'dır), milli bayraklar, farklı sembollerin icat edilmiş gelenekler olarak millet inşasında rol üstlendiklerini ifade etmiştir.⁵⁷ İcat edilmiş gelenekler, görece yeni tarihi bir yenilik olan milletle, onunla bağlantılı olarak milliyetçilik, ulus-devlet, milli semboller ve tarihler vb. yakından ilgilidir.⁵⁸ *Hobsbawm*, milleti asli ve değişmez bir birim görmek yerine, tarihi olarak yakın döneme ait görür; ona göre millet teritoryal devletle ve ulus-devletle ilişkilendirildikçe toplumsal bir birim halini almaktadır.⁵⁹ Bu tespitleriyle Renan'ın dolaylı önermesine yaklaşan *Hobsbawm* etnik kökenin modern milliyetçilik ile bir ilgisi vardır mıdır sorusuna, “belki” diye cevap verir ve şu görüşü öne sürer; ancak görmezden gelinemeyecek özelliklerden zaman zaman “biz” ve “onlar”ı pekiştirmek amacıyla yararlanılmıştır.⁶⁰

Milliyetçilik üzerine çalışmaları ile tanınmış bir diğer yazar *Gellner*, kendi modelini biçimlendirirken sahici bulmadığı dört milliyetçilik anlayışını reddederek hareket etmiştir. İlki, milletleri doğal ve kendi kendini doğuran, yapılan olarak gören anlayış; ikincisi milliyetçiliği düşünce akımlarıyla açıklayan anlayış; üçüncüsü

⁵³ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, Çev.: İskender Savaşır, İstanbul, Metis, Ekim 1995, s. 37.

⁵⁴ a.e., s. 21.

⁵⁵ Eric Hobsbawm, “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”, Eric Hobsbawm, Terence Ranger (Der.), *Geleneğin İcadı*, Çev.: Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Yayıncılık, Eylül 2006, ss. 1-18, s. 3.

⁵⁶ Hobsbawm, a.g.e., Eylül 2006, s. 4.

⁵⁷ a.e., s. 7.

⁵⁸ a.e., s. 17.

⁵⁹ E. J. Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, Çev.: Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006, 3. Baskı, s. 24.

⁶⁰ a.e., s. 86.

Marksistlerce öne sürülen “*Yanlış Adres Kuramı*” yani sınıfların özgürlük reçetesini içeren mesaj yani bir “ilahi” hata sonucunda milletlere ulaştığını süren anlayış sonuncusu ise “*Karanlık Tanrılar Kuramı*” olarak adlandırılan, insanlardaki içgüdüsel, akıl dışı tutkuların yansımaları olduğunu savunan anlayıştır. Gellner milliyetçiliği, siyasi ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunan ilke ve modern çağa özgü bir olgu olarak görmektedir. Modern çağdan önce yönetilenler yönetenlerin milliyeti ile ilgilenmezdi. Önemli olan adalet, merhamet ve dürüstlüktü. Bu bakımdan milliyetçilik modern dünyanın sosyolojik gerekliliği haline gelmiştir.⁶¹ Gellner’in önemli bir diğer tespiti de, modernleşme ideolojisinin ayrıntılı bir şekilde düzenlenmemesidir. Yani modern siyasi düşünce entelektüel alanda bir pratiğe sahip değildir. Moderniteye duyulan derin bağlılığa rağmen, doktrin anlamında bir bağ bulunmamaktadır.⁶² Bu tespitten hareketle geçmişe dair millet ve milliyetçilik tespitleri bir şekilde netlik kazanırken, modern dönemde bu kavramların tanımlanması ve pratikleri oldukça derin farklılıklar içermektedir, tespiti yapılabilir. Modernleşmenin Gellner’in ifade ettiği gibi bir ideoloji mi, yoksa paradigma anlamında bir değerler sistemi mi olduğu konusunun da netlik kazanması gerektiği görülmektedir.

Smith ise, Batılı millet kavramı bireyin, kendi seçebileceği bir millete ait olması gerektiğini şart koşarken, Batılı olmayan anlayışta böyle bir müsamaha görülmediğini ileri sürmüştür. Kendi topluluğunda kalsa da, başka bir yere göç etse de birey organik bir şekilde içinde doğduğu topluluğun parçası ve mensubu olarak sonsuza kadar kalmaktadır.⁶³ Milli kimliğin unsurları olarak *Smith* şunları sıralamıştır: Tarihi bir ülke-toprak, ortak mitler ve tarihi bellek, ortak kamu kültürü, topluluğun her ferdi için geçerli olan bir ortak hak ve görevler, ortak bir ekonomi. Milli kimliğin unsurları olarak *Smith* şunları sıralamıştır: Tarihi bir ülke/toprak, ortak mitler ve tarihi bellek, ortak kamu kültürü, topluluğun her ferdi için geçerli olan bir ortak hak ve görevler, ortak bir ekonomi.⁶⁴ *Smith*’e göre modern bir kavram olan milliyetçilik, (1) milletlerin oluşma ya da gelişme sürecini, (2) bir millete ait olma duyarlılığını, (3) bir milletin dil

⁶¹ Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara, Doğu Batı Yayınları, Şubat 2015, 5. Baskı, s. 159.

⁶² Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev.: S. Coşar, S.Özertürk, N.Soyarık, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, 4. Baskı, s. 115.

⁶³ Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, Çev.: Bahadır Sina Şener, 7. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 28.

⁶⁴ Smith, a.g.e., 2014, s. 32.

ve simgelerle temsil edilmesini, (4) bir milleti temsil eden toplumsal ve siyasi hareketi, (5) hem genel hem de özel bir millet ideolojisi anlamlarına gelmektedir.⁶⁵ Smith'in tespitlerinin kapsayıcılığı dikkati çekerken, milliyetçilik üzerine düşünürken kapsamlı bir yol açmaktadır.

Türkiye'de de erken Cumhuriyet dönemlerinde milliyetçilik üzerine görüşler ortaya konulmuş, derinlemesine müstakil çalışma olarak ise Mehmet Ali Aynî'nin çalışması dikkati çekmektedir. Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yirmi yılında yaşayan Aynî'nin, erken dönemde Renan'ın milliyetçilik fikirlerini ele alması ve eleştirmesi önem taşımaktadır. Yazar, Renan'ın kadim toplulukları millet olarak nitelendirmeyip modern toplulukları "millet" olarak nitelendirmesini eleştirmektedir. Aynî'ye göre millet kavramının anlaşılması için öncelikle ırk, kavim, ümmet, halk, devlet kavramlarından ayrılması gerekir.⁶⁶ Okandan ise devlet ve milletin birbirine etkisi üzerinden bir yorum da bulunarak, milletin oluşması ve bir devleti kurması için, hakim düşüncenin, soy ortaklığına gerek olmadığını ileri sürmüştür.⁶⁷ 1930'lu yıllar süresince Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde anayasa hukuku dersleri veren Y. Ziya Özer, milletin oluşumu üzerinde ayrıntılı durmuştur. Özer'e göre, millet ve milli cemaatin oluşumunda ırk etkisi, devletin de ortaya çıkmasına etki eden tarihi bir olaydır. Ancak yine de milletlerin oluşumuna ilişkin görüşler farklıdır; ırk birliği, din birliği, yurt birliği ve dil birliği önemli etkenlerdir.⁶⁸ Özer'in görüşlerini ortaya koyduğu dönemde Avrupa'da farklı biçimleriyle milliyetçiliğin üst seviyeye yükselmiş olduğunu da belirtmek gerekir.

1.1.2.3.2. Objektif Millet Ve Subjektif Millet Yaklaşımları

Milliyetçilik ve milletin oluşumu konusunda yaklaşımlar günümüzde de etkisini sürdüren iki yaklaşımda belirginlik kazanmıştır. Özellikle hukuki bakış açısında da etkin olan yaklaşım *objektif millet* ve *subjektif millet* yaklaşımıdır. Ülkemizde çoğunlukla millet ve milliyetçilik tartışması bu iki yaklaşım üzerinden ele alınmaktadır. Teziç bu yaklaşımı biraz daha açarak ilk ayrımı Almanlar'ın millet-ırk anlayışı, ikinci ayrımı Fransızlar'ın "ortak yaşama isteği" anlayışı üzerinden

⁶⁵ Smith, a.g.e., 2013, s. 15.

⁶⁶ Mehmed Ali Aynî, *Milliyetçilik*, Haz.: İsmail Dervişoğlu, Kurtuba Kitap, 2011, s. 55.

⁶⁷ Okandan, 1947, s. 1301.

⁶⁸ Y. Ziya Özer, *Mukayeseli Hukuki Esasiye Dersleri*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi Yay, 1939, s. 4.

tanımlamıştır.⁶⁹ Alman millet anlayışı objektif unsurları öne çıkarmıştır, kan birliği, dil birliği, din birliği ve kültür birliğini merkeze almıştır. Teziç, Fransız millet anlayışının “*ortak yaşama isteği*”ni merkeze alan millet yaklaşımını Renan’ın çerçevesinde izah etmiştir.⁷⁰ Teziç “milliyetler” kavramı çerçevesinde, “*kültürel milliyet*” ile “*hukuki milliyet*” ayırımına dikkati çekerek; genel eğilimleri bu kavramlar üzerinden izah etmiştir. Teziç’e göre kültürel milliyet, ırk, dil ve kültür gibi ortak nitelikleri taşıyan ve kendilerine ait bir devletin olmasını hedefleyen topluluklardır. Hukuki milliyet ise, bir devletin anayasası ve kanunları ile tanımlanan ve kişiyi devletle bütünleştiren hukuki ve siyasi bağdır.⁷¹ Kültürel milliyete getirilen tanımlamanın objektif ve subjektif anlayışlardan bağımsız olarak ifade edildiği açık bir şekilde görülmektedir. Hukuki milliyet ise vatandaşlık olarak somutlaşmaktadır. Ancak Teziç’in “bütünleştiren” ifadesi yerine bireyle devlet arasındaki ilişkiye bir statü kazandıran, şeklinde bir tanımlamanın uygun olacağı düşünülebilir.

Objektif-subjektif millet konusunu ele alan isimlerden birisi de bir diğer anayasa hukukçusu *Hüseyin Nail Kubalı* olmuştur. Kubalı da eserinde milletin doğal ve objektif yönlerini açıklamıştır. Irk birliği ile ilgili görüşlerini açıkladıktan sonra, ırk meselesini, biyolojik ve antropolojik bir realite olması, toplum vicdanında bir ırk bilincinden ziyade bir inanç olarak yer alması, tarihi ve sosyal bir realiteye dayanması, manevileşen unsurlar taşıması gibi nedenlerle milleti yapan “amiller” arasında saymıştır.⁷² Kubalı milleti inşa eden manevi, toplumsal ve subjektif etkenler konusunda da açıklamalar yapmıştır.⁷³

Başgil de kaynak belirtmeden yaptığı uzun alıntıda millet tartışmalarına girmiş, objektif ve subjektif millet anlayışlarına da alıntısında yer vermiştir.⁷⁴ Bir kısım devletler ırk ve sosyolojik etkenler açısından ahenklidirler. Bu devletlerde insanlar din, dil, duygu, kültür vb. açısından kaynaşmış durumdadır; aynı bayrak ve yönetim altında toplanmış vatandaşlardır. Yani bir “millet” teşkil etmişlerdir. Bu devletlere “millet devleti” veya “milli devlet” denilmektedir. Başgil buna ise Türkiye Cumhuriyeti’ni

⁶⁹ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, 23. Baskı, İstanbul, Beta Yayıncılık, Eylül 2019, s. 133.

⁷⁰ a.e., s. 133-134.

⁷¹ a.e., s. 147.

⁷² Hüseyin Nail Kubalı, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1958, s. 191-192.

⁷³ Kubalı, a.g.e., 1958, s. 194.

⁷⁴ Başgil, a.g.e., s. 138 vd.

örnek vermektedir.⁷⁵ Başgil'in izahında yine objektif unsurların öne çıktığı görülmektedir.

Esen 1945 yılında yayımladığı *Anayasa Hukuku* adlı eserindeki⁷⁶ millet, milletin oluşumu, devlet gibi konularda görüşlerini geliştirerek 1971 yılında *Anayasa Hukuku Genel Esaslar* adlı eserinde yeniden yayımlamıştır. Bir topluluğun millet olarak kabul edilmesi için bireylerin birbiriyle yakınlıklarını sağlayacak belli özelliklere gerek vardır, ki bu özellikler aynı zamanda bu bireyleri diğer milletlerden ayıracak özelliklerdir. Millet, bir tür milli karakter ortaklığına dayanan sosyolojik bir olgudur. Bu ortaklığın sonrasında ortaya çıkacak milli duygu, millet mensubu bireyleri devlet kurmaya yöneltir. Esen'e göre, Türk milli devleti buna bir örnek teşkil etmektedir.⁷⁷ Milletin objektif unsurlara dayandırılmasıyla "*milliyetler prensibi*" anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu tür millet anlayışına göre net unsurlar gerekir, bunlar ise ırk, dil ve dindir.⁷⁸ Dil, milliyet yaratmada modern çağlarda etkin bir rol üstlenmiştir. Esen, Atatürk'ün 1933 yılında Bursa'da verdiği "(...) *Türk Milletinin dili ve millî benliği bütün hayatına hâkim esas kalacaktır.*" demeciyle ilgili olarak objektiflik tartışmasına girmeden, Türkçe'nin gelişimi, halkçı karakter, dil öğreniminin artması gibi konulara değinmiştir.⁷⁹

Zabunoğlu da, devletin insan unsuru ile ilgili olarak ırk üzerinden teorik arayışlar olduğu yazarak, milletin ancak aynı ırktan olan insanlar tarafından kurulacağı iddialarının bilimsel bir eleştiriye dayanmadığını ifade etmiştir.⁸⁰ Dil birliğinin milletin oluşumundaki etkisi konusunda Zabunoğlu, Alman yazarların ırk ve soy birliği yanında dil birliğini de savduklarını yazmıştır.⁸¹ Zabunoğlu'na göre din birliği tek başına milletin temel özelliği sayılmamalıdır. Türkler ile bir kısım Arap milletlerinin ve İranlılar'ın din birliğine rağmen millet ilişkisi taşımadığını örnek göstermiştir.⁸² Zabunoğlu da, millet olmanın genel çerçevesini Renan'ın tezlerine göre, halen bir arada yaşamayı, gelecek kuşaklara değer taşımayı, gelecekte de bir arada yaşamayı muhafaza etmek olarak saymaktadır.⁸³

⁷⁵ Başgil, a.g.e., s. 137.

⁷⁶ Bülent Nuri Esen, *Anayasa Hukuku*, Ankara, 1945, s. 30 vd.

⁷⁷ Bülent Nuri Esen, *Türk Anayasa Hukuku*, Fasikül 1, Ankara, 1971, s. 65.

⁷⁸ Esen, a.g.e., 1945, s. 31.

⁷⁹ Esen, a.g.e., 1971, s. 127.

⁸⁰ Yahya Kâzım Zabunoğlu, *Kamu Hukukuna Giriş*, Ankara, AÜHF Yayınları, 1973, s. 81.

⁸¹ Zabunoğlu, a.g.e., 1973, s. 82.

⁸² a.e., s. 82.

⁸³ a.e., s. 83.

Fendoğlu da, objektif millet anlayışı ve subjektif millet anlayışlarını ele almıştır. Objektif millet anlayışında bir milletin görünen bir takım maddi bağlarla birbirine bağlı olması gerekir. Bunlar ırk birliği olabileceği gibi din birliği de olabilir. Aynı din veya etnik kökenden gelen Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türk Cumhuriyetleri örneği üzerinden objektif millet anlayışının bir gerçeklik taşımadığı belirtilir.⁸⁴ Subjektif millet anlayışında duyularla hissedilmeyen manevi bağlarla birbirine bağlı olmak öne çıkarılmıştır. Ortak tarih, ortak keder ve mutluluk, ortak gelecek anlayışı sayılabilir.⁸⁵

Gözler, objektif ve subjektif millet anlayışlarını detaylı olarak ele almıştır. Buna göre; objektif anlayış milleti, somut bağlar üzerinden tanımlamaktadır. Bu bağlar, ırk, kan bağı, din, inanç, dil gibi unsurlardır. *Gözler* dili de objektif anlayış çerçevesinde ele almıştır.⁸⁶ *Gözler*'e göre ırk birliği esasına dayanan millet anlayışına göre bir devlet kurulabilmesi ve insanların bir millet olabilmesi için tüm topluluğun aynı ırktan gelmesi gerekir. Bu görüşe göre, "aynı kan"ı taşıyıp aynı soydan gelen insanlar nerede doğarsa doğsunlar aynı milletin parçasıdırlar.⁸⁷ Dil birliğini esas alan anlayışa göre insan topluluğunun aynı dili konuşuyor olması önem taşımaktadır. Millet aynı dili konuşan insanlardan oluşur. Bu yaklaşımda gerçeklik payı *Gözler*'e göre, millet oluşması ve devletin kurulabilmesi için öncelikle insanları konuşup anlaşmaları bakımından önem taşımaktadır.⁸⁸ Din birliğini esas alan anlayışa göre, millet olmanın şartı aynı dine inanıyor olmaktan geçmektedir. Dinin belirleyiciliğinin eski dönemlerde kaldığı düşüncesinin aksine günümüzde de belli yerlerde etkisinin sürdüğü görülmektedir. Zira *Gözler* buna örnek olarak Boşnak, Hırvat, Sırp milletlerinin, aynı ırktan gelmelerine ve aynı dili konuşmalarına rağmen üç ayrı millet olmalarında belirleyici faktör dindir.⁸⁹ *Gözler* ırk, din, dil gibi unsurlarda ortaklıktan daha çok farklılıkların belirleyici olduğuna dikkati çekerek, örneğin ırk birliğinin millet birliğine yol açmayacağını, ancak ırk ayrılığının millette ayrılığa yol açabileceğini ifade etmiştir. Aynı dil ve din konusunda da benzer sonuçlar doğurabilecek potansiyele sahiptir.⁹⁰ Subjektif millet anlayışını açıklayan *Gözler*, bu

⁸⁴ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları, 2019, s. 288.

⁸⁵ a.e., s. 288.

⁸⁶ Kemal *Gözler*, "Devletin Bir Unsuru Olarak "Millet" Kavramı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 64, Kış 2001, ss. 108-123., s. 111.

⁸⁷ a.e., s. 111.

⁸⁸ a.e., s. 112.

⁸⁹ a.e., s. 113.

⁹⁰ a.e., s. 113-114.

anlayışın unsurlarının manevi nitelik taşıdığını, buradan doğan duygu ve düşüncelerden oluştuğunu yazmıştır. Genel olarak geçmiş/tarih, ortak hatıralar, ortak amaçlar, idealler, ortak gelecek arzusu, bir arada yaşama isteği gibi unsurlar subjektif anlayış kapsamında ifade edilmektedir. Geçmişte yaşanan zaferler veya acılar, mücadeleler, bir ve beraberlik isteği gibi faktörler çevresinde toplanan insanlar bu anlayışa göre millet oluşturmaktadır.⁹¹ Gözler genel eğilimin Renancı subjektif milliyetçilik anlayışı yönünde olduğunu ifade etmekle birlikte, objektif unsurların da belli örneklerde yer aldığını ifade etmiştir. 1982 Anayasası'nın 3. maddesinde devletin dilinin Türkçe olması buna bir örnek olarak gösteren Gözler bunun bir zorunluluk olduğunu ifade ederek, bir devlette bir dil veya dillerin resmî dil olarak kabulünün zorunlu olduğunu yazmıştır.⁹²

Objektif ve subjektif anlayışlara değinen bir diğer isim de *Anayurt* olmuştur. Anayurt objektif anlayışın Alman düşünce adamları Fichte ve Herder'e dayandırıldığını, zamanla Nazizm'e kaynaklık ettiğini yazmıştır. Subjektif anlayış ile ilgili olarak Anayurt, bu anlayışın Renanla özdeşleştiğini yazarak, bu iki anlayışın Alman ve Fransız tezleri olduğunu da belirtmiştir.⁹³

Subjektif ve objektif anlayışla ilgili tanımlamalar genel bir çerçeve çizmesine rağmen pratikte bu iki anlayışın birbirine yaklaştığı, unsurlar konusunda bir diğerini etkiledikleri de görülmektedir. Dil başta olmak üzere günümüz dünyasında olağan hale gelmiş pek çok unsurun devletlerin anayasalarında yer aldığı, milliyetçi ve etnikçi bir yaklaşımdan ziyade milletin veya halkın birbiriyle ortak iletişim kurmaları, diğer yandan resmî işlemlerin yapılmasında kolaylık sağlanması gibi amaçlar öne sürüldüğü görülmektedir. Buna rağmen yine de son yüzyılda ortaya konulan düşüncelere bakıldığında iki anlayış arasında net ve keskin bir sınırın olmadığı da ifade edilecektir.

⁹¹ a.e., s. 114-115.

⁹² a.e., s. 117.

⁹³ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 230-231. Konuya değinen başka yazar görüşleri için bkz.: İhsan Erdoğan, *Hukuka Giriş*, Ankara, Seçkin Yayınları, Eylül 2019, s. 52-53; Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*, Çev.: Yetkin Başkavak, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 15-17.

1.1.3. 19. Yüzyıl'da Devlet, Milli Kimlik, Egemenlik ve Vatandaşlık Anlayışları

1.1.3.1. Fransız İhtilali'nin Millet ve Milliyetçilik Anlayışlarına Etkisi

Fransız İhtilali günümüze kadar süren bir etki zinciri ortaya çıkarmış, yerleşik anlayışları sarsmış ve değiştirmiş, yerine yeni model ve anlayışların gelişmesine zemin hazırlamıştır. Soysal'a göre, Fransız İhtilali o karmaşık toplum yapısında iki güçlü sınıfın çarpışması olarak görülebilir. Bir tarafta ayrıcalıklara sahip soylular, diğer tarafta ise orta ve yüksek burjuvazi.⁹⁴ Toplumsal açıdan olduğu kadar devlet teşkilatlanması bakımından da büyük yenilikler ortaya çıkmıştır. Her şeyden önce millet kavramına yeni bir anlam kazandırmış ve milliyetçilik anlayışı ortaya çıkmıştır. Hukuki açıdan da 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin geçerliliği günümüzde sürmekte ve önemi devam etmektedir.⁹⁵

İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi her anlamda bireycidir. Her şeyden önce insanı, başlı başına en üstün değer ve toplumda gerçek varlık olarak ele almıştır.⁹⁶ Fransız İhtilali'nde devrimciler halktan "Fransız milleti"ni anlamışlar, kendi kendini yönetme fikrini benimsemişlerdi. Milliyetçilik "tahtın tebaa"sı yerine "Fransa'nın vatandaşları"ni savunmuş devrimci ve demokratik bir inanç olarak şekillenmiştir. Milleti kendi kendisinin efendisi gören anlayış, dışlayıcı özellikler taşııyordu.⁹⁷ 1797 Fransız Anayasası ise, siyasi haklarını kullanmayan yoksul halk çevrelerini "*pasif yurttaşlar*" kabul etmiştir. "*Aktif yurttaş*"lık için, yani seçme ve seçilme hakkını taşımak için, devlete belli oranda vergi ödemek zorunluluğu vardı.⁹⁸

18. yy. sonlarında Avrupa'da başlayan demokrasi ve değişim hareketleri, devlet ve halk ilişkilerinin kararlı, haklı ve dönemin gereklerine göre bir dengeye kavuşturulması amacını taşımıştır.⁹⁹ Bu da burjuva aklının kendine imtiyazlı bir konum sağlamasıyla doğrudan bağlantılıydı. Burjuva bir taraftan yeni toplum ve onun otoritesini kurma zorunluluğunu taşırken, diğer taraftan da 18. yy.'ın temel popüler söylemi olan özgürlük kavramıyla sınırlı bulunuyordu; bu da İhtilal'den sonra ortaya çıkan yeni düzenin teorik açıdan sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Ortadan kalkan kral yerine geçecek olan otoritenin bireylerin üstünde olmadığı varsayılan yasa koyucu

⁹⁴ Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, 3. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, Kasım 2011, s. 76.

⁹⁵ Rona Aybay, *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2017, s. 128.

⁹⁶ Münici Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 7. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları, 2013, s. 49.

⁹⁷ Heywood, a.g.e., s. 161.

⁹⁸ Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasî Partiler (Partilerin Hukukî Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, Ocak 1976, s. 16.

⁹⁹ Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri". *AÜHF Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 1, Mayıs 1957, ss. 3-37, s. 4.

olduğu varsayımı ileri sürülüyordu. Oran'a göre bu sorunu en iyi anlayan ve çözen Rousseau olmuştur. Filozofa genel irade, bireylerin kendi iradelerinden farklı bir şey olmadığından dolayı, kişisel özgürlükleri genel iradeye kurban edilmiş sayılamazdı. İnsanlar kendi iradelerinden çıkacak yasalarla yönetilecek soyut bir varlığa yani siyasi topluluğa yöneleceklerdi, o da milletti.¹⁰⁰ Fransız İhtilali'nin doğrudan etkisi yeni bir millet anlayışının doğmasını sağlarken, milliyetçilikler -yukarıda izah edildiği gibi- günümüzdeki anlamından farklı bir anlamla ortaya çıkmıştır. İhtilal'in en önemli kırılmalarından bir diğeri de egemenliğin Tanrı'dan millete aktarılması/ devredilmesi olmuştur. Bu anlayış değişikliği günümüzde de etkin bir yönetim anlayışı olarak gücünü korumaktadır. Topçuoğlu'na göre Fransız İhtilali tabii hukuku gökyüzünden yeryüzüne indirirken, aynı zamanda gönülden kaleme intikal ettirmiştir.¹⁰¹ Önceki dönemlerden ayrılan temel kırılmanın merkezini bu gelişme oluşturmuştur. Bu sadece milletin üstün güç haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda egemenlik konusunun da kökten değişmesine neden olmuştur.

1.1.3.2. Ulus-Devletlerin Gelişimi

1648 Yılında Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ile diğer Alman Prenslikleri, İspanya, Fransa, İsveç, Hollanda temsilcileri arasında imzalanan Westphalia Antlaşması Avrupa'da önemli değişiklikleri getirmiş, krallıklarda mutlak monarşinin kurulmasına neden olmuştur. Evrensel ve yerel güçlerin tasfiyesi ulus-devletin doğuş döneminde, siyasi alanın kralların eline geçmesine neden olmuştur. Feodalitenin zayıflaması merkezi otoritenin daha da güçlenmesini sağlamıştır. Ulus- devletin oluşma evresi Westphalia Antlaşması ile başlatılsa da, ulus-devlete günümüzdeki yapısını ve anlamına kazandıran Fransız İhtilali olmuştur.¹⁰² 1789 sonrasında siyasi bir aktör olarak ortaya çıkan millet, monarşinin yüzlerce yıllık siyasi merkezîyetçilik görevini ve merkezi miras olarak almıştır.¹⁰³

Giddens kapitalist devletlerin ulus-devletler olarak ortaya çıktığını öne sürerek, kapitalizm ile ulus-devlet arasındaki ilişkiyi bir tesadüf olarak da görmediğini ifade

¹⁰⁰ Oran, a.g.e., s. 6-7.

¹⁰¹ Hamide Topçuoğlu, *XIX. Yüzyıl Sosyologlarında Hukuk Anlayışı*, AÜHF Yayınları, Ankara, 1961, s. VII.

¹⁰² Levent Korkut, "Ulus-devletin Ortaya Çıkışından Günümüze Kadar Kamu Hukukunda Egemenlik Kavramlaştırmaları", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1, Bahar 2015; ss. 31-78, s. 40, s. 44.

¹⁰³ Schnapper, a.g.e., s. 18.

etmiştir. Bunun için Giddens mutlakiyetçi devlet, ulus-devlet ve milliyetçilik şeklinde üçlü bir ayrım ortaya koymuştur.¹⁰⁴ Giddens'a göre, modern ulus-devletin ortaya çıkışını anlamak için kapitalizmin Ortaçağ sonrasında Avrupa'daki seyrine bakmak gerekecektir. 16. yy.'da Avrupa'da çok sayıda küçük devlet vardı ve bu devletler ulus-devlet biçiminde değildi; kapitalizmin ortaya çıkması devlet sisteminde etkili olmuştur.¹⁰⁵

Ulus-devlet ile ilgili genel bir tanım olarak, geniş bir topluluk ile bir bölgesel, politik formun kültürel-politik bir varlık oluşturan bileşimi olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Erözden, ulus-devleti 18.yy'dan itibaren gelişen ve günümüzde evrensel ölçekte yaygınlığa kavuşan bir siyasi yapılanmanın adı olarak tanımlamıştır.¹⁰⁷ Diğer yandan ulus-devlet, İhtilal'in en fazla etkisi görülen Alman kamu hukuku çerçevesinde, belirli bir toprak parçası ve halk üzerinde, egemenlik hakkına dayanan suje/özne olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁸ Ulus-devlet modeli, vatandaşlarının yaşamları ve refahı üzerine kurduğu mutlak egemenlik ile tanımlanmaktadır. Avrupa ulus-devlet modeline göre, kendi kaderini tayin hakkı söylemi ile egemenlik meşrulaştırılırken, heterojenlik ve anlaşma modelinden çok, homojenleşme ve ideal birliği temel alınmıştır.¹⁰⁹ Ulus-devletin bugünkü genel tanımı, egemen ve merkezi olarak teşkilatlanmış bir devlet yapısı ve yüceltilen milliyet ya da baskın etnik yapıya sınırları çizilmiş bir toprak parçası üzerinden kurumsal olarak onaylanmasını gösterir.¹¹⁰

Erözden'e göre ulus-devlet herşeyden önce kavramsal bir kurgudur. Bu kavramsal kurgu içinde başka bir kurguyu yani millet kurgusunu barındırır.¹¹¹ Ulus-devleti, modern devletin bir başka adı olarak adlandırılması olarak ifade edenler de bulunmaktadır.¹¹² Ulus-devlet, teşkilatlanmış siyasi iktidarın bir tarih evresinde kazanmış olduğu yapısal biçimken, millet, bu yapılanmaya meşruiyet kaynağı olan

¹⁰⁴ Anthony Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, Çev.: Ümit Tatlıcan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, Ocak 2000, s. 13-14. Ayrıca bir değini için bkz.: Mustafa Bayram Mısır, *Devlete Karşı Kamu Hukuku*, İstanbul, Edebi Şeyler, Kasım 2019, s. 74.

¹⁰⁵ Giddens, a.g.e., Haziran 2012, s. 144.

¹⁰⁶ Anthony Giddens ve Philip W. Sutton, *Sosyolojide Temel Kavramlar*, Çev.: Ali Esgin, 2. Baskı, Ankara, Phoenix Yayınları, 2016, s. 391.

¹⁰⁷ Erözden, a.g.e., 1997, s. 122.

¹⁰⁸ Mısır, a.g.e., Kasım 2019, s. 9.

¹⁰⁹ Nergis Canefe, *Anavatanadan Yavruvatana Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 29.

¹¹⁰ Canefe, a.g.e., 2007, s. 8.

¹¹¹ Erözden, a.g.e., 1997, s. 61.

¹¹² Bıçak, a.g.e., 2016, s. 56.

kurgudur; milliyetçilik ise bu meşruiyet kaynağını biricik siyasi değer olarak kabul ettirmeyi amaç edinmiş akım olarak nitelendirilebilir.¹¹³ Bu yönde görüşler öne süren Erdoğan'a göre, milliyetçilik bir yandan ulus-devlete ideolojik meşruiyet kazandırırken, diğer yandan da, kitleleri bir araya getirecek, devletler için halkın desteğini sağlayacak bir tüm meşruiyet kaynağı olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁴ Diğer yandan modern devlet görünümüne rağmen ulus-devlet niteliği taşımayan devletlerin olduğunu da belirtmek gerekiyor. Sadece monarşik yapılarından dolayı değil, sömürgecilikle oluşturulan koloniler de ulus-devletin şekli durumuyla bağdaşır görünmemektedir.

Ulus-devlet denildiğinde toprak birliğine dayanan ve ortak bir siyasi kültür etrafında bütünleşen, birlikte yaşanan geçmişi birlikte yaşanacak geleceğe çevirme isteğinde olan “vatandaşlar” anlaşılmaktadır. Bu tip bir devlet, monarşik yapıya tepki olarak doğan Fransız modeli ulus-devlet anlayışıdır. Tepki sonucu 1789'da ulus kavramı siyasallaşmış ve ulus-devlet kavramı ortaya çıkmıştır. Aynı İhtilal kendi yasalarını kendi yapan ve kendi kaderini tayin hakkı olan bir ulus yaratma çabalarının da kurucu devrimi olarak nitelendirilmektedir.¹¹⁵

Ulus-devletler yönettikleri halklar içinde ulusal bir kimlik inşa etmeye ve bunu kuvvetlendirerek istikrar ve meşruiyetini güçlendirmeyi hedefler. Homojen, tek bir birleşik halk yapısına dayanmadıklarından, bu yeni siyasi teşkilatlanma şekline “ulusal devlet” veya “ulus-devlet” diyerek projeyi de ortaya koymuşlardır.¹¹⁶

1.1.3.3. Modern Devletin Unsurları ve Bir Unsur Olarak Millet

Genel olarak devletin unsurları başlığı altında ülke/toprak, millet/halk, egemenlik/iktidar/ devlet unsurları sayılmaktadır. Schnapper basit bir formülasyona girişmiştir; ona göre devlet millete mekanda bir yer verir, millet ise bir toprağa sahip bir siyasi birimdir. Modern millet, siyasi örgütü belli bir toprağa bağlamıştır.¹¹⁷ Devlet, millet ve toprak (vatan) arasında organik bir bağ kurma çabası dikkati çekmektedir.

Teziç, devletin unsurları başlığını “devletin varlık koşulları” şeklinde vermiştir. Buna göre ülke, insan topluluğu, siyasi ve hukuki teşkilat bunun

¹¹³ Erözden, a.g.e., 1997, s. 47.

¹¹⁴ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 13. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2017, s. 368.

¹¹⁵ Ece Göztepe, “Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve ‘Göçmen Forumu’ Örnekleri”, *AÜHF Dergisi*, C. 52, S. 4, 2003, s. 233.

¹¹⁶ Erdoğan, a.g.e., 2017, s. 371.

¹¹⁷ Schnapper, a.g.e., s. 127.

unsurlarıdır.¹¹⁸ Aybay'a göre, devletin öğeleri belirli bir ülke, insan topluluğu, egemenlik¹¹⁹; Mustafa Erdoğan'a göre, devletin hukuki unsurları olarak insan topluluğunu, ülke, otorite, örgütlenmiş iktidar¹²⁰, devletin unsurlarını ise ülke, halk, örgütlenmiş iktidar ve meşruluğu¹²¹; İhsan Erdoğan'a göre, devletin kurucu unsurları ülke, topluluk/millet, egemenlik/siyasi iktidar¹²²; Anayurt'a göre, ise devletin kurucu unsurları ülke (coğrafi unsur), topluluk unsuru (sosyal-beşeri unsur), siyasi-hukuki unsur (egemenlik, devlet gücü, siyasi iktidar)'dur.¹²³ Osmanlı'nın son dönemlerinde eser veren anayasa hukukçularından Babanzâde İsmail Hakkı da milleti devleti oluşturan üç unsurdan birisi olarak belirtmiştir. Arazi (toprak), hükümet ve milleti devletin unsurları olarak saydıktan sonra, egemenliğin dördüncü unsur olarak sayıldığını da vurgulamıştır.¹²⁴

Duguit, devletin insan unsurunun gerçek mahiyetini milletin oluşturduğunu öne sürmüştür. Zira günümüzün devlet anlayışı millet egemenliğine dayalı egemenlik şeklindedir. Diğer yandan Duguit milletin sosyal ve milli dayanışma ile oluştuğunu ifade etmiştir. Bu olgular ise kolaylıkla gözlemlenebilecek ve izlenebilecek niteliktedir.¹²⁵ Okandan devletin oluşumu konusunda beşeri unsurlar arasında yer alan millet unsurunun tebaa, ahali, halk, nüfus, insan topluluğu, insan camiası, insan çokluğu gibi ifadelerle tanımladığını ifade etmiştir. Ancak millet kavramının genelin isabetli bir düşünce olduğu gerekçesiyle kullanıldığını da yazmıştır.¹²⁶ Başgil de devletin unsurları arasında insan unsuru saymıştır. Yazara göre insan grubuna, nüfus, ahali, halk denildiği gibi millet de denilmektedir. İnsansız devlet tasavvur edilemez. Devlet olmak için önce böyle bir insan topluluğunun olması gerekir.¹²⁷ Erdoğan'a göre halk, bir toplumun üyeleri, genellikle bir devletin vatandaşlarıdır.¹²⁸ Devletin unsurları konusunda genel yaklaşımı Gözler de ifade etmektedir. Gözler'e göre bir devletin kurulabilmesi için gereken ilk unsur "insan topluluğu"dur. İnsan olmadan devlet

¹¹⁸ Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 131 vd.

¹¹⁹ Aybay, a.g.e., Ekim 2017, s. 23.

¹²⁰ Erdoğan, a.g.e., 2017, s. 427 vd.

¹²¹ Mustafa Erdoğan, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ankara, Liberte Yayınları, Nisan 2004, s. 10-11-12.

¹²² İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 51.

¹²³ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 223-237.

¹²⁴ Babanzâde, a.g.e., Kasım 2014, s. 125.

¹²⁵ Zabunoğlu, a.g.e., 1973, s. 91.

¹²⁶ Okandan, a.g.m., 1947, s. 1283.

¹²⁷ Başgil, a.g.e., s. 133.

¹²⁸ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 11.

kurulamaz. İnsan topluluğu farklı şekillerde ifade edilegelmektedir; “ahali”, “tebaa”, “halk”, “millet”, “yurttaş”, “vatandaş” gibi.¹²⁹

1.1.3.4. Egemenlik Anlayışındaki Değişim

Egemenlik kavramı uzun süre kamu hukukunda, siyaset felsefesinde ve klasik politika tartışmalarında yerini korumuştur. Egemenliğin kaynağını Ortaçağ’ın sonları ve Yeniçağ’ın başlarındaki tarihsel olaylarda aramak doğru olacaktır.¹³⁰ Modern egemenlik anlayışının en bariz özelliği egemenliğin kaynağında ortaya çıkan farklılaşmadır. Egemenliğin kaynağı olarak Tanrı’yı gösteren anlayışa göre egemenliğin sahibi ve kaynağı Tanrı’dır, bunun kullanıcısı konusunda ise Tanrı tarafından belirlenen kişilerdir.¹³¹ Egemenlik kavramının kökeninde egemen figürü yer almaktadır. Egemen ise, hüküm/darın makamına ve o makamın otoritesine işaret etmektedir. Loughlin’e göre egemen hukuken hiçbir iktidara bağlı değildir.¹³²

Bildiri egemenliğin kaynağına ilişkin de bir işaret taşıyordu. O tarihe kadar egemenliğin Tanrısal kaynaklı olduğuna inanılıyordu ve bu Kral’ın şahsında somut hale geliyordu. Bildiri ile, egemenliğin millete ait olduğu ilan edilmiş oldu. Aybay’a göre bildiride net olarak “kayıtsız ve şartsız” gibi bir ifade yerine “ilke olarak” millete ait olduğu vurgulanmıştır.¹³³ Bildirinin 3. maddesinde egemenliğin özünün millete olduğunu, hiçbir kuruluş veya kimsenin açıktan millete dayanmayan bir iktidarı kullanamayacağı düzenlenmiştir.¹³⁴

Rousseau’nun fikirleri muğlak ve mantık yönünden zayıf da olsa, mutlak hükümdarların egemenliğine son vermek isteyen İhtilalciler için son derece çekici ve parlak görülmüştür.¹³⁵ Zira millet egemenliği sistemi en açık şekilde Rousseau’nun *Toplum Sözleşmesi* eserinde ifade edilmiştir.¹³⁶ Rousseau’nun egemen varlık’ı birlik

¹²⁹ Gözler, a.g.m., Kış 2001, s. 108; Fendoğlu’na göre devletin iktidarının unsuru egemenliktir. (bkz.: Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 293; Kubalı ülke unsurunu yurt birliği ve vatan olarak izah etmiştir. (Bkz.: Kubalı, a.g.e., 1958, s. 192; Zabunoğlu’nun tanımlamasında farklı bir yön bulunmaktadır. Yazara göre devletin ülkesi ile üstün bir iktidarın olduğu toprak parçası kastedilmektedir. (Bkz.: Zabunoğlu, a.g.e., 1973, s. 101).

¹³⁰ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 57. Baskı, Ankara, BB101 Yayınları, Ağustos 2018, s. 64.

¹³¹ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 247.

¹³² Martin Loughlin, *Kamu Hukukunun Temelleri*, Çev.: Dilşad Çiğdem Sever, Kıvılcım Turanlı, Ankara, Dipnot Yayınları, 2017, s. 162.

¹³³ Aybay, a.g.e., Ekim 2017, s. 137.

¹³⁴ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler Ve Yönetimler*, 5. Baskı, İstanbul, Beta, 1989, s. 224.

¹³⁵ Kapani, a.g.e., Ağustos 2018, s. 82.

¹³⁶ Leon Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, Çev.: Süheyp Derbil, Ankara, AÜHF Yayınları, 1954, s. 64; Anayurt, a.g.e., 2019, s. 249-250.

olarak halk'tır aslında. Politik bütün olarak da nitelendirdiği egemen varlık varlığını sözleşmenin kutsallığından alır.¹³⁷ Rousseau genel olarak egemenliği Tanrı'dan insana doğru çekerken ve dünyevileştirirken her türlü adaletin Tanrı'dan geldiğini, adaletin kaynağının yalnızca O olduğunu söylemekten de geri durmaz.¹³⁸ Egemenliğin kaynağının dünyevileşmesi anlayışı da yine eski tartışmalarda yer bulsa da, bilimsel olarak 17 ve 18. yy.'larda *Doğal Hukuk* anlayışına sahip düşünürlerde görülmüştür. Bu görüşler Kral'ın sınırsız ve mutlak yönetimine son verme amacı taşıyordu.¹³⁹ Diğer yandan teokratik egemenlik anlayışını taşıyan mutlak monarşi karşıtlığı burjuvanın, kuvvetli bir birlik ve beraberliğini sağlayacağına inanılan ve çıkarları çakışmayan insanların birleşmesi millet olarak ifade edilmiş. Sarıca'ya göre bu milli egemenlik teorisi soyut bir halk anlayışı taşıdığından farklılıkları görememiştir.¹⁴⁰ Zira Rousseau'nun anlayışına göre genel irade her zaman doğrudur ve kamusal faydalara yönelir.¹⁴¹ Burada da farklılıkları göz ardı eden bir toptan ve yekpare bir halk anlayışı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda Hırş, Rousseau'nun görüşlerini özetleyerek milletlerin de kendilerini oluşturan bireylerden farklı iradeye sahip olduklarını, milli iradenin bireydeki görünümünün kamu vicdanı olduğunu ifade ederek, her iki iradenin çatışması halinde Rousseau genel iradeye öncelik tanıdığını yazmıştır.¹⁴² Egemenlik modern devletin kurucu bir unsurudur, ulus-devlette egemenlik hükümdardan veya kraldan artık millete geçmiştir.¹⁴³

Milli egemenlik ilkesi öncelikle, kralın gücüne karşı yönelmişti. Fransız İhtilali'nde Kurucular, devlet ile kralın kişiliğini ayırmışlardır.¹⁴⁴ 1789 Bildirisine göre, egemenlik tek tek vatandaşlara değil millet denilen topluluğa aittir (m. 3).¹⁴⁵ Egemenlik güç ve otoritenin bileşkesini ifade eder ve kamusal özerklik olarak görünmektedir.¹⁴⁶ Egemenliğin bir olması ise mutlak ve sürekli oluşunun sonucudur. Bu bakımdan egemenliğin bölünmesi veya kral, soylular ve halk arasında

¹³⁷ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev.: Vedat Günyol, 19. Baskı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 15-16.

¹³⁸ Rousseau, a.g.e., 2019, s. 34.

¹³⁹ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 249.

¹⁴⁰ Murat Sarıca, *100 Soruda Fransız İhtilali*, 3. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1995, s. 34.

¹⁴¹ Rousseau, a.g.e., 2019, s. 26.

¹⁴² Ernest Hırş, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, 3. Baskı, Ankara, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 2001, s. 123.

¹⁴³ Erdoğan, a.g.e., 2017, s. 372.

¹⁴⁴ Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 110. Benzer ifadeler için bkz.: Şeref İba, *Yeni Anayasa Arayışları Ve Kırmızı Çizgiler*, Ankara, Nobel Yayıncılık, Nisan 2014, s. 15.

¹⁴⁵ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 251.

¹⁴⁶ Loughlin, a.g.e., 2017, s. 87.

paylaştırılması halinde, “karma yönetim” biçimi veya feodalite gibi karışıklıklara neden olur. Ağaoğulları-Köker’e göre düzenlik ve kargaşa egemenliğin bölünmesinden doğmaktadır; aslında bölünmeden sonra egemenlik yok olmaktadır.¹⁴⁷ Duguit genel görüşleri tekrar ettikten sonra farklı bir görüş olarak, Fransız İhtilali’nden günümüze kadar ulus-devlet ve millet egemenliği doktrininin bir dogma olarak sayıldığını yazmıştır.¹⁴⁸

Egemenliğin yurttaşlardan çok, halka ya da millete atfedildiği de ileri sürülüp¹⁴⁹ hatta formüle edilirken, millet soyut bir varlık olduğundan, ona ait olan egemenlik somut bir kitle tarafından doğrudan kullanılamaz bir hale gelmektedir. Zira egemenlik üzerinde sadece var olan topluluk hak sahibi değildir, öncesindeki ve sonrasındaki topluluk ve kuşaklar da hak sahibidir. Bu durumda egemenlik ancak milletin temsilcileri aracılığı ile kullanılabilir.¹⁵⁰ *Milli egemenlik* teorisine göre, millet dünü, bugünü ve yarını yaşayanlardan oluşan bir bütündür. Egemenliğe sahip olanlar yöneticiler değildir, yöneticiler sadece egemenliği kullanmaktadır.¹⁵¹ Başgil’e göre egemenliğin millete verilmesi bir mantık ihtiyacının sonucu değildir, aynı zamanda tarihi, siyasi ve içtimai bir zorunluluk ve gelişmenin ifadesidir.¹⁵² Kapani de, milli egemenlik tartışmasına girerek farklı bir noktaya dikkati çekmiştir. Yazara göre, belli bir zamanda ülkede yaşayanların kişiliğinde ayrı bir manevi kişilik taşıyan millet egemenliğin sahibidir.¹⁵³ Egemenlik tartışması millet egemenliğinin önünü açtığı gibi, doğal sonuç olarak ulus-devletlerin kurulmasını da tetiklemiştir.

1.1.3.5. Vatandaşlık Anlayışının Gelişimi

Devletlerin (yönetenlerin), halkla (yönetilen) ile kurdukları ilişki, bu ilişkinin niteliği de Fransız İhtilali sonrasında gelişen yeni anlayışla birlikte değişmeye başlamıştır. Devletin insan ögesi farklı kavramlar üzerinden ifade ediliyorsa da, hukuk açısından bunun somut ifadesi uyrukluk (yurttaşlık-vatandaşlık-tabiiyet) hukuku

¹⁴⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2009, 4. Baskı, s. 31.

¹⁴⁸ Duguit, a.g.e., 1954, s. 60.

¹⁴⁹ Gianfranco Poggi, “Yurttaşlar ve Devlet: Geçmiş Bakış ve Muhtemel Gelecek”, ss. 39-52, Quentin Skinner ve Bo Strath, *Devletler ve Yurttaşlar*, Çev.: Gökhan Aksay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 44.

¹⁵⁰ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 251; Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 112.

¹⁵¹ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 299-300.

¹⁵² Başgil, a.g.e., s. 59.

¹⁵³ Kapani, a.g.e., Ağustos 2018, s. 82.

olmuştur. Bu hukuk alanının amacı somut olarak bir bireyle, devleti oluşturan topluluk arasındaki hukuku incelemek olurken, bireyle devlet arasındaki ilişki ise sosyolojik, kültürel, siyasi ve tarihi katmanlar üzerinde oluşmaktadır.¹⁵⁴ Modern dünyada vatandaşlık, ulus-devlet üyelerinin ikamet etme temelinde elde ettikleri sosyal statüdür. Vatandaşlar bu statüden kaynaklı olarak devletten bazı görevleri yerine getirmesini beklerler, korunma hakkı gibi örneğin.¹⁵⁵ Genel tanım olarak vatandaşlık kavramı bir millet ya da politik topluluk içindeki bireylere verilen, bazı hak ve sorumlulukları beraberinde getiren bir statü olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁶

Fransız İhtilali ile ortaya çıkan anlayışla artık kurucu unsur kabul edilen milletin bir vatandaşlar topluluğu olduğu varsayılmış, dolayısıyla etnik temelli değil coğrafi temelli bir vatandaşlık anlayışı öne çıkmıştır.¹⁵⁷ Vatandaşlık temelli milliyetçilikte millet, devletin ve sivil toplumun kamusal kurumları ile ortak bağlılık kurmaları temelinde tanımlanmıştır.¹⁵⁸ Genel çerçevede İhtilal vatandaşı aklın emirlerine uyup buna göre hareket eden birey olarak tanımlarken, birey ise evrensel aklın emirlerini yerine getirerek, ancak halk arasındaki bölünmelerden kurtulabilecek ve mutluluğa erişebilecektir. Vatandaşlardan oluşan bir toplum ortak aklın hürriyetle kazandığı bir birliktir.¹⁵⁹ Diğer yandan Sarıca'ya göre ortak akıl denilen yaşanan çevrenin sosyal şartları ve burjuvazinin çıkarlarıydı.¹⁶⁰

Vatandaşlığın kazanılması, bir yönüyle bir milliyetçilik anlayışının süreçte etkinlik sağlayıp sağlamadığına da açıklık getirmektedir. Vatandaşlığın kazanımında iki ana yöntem sözkonusu olmaktadır; birincisi doğumla kazanma (iussanguinis), ikincisi doğum yeri (iussoli). İlkinde anne-babanın vatandaşlığı veya bir grup aidiyeti esas alınmaktadır; ikincisinde ise coğrafya merkeze alınmaktadır. Sonradan

¹⁵⁴ Rona Aybay, *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1982, s.3.

¹⁵⁵ Giddens ve Sutton, a.g.e., 2016, s. 368.

¹⁵⁶ a.e., s. 367.

¹⁵⁷ Levent Korkut, "Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye'de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları", ss. 1269-1304 [*Istanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2014, s. 5-41.] *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 1277. Korkut, 20. yüzyılın sonlarından itibaren Fransa'da durumun değiştiğini, otonom bireyi daha az vurgulayan, ulusu ve kültürü daha ön plana çıkaran, çok kültürlülüğe karşı entegrasyonu temel alan bir kamu hukuku yaklaşımı güç kazandığını da belirtmektedir. (a.e.)

¹⁵⁸ Özkırımlı, a.g.e., 2010, s. 22.

¹⁵⁹ Sarıca, a.g.e., 1995, s. 35.

¹⁶⁰ Sarıca, a.g.e., 1995, s. 36. Burada belirtilmesi gereken bir husus da Rousseau'nun burjuvazinin gözünde "tehlikeli bir ütopyacı" görüldüğü hususudur. a.e., s. 38.

vatandaşlığın kazanılmasında yasalara detaylı düzenleme yolu açılmıştır.¹⁶¹ Günümüzde modern hukuk metinlerinde vatandaşlığın kazanılmasında ister istemez bu iki pratik karşımıza çıkmaktadır.

1.1.4. Farklı Ülke Anayasalarının Millet ve Milliyetçilik Açısından Değerlendirilmesi

1.1.4.1. Genel Olarak

Modern ulus-devletlerin oluşması Batı anayasacılığını şekillendirmiş, İhtilal'in ilkeleri doğrudan veya dolaylı olarak anayasalara yansımıştır. Batı anayasacılığının özünü sınırlı hükümet veya sınırlı devlet oluşturmaktadır. Buna ilave olarak da insan haklarını korumak eklenebilir.¹⁶² Devlete iki sınır getirilir: İlki, devlet iktidarına dönük yasak ve düzenlemelerdir. İkincisi ise devlet politikalarının belirlenmesine dönük ilkelerin ortaya konulmasıdır. Devlet organları ve bunların birbirleriyle ilişki ve işlevleri anayasalarda düzenlenebilmektedir.¹⁶³ Bu anayasacılık anlayışı toplum ve hükümetler, bireyin gelişimi ve serbestçe bir yaşam sürmesi konusunda tercih hakkına sahip olmayı amaçlarken, devletin ve bürokrasinin küçülmesini ve sınırlandırılmasını ileri sürüyordu.¹⁶⁴ Diğer yandan Turhan'a göre, Batı anayasacılığı çoğulculuk ve hoşgörüyü öne çıkarmıştır. Bu da doğru olana ve ahlakî değerlere yönelimi gerekli hale getirmiştir.¹⁶⁵ Demokratik anayasalar çerçevesinde, anayasa ve halk arasındaki ilişki iki kapsamda ele alınmıştır: İlki, ulus-devlet anayasası, ikincisi liberal yönetsel anayasa. Bu iki kategori aynı zamanda "iki ideal tip" demokratik anayasa modelidir.¹⁶⁶

19. yy.'da gelişen yeni vatandaşlık ve egemenlik anlayışı modern devlet paradigmasını da etkilemiş, hatta büyük oranda belirlemiştir. Amerikan ve Fransız

¹⁶¹ Korkut, a.g.m., (2014) 2017, s. 1275.

¹⁶² Mehmet Turhan, *Anayasal Devlet*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1997, s. 9; Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 165; Ayrıca bkz.: Mustafa Çattık, "Anayasacılık ve Kutuplaşmış Toplumlarda Anayasa Yapımı", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S.1, Bahar 2018, ss. 53-70, s. 66; Klaus Stern, "Küresel Anayasacılık Hareketleri Ve Yeni Anayasalar", ss. 45-55, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı*, 9-13 Ocak 2001, Ankara, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2001, s. 47.

¹⁶³ Mehmet Turhan, "Anayasa Ve Anayasacılık", *Amme İdaresi Dergisi*, C.: 27. Sayı: 3, Eylül 1994, s. 3-12, s. 3.

¹⁶⁴ Mehmet Turhan, "Anayasamız ve Demokratik Toplum Düzeninin Gereklere", [*Anayasa Yargısı*, C. 8, 1991, s. 401-420.] *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 661-680, s. 672.

¹⁶⁵ a.e., s. 672.

¹⁶⁶ Hanna Lerner, "Derinden Bölünmüş Toplumlarda Anayasa Yazımı: Aşamalı Yaklaşım", Çev.: Burak Çağ, Elif Eren Koç, *İÜHF Mecmuası*, C. 73, S. 1, Kasım 2016, ss. 485-504, s. 488.

ihtilalleri yurttaşlık ve millet/halk egemenliği fikirlerini hayata geçiren bir yeni tür siyasi model oluşturmuşlardır.¹⁶⁷ Korkut'a göre, vatandaşlığın kazanılması, bir yönüyle bir milliyetçilik anlayışının süreçte etkinlik sağlayıp sağlamadığına da açıklık getirmektedir. Vatandaşlığın kazanımında iki ana yöntem söz konusu olmaktadır; birincisi doğumla kazanma, ikincisi doğum yeri. İlkinde anne-babanın vatandaşlığı veya bir grup aidiyeti esas alınmaktadır; ikincisinde ise coğrafya merkeze alınmaktadır. Sonradan vatandaşlığın kazanılmasında yasalara detaylı düzenleme yolu açılmıştır.¹⁶⁸

Millet kavramını, kuşatıcı vatandaşlık ve vatan sadakati şeklinde düşünenler, aynı zamanda çoklu ırk, etnik, kültür ve din olgusunu öne çıkarmaktadırlar. Millet ile devlet, milli olmak ile vatandaşlık sınırları buradaki muğlak noktaları oluşturmaktadır. Bu anlayışı daha çok liberaller ve sosyalistler savunma eğilimi taşımaktadır.¹⁶⁹ Diğer yandan etnik temelli vatandaşlık anlayışının hem teoride hem de pratikte zor olduğu da ifade edilmektedir.¹⁷⁰

İncelenen Avrupa ülkelerinin anayasalarında, vatandaşlık nitelendirmelerinin genellikle "Alman" ve "İspanyol" gibi millet merkezli kavramsallaştırmalar ile devlet ismi ("*İrlanda Cumhuriyeti vatandaşı*" gibi) bağlamında biçimlendiği görülmektedir.¹⁷¹

İlk modern anayasa olan 1787 tarihli ABD Anayasası, Kuzeyli sanayicileri merkezi bir yönetim taraftarı olmaları yanında hükümetin de sanayicileri koruma amacıyla kolaylıkla hayata geçmiştir. Diğer yandan ABD'de, Avrupa'daki gibi sosyal sınıf ayrımı bulunmazken, ırk ayrımı bulunuyordu. Beyazlara ait olan seçme ve seçme hakkının genelleşmesi için 20. yy.'ın ortalarını beklemek gerekecekti.¹⁷² ABD Anayasasının Başlangıç kısmındaki "*biz, halk olarak*" ifadesine yer verilirken, birçok anayasada halkın yönetimi, millet lideri ve başarıları, milletin geçmişi ve geleceği gibi

¹⁶⁷ Tom Bottomore, *Siyaset Sosyolojisi*, Çev.: Erol Mutlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 127.

¹⁶⁸ Korkut, a.g.m., (2014) 2017, s. 1275.

¹⁶⁹ Heywood, a.g.e., s. 167.

¹⁷⁰ Özkırmılı, a.g.e., 2010, s. 27.

¹⁷¹ Neslihan Temelat, "Vatandaşlık Tanımı", *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, Yayın Koordinatörü: Ahmet Yıldız, Yayına Hazırlayanlar: Murat Bilgin, Konur Alp Koçak, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Ankara, Haziran 2012, s. 63, ss. 53-66.

¹⁷² Teziç, a.g.e., Ocak 1976, s. 18.

konulara yer verilmiştir. Versteeg'in ifade ettiği gibi başlangıç kısımları bir anlamda “misyon” belirleme ifadeleridir.¹⁷³

ABD Anayasası'nın 1. maddesinin 2. bölümünde seçilme şartını düzenlerken, hem ABD vatandaşı olmayı getirmiş bunun için de en az yedi yıl şartı koymuştur. 1870 Yılındaki on beşinci değişiklik ile vatandaşların oy kullanma hakkıyla ilgili olarak ırk, renk veya daha önce köle olanlara getirilen sınırlama kaldırılmış, çok açık bir ırkçı uygulamaya son verilmiştir. Bu değişikliğe rağmen bazı eyaletlerde 1960'lı yıllara kadar Afrika kökenlilerin oy kullanması engellenmiştir. Ondördüncü değişiklikle de ırk ayrımı kaldırılmış, vatandaşlığa kabullerinin önü açılmıştır.¹⁷⁴

Avrupa ülkelerindeki anayasa gelişmeleri daha farklı bir süreç üzerinden ilerlemiş, ırk ayrımından çok sınıf ayrımı tecrübesini yaşamış ve bugünkü şekillerine kavuşmuştur.

1.1.4.2. Avusturya Anayasası

Avusturya Anayasası'nın 1. maddesi devletin demokratik bir cumhuriyet olduğunu ve kanunların yetkisini halktan aldığını düzenlemiştir. Böylelikle egemenliğin halkta olduğu bu şekilde formüle edilmiştir. 2. Madde Avusturya'nın federal bir devlet olduğunu düzenlemiştir. Avusturya Anayasasının 6. maddesinin birinci fıkrasında “Avusturya Cumhuriyeti için milliyet birdir” şeklinde bir düzenleme vardır.¹⁷⁵ Burada milliyet ile kastedilen vatandaşlık mıdır, yoksa millet midir, bu hususta bir açıklık bulunmamaktadır. Aynı maddenin için fıkrasında “Avusturyalılar” ifadesine yer verilmiştir. Avusturyalılar'ın vatandaşlık konusunu düzenleyen madde *ikameti* esas almıştır. Anayasanın 7. maddesinde vatandaşlar (Avusturyalılar) ifadesi kullanılmış, böylelikle Avusturyalılar ile kastedilenin vatandaşlar olduğu netleştirilmiştir. 8. Madde azınlıklara kanunlarca sağlanan haklar saklı kalmak

¹⁷³ Mila Versteeg, “Popüler Olmayan Anayasacılık”, Çev.: Şafak Evran Topuzkanamış, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 20, S. 1, 2018, s. 125-197, s. 134. ABD Anayasası kısa bir başlangıç kısmı taşımaktadır: “*Biz, Birleşik Devletler Halkı, daha mükemmel bir Birlik yaratmak, adaleti sağlamak, ülke içinde huzuru güvence altına almak, ortak savunmayı gerçekleştirmek, genel refahı artırmak ve özgürlüğün nimetlerini kendimize ve gelecek kuşaklara sağlamak için bu Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nı takdir ve tesis ediyoruz.*” ABD Anayasası'nın tam metni için bkz.: photos.state.gov/libraries/turkey/231771/PDFs/abd-anayasasi.pdf (Erişim Tarihi 25 Aralık 2020, Çevrimiçi).

¹⁷⁴ photos.state.gov/libraries/turkey/231771/PDFs/abd-anayasasi.pdf (Erişim Tarihi: 25 Aralık 2020, Çevrimiçi).

¹⁷⁵ *Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları*, Ankara, Adalet Bakanlığı Yayın İşleri Dairesi Başkanlığı, Mayıs 2011, s. 5. Ayrıca bir açıklama için bkz.: Fendoğlu, a.g.e., 2019, s.195.

kaydıyla resmî dilin Almanca olduğunu, 9a maddenin 1. fıkrası Avusturya'nın genel milli müdafaa fikrini paylaşacağını (2. fıkra ise genel milli müdafaa'nın askeri, fikri, sivil ve iktisadi alanlarda olduğu şeklinde açıklayarak) düzenlemiştir.¹⁷⁶

Avusturya Anayasasının objektif unsurlara açık bir yön taşıdığı ifade edilebilir. Yoruma açık düzenlemeler ile aslında subjektif ve objektif anlayışlar karşısında nötr bir durumda bulunduğu da belirtilebilir.

1.1.4.3. Belçika Anayasası

Belçika Anayasası'nın 1. maddesi devletin federal devlet olduğunu düzenlemiştir. 2.Madde, Flaman, Fransız ve Almanca konuşanlar topluluğu olmak üzere üç topluluktan oluştuğunu; 3. madde üç bölgeden (Flaman Bölgesi, Valon Bölgesi, Brüksel Bölgesi) oluştuğunu; 4. madde ise Belçika'nın dört dilsel bölgeden oluştuğunu düzenleyerek, dil üzerinden önce bir ayırım sonrasında bir birlik halini ortaya koymuştur.¹⁷⁷

Etnik bir tanımlama yok gibi görünse de apriori bir durum olarak Flaman, Fransız, Almanca konuşanlar ayırımı ile etnik bir tanımlama olmasa da ayırım yapılmış; yine dilsel bölgeler üzerinden bu ayırım netleştirilmiştir. Zira dil etnik kimliği de gösterdiği için etnik kimliklere dayalı bölgeler olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan devletin federatif yapısını unutmamak gerekiyor. Bu da farklılıkların vurgulanmasını ve kabulünü getirmiştir şeklinde bir sonuca da varılabilecektir.

Vatandaşlık konusunda Belçika Anayasası "Belçika Vatandaşları" ifadesini kullanmıştır (m. 8). Yine anayasa metninde "Belçikalılar" ifadesi de görülmektedir (m. 97). Anayasa farklı unsurları "topluluk" olarak nitelendirmiş 127. madde ve devamında bunların sorumluluklarını düzenlemiştir.

Belçika Anayasası devletin toplum realitesinin farkında olarak ve bu gerçeği kabul ederek düzenlemelere girişmiş, etnik ve dil üzerinden bir bölgesel tanımlamaya girişmiş, çoklu millet yapısını ortaya koymuştur.

1.1.4.4. Danimarka Kraliyet Anayasası

1953 Tarihli Danimarka Kraliyet Anayasası ikinci maddesinde yönetim şeklini monarşi olarak belirlemiştir. İlginç bir şekilde Kral ile ilgili düzenlemelerde Evanjel-

¹⁷⁶ *Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları*, Mayıs 2011, s. 6-7.

¹⁷⁷ a.e., s. 105.

Luter Kilisesi mensubu olma şartı getirilmiştir (m. 6).¹⁷⁸ Anayasa uzun ve detaylı bir şekilde Kral'ın yetkilerini ve diğer yönetim aktörleriyle olan ilişkisini düzenlemiştir.

Madde 29'da, "Danimarka vatandaşı"larının seçme ve seçilme hakkı düzenlenmiştir. Yine 71. madde de "Danimarka vatandaşı" kavramını kullanarak kavramsal tercihini pekiştirmiştir.¹⁷⁹ Anayasada vatandaşlarıyla ilgili hakları düzenlerken, vatandaşlığın kazanımıyla ilgili bir durum belirtilmemiştir.

1.1.4.5. Fransa Anayasası

1958 Tarihli Fransa Anayasasında bir Başlangıç kısmına yer verilmiş ve burada 1789 Beyannamesine, 1946 Anayasasına ve 2004 Çevre Şartına atıf yapılmıştır. Enteresan bir şekilde Fransız Anayasasının Başlangıç kısmı anılan belgelere bağlılık bildirirken, ikinci paragrafında ise kendilerine katılmak isteyen ülkelere özgürlük, eşitlik ve kardeşlik idealine dayanan bir demokratik gelişme sağlayacağı vaat edilmiştir.¹⁸⁰ Maddenin zımni bir milliyetçilik hatta yayılcılık içerdiği değerlendirilmesi yapılabilecektir. Burada etnik bir görünümünden çok Cumhuriyet denilerek Fransa Devletine katılım, dahil olma gibi unsurlar öne çıkarılmıştır. Böylelikle dışarıdan gelenleri kabul anlamı taşıdığı gibi, metinde geçen "denizaşırı ülkelere" yeni kurumlar, yani yönetim şekli sunacağı ifade edilmiştir.

Anayasanın 1. maddesinde Fransa'nın bölünmez, laik, demokratik ve sosyal bir cumhuriyet olduğunu düzenlemiştir. Yine 1. maddenin ikinci cümlesinde köken, ırk ve din ayrımı yapılmayacağı, tüm vatandaşların kanun önünde eşit olacağı düzenlenmiştir. 2. maddede Cumhuriyet'in dili, bayrağı, ulusal marşı düzenlenirken, "*Cumhuriyetin veciz ifadesi "özgürlük, eşitlik, kardeşlik". Cumhuriyetin ilkesi: "Halkın, halk tarafından ve halk için yönetimidir."* şeklinde bir tanımlamaya da yer verilmiştir. 3. madde egemenliğin halka ait olduğunu, halkın temsilcileri aracılığı ve halkoylaması ile bunu kullanacağını düzenlenmiştir. Anayasa'nın 3. maddesinde ulusal/millî egemenliğin halka ait olduğu ve bunu temsilcileri ve halkoyuyla kullanacağı yer almaktadır.¹⁸¹

Anayasanın 87. maddesinde Fransızca'nın ortak dil olduğu, devletler ve halklarla dayanışma ve işbirliği yapacağı; 88. maddede ise Devletin medeniyetini

¹⁷⁸ Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları, Mayıs 2011, s. 153.

¹⁷⁹ a.e., s. 164.

¹⁸⁰ a.e., s. 173.

¹⁸¹ a.e., s. 173.

geliştirmek isteyen devletlerle katılım anlaşması imzalayacağı düzenlenmiştir.¹⁸² Devletin yayılmacı yönde bir politikaya kapısını her zaman açık bırakan Fransız Anayasasının 88. maddesinde zımni bir üstünlük iddiası dikkati çekmektedir. Anayasa metninde “Fransız halkı” ibaresi farklı maddelerde kullanılmıştır (m. 72-3, Çevre Şartı bölümü gibi)

Fransa Anayasası İhtilal’den günümüzde kadar gündemde olan temel konulara bir şekilde yer vermiştir. Vatandaşlık ve resmî dile ilişkin bir düzenlemeye ise Anayasa’da yer verilmemiştir.

1.1.4.6. Federal Almanya Anayasası

1949 Tarihli Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasasında Başlangıç olarak bildiğimiz metinlerin benzeri olarak bir “Önsöz” hazırlanmıştır. Burada Tanrı ve insanlar karşısındaki sorumluluğunun bilincinde olan *Alman Milleti* vurgusu yapılmıştır.¹⁸³ Anayasa, diğer anayasalardan farklı olarak “Temel Haklar” kısmı ile başlamakta; temel hakları birinci kısımda 19 maddede detaylı olarak düzenlemiştir. 1. maddenin 2. fıkrasında “Alman Milleti”nin dokunulmaz ve devredilmez insan haklarını, her insan için, barışın ve adaletin temeli kabul edeceği düzenlenmiştir. Yine 3. maddede cinsiyet, soy, ırk, dil, yurt ve köken, din, siyasi görüş konusunda kimsenin mağdur edilmeyeceği, kimseye imtiyaz tanınmayacağı düzenlenmiştir.¹⁸⁴

20. Maddenin ikinci fıkrasında egemenliğin tümüyle halka ait olduğu, halkın ise egemenliğini seçimler ve oylamalar aracılığıyla ve yasama, yürütme ve yargı yetkileriyle donatılmış özel organlar eliyle kullanacağı düzenlenmiştir.¹⁸⁵

116. Madde Alman Vatandaşlığını düzenlemiştir. 1. fıkrada Anayasadaki yer verilen Alman ifadesinin tanımı yapılmıştır. Buna göre Alman vatandaşlığına sahip olan ya da Alman soyundan olup 31 Aralık 1937 tarihindeki Alman İmparatorluğu sınırları içinde kabul edilenlerin eşi veya füruları Alman sayılmaktadır. 2. fıkra ise Nazi döneminde (1933-1945) siyasi, dini veya ırki nedenlerle vatandaşlıktan çıkarılanların ve bunların fürularının başvuru halinde yeniden vatandaşlığa döneceği düzenlenmiştir.¹⁸⁶ Federal Almanya Anayasasının 116. maddesi vatandaşlığı

¹⁸² *Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları*, Mayıs 2011, s. 202.

¹⁸³ a.e., s. 215.

¹⁸⁴ a.e., s. 217.

¹⁸⁵ a.e., s. 223.

¹⁸⁶ a.e., s. 265.

düzenlerken, vatandaşlığa sahip olanlara ve Alman soyundan gelenlere Alman denileceğini vurgulamıştır.

Korkut'a göre Alman anayasacılık geleneği kimlik ağırlıklı ve pasifleştirilmiş bir vatandaşlık kurgusu içermektedir. Milliyet-devlet-pasif birey üçlemesi vatandaşlık tasarımının temelini yerleşmiştir. Bu tasarımda birey-devlet ilişkisi pasif, halk-devlet ve millet-devlet ilişkileri aktif bir rol kapmıştır. Bu bakımdan günümüz Alman vatandaşlığı ulus üzerinden tanım kazanırken, etnik yapı görüntüsü de vermektedir.¹⁸⁷

1.1.4.7. İtalya Anayasası

1947 Tarihli İtalyan Anayasasının 1. maddesinin birinci fıkrası İtalya'nın "çalışma üzerine kurulu" demokratik bir Cumhuriyet olduğunu, ikinci fıkrası egemenliğin halka ait olduğunu ve halkın egemenliği Anayasa sınırlarında kullanacağını düzenlenmiştir. 3. Maddenin birinci fıkrasında ırk, dil, din, siyasi görüş, cinsiyet gibi şartlar açısından ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşitlik düzenlenmiştir. 5. Madde Cumhuriyeti "*tek ve bölünmez*" olarak nitelendirmiştir. 6. Madde Cumhuriyetin dil azınlıklarını himaye edeceğini düzenlemiştir.¹⁸⁸

Anayasanın birçok yerinde devletin yapacağı işlem, kişiler tanınan hakları koruyacağı ifade edilirken "Devlet" yerine "Cumhuriyet" ifadesi kullanılmıştır. Anayasada millet, vatandaş ve İtalyan ifadeleri geçmektedir. Ülke savunmasının her vatandaş için kutsal bir görev olduğu düzenlenmiştir (m. 52). Cumhuriyete sadık olmak, anayasa ve kanunları korumak her vatandaşa görev olarak yüklenmiştir (m. 54).¹⁸⁹

1.1.4.8. İspanya Anayasası

İspanya Anayasası Önsöz kısmında İspanyol milletinden söz ederek, bunun irade beyanını bir ant gibi vermektedir. Tüm İspanyollar, İspanya halkları gibi ifadelerle nitelendirilen toplulukların kültür, gelenek, insan hakları, dilleri ve kurumlarını korumak vurgusu yapılmıştır.¹⁹⁰

1. Madde egemenliğin yurttaşlarda olduğunu, 2. madde İspanyol milletinin ayrılmaz birliği ve bölünmez ülkesi vurgusunu yapmıştır. 3. Maddenin birinci fıkrası

¹⁸⁷ Korkut, a.g.m., (2014) 2017, s. 1278.

¹⁸⁸ Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları, Mayıs 2011, s. 323.

¹⁸⁹ a.e., s. 331-332.

¹⁹⁰ a.e., s. 537.

devletin resmî dili olarak Kastilyanca'yı seçmiştir. Üstelik tüm İspanyolların bu dili bilme ödevi ve kullanma hakkına sahip olduğu düzenlemesine yer verilmiştir. İkinci fıkra diğer İspanyol dillerini kendi özerk topluluklarında resmî dil olarak tanımıştır.¹⁹¹ 11. Madde vatandaşlığı düzenlemiştir. Buna göre İspanyol uyruğunun kazanımı veya kaybedilmesi kanun hükümlerine göre belirlenmektedir.

30. madde ve devamında “Vatandaşların hakları ve ödevleri” düzenlenmiştir. Buna göre Vatandaşların İspanya'yı savunması bir hak ve ödev olarak düzenlenmiştir (m. 30/1).¹⁹² Farklı yerlerde İspanyol ifadesi kullanılan bu metinde “vatandaş” ifadesinin de kullanıldığı dikkati çekmektedir.

1.1.4.9. Diğer

Hollanda Anayasası 1. maddesinde eşitlik ilkesini düzenlemiştir. 3. Maddesinde “Hollanda Vatandaşları” ifadesi kullanılmıştır.¹⁹³

Polonya Anayasasının ilk maddesi Polonya Cumhuriyeti'nin bütün vatandaşlar için ortak yarar olduğunu belirtmiştir. 3. Maddede üniter bir devlet olduğu, 4. maddede egemenliğin millette olduğu, 5. madde bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün muhafazası, ulusal mirasın korunması gibi hususları Cumhuriyetin görevleri arasında saymıştır.¹⁹⁴ Polonya Anayasası'nın 35. maddesi ulusal veya etnik azınlık vatandaşlara kendi dillerini geliştirme, kültürlerini koruma ve geliştirme özgürlüğü tanıdığını düzenlemiştir.¹⁹⁵ Anayasanın 82. maddesi Polonya Cumhuriyetine bağlılığı bir ödev olarak düzenlerken, 151. madde ise başbakan, başbakan yardımcıları ve bakanların cumhurbaşkanı huzurundaki yeminini düzenlemiştir. Benzer yeminler gibi devlete, anayasa, kanunlara sadakat vurgusu yapılırken, anavatanın yararı ve vatandaşların refahının en yüce görev olacağı şeklinde yemin edilmektedir.

Portekiz Anayasası'nın 2. maddesi hukukun üstünlüğü, halk egemenliği gibi düzenlemelere yer vermiştir. 3. Madde egemenliğin tek ve bölünmez ve halka ait olduğunu düzenlemiştir. 6. madde üniter devlet olma durumuna yer vermiştir.¹⁹⁶ Anayasanın farklı maddelerinde Portekiz vatandaşları (ör.: m. 147, 150 vd.), Portekizliler ifadeleri geçmektedir (ör.: m.14).

¹⁹¹ *Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları*, Mayıs 2011, s. 539.

¹⁹² a.e., s. 545.

¹⁹³ a.e., s. 359.

¹⁹⁴ a.e., s. 391.

¹⁹⁵ a.e., s. 395.

¹⁹⁶ a.e., s. 445.

1.2. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

1.2.1. Osmanlı İmparatorluğunda Milli Kimliğin Oluşumu Ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu

1.2.1.1. Osmanlı Modernleşmesinin Temelleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda milli kimlik oluşumları doğrudan millet kavramıyla bağlantılıdır. Modern dönemde Avrupa'daki gelişmeler karşısında Osmanlı hem doğal süreç hem de etkilenme sonucu ortaya konulan pratiklerin milli kimlik bağlamında modern bir millet oluşumuna doğru gittiğini göstermektedir. Türk milliyetçiliğinin savunma refleksi taşımayan doğal oluşum süreçlerinin tam da bu politik gelişmeler ve devletin uygulamaları ile anlaşılacağına kuşku bulunmamaktadır.

Savaşlarda karşılaşılan yenilgiler ve milliyetçilik dalgaları milli bağımsızlıkçı hareketleri oluştururken, bunlar ya baskı ya da kısmi reformlarla önlenmeye çalışılmıştır.¹⁹⁷ Osmanlı'nın Avrupa'da olmasına rağmen yalnız olduğu, bu yalnızlığı geri kalmışlık düşüncesinin doğurduğu bir "eziklik" halinin beslediği ifade edilmiştir. Deringil'e göre, bu durum Osmanlı'da bir "ben de varım" refleksi gelişmesine de neden olmuştur. Bu refleks giderek *geleniğin icadı* kavramı çerçevesinde çabaları ortaya koymaya dönük somut örneklerle görünür olmuştur.¹⁹⁸ Ancak, Timur'a göre Osmanlı aydınları Batı kültürünün üstünlüğünü kabul etmelerine ve Batı dillerini bilmelerine rağmen, bu kültüre universalist bir yaklaşım sergilememişler, savunmacı bir refleks vermişlerdir. Böylelikle Batı'nın "en kötü" ideolojik etkisine girmişlerdir.¹⁹⁹ Diğer yandan Osmanlı düşünce dünyasında kimlik sorunu gündeme geldiğinde, kültürde bu konuda kendilerine yardımcı olacak düşünce araçlarından yoksundular. Batı'da, kütüphane ve kataloglar, bilimsel kurumlar, uzmanlık içeren yayınlar tüm dünyaya egemen olacak bir düşünce sahası oluşturmuştu.²⁰⁰

Soysal'a göre, Osmanlı reform hareketlerini dış baskılara ve içerinin dışarıya kurnazlıkları olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Reformcuların büyük çoğunluğu bu yolun devleti kurtaracak tek yol olduğu inancındaydı. Soysal bir yöntem hatasına

¹⁹⁷ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul, Hil Yayınları, 1986, s. 115.

¹⁹⁸ Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet Ve Millet*, İstanbul, İletişim Yayınları, Ocak 2007, s. 24.

¹⁹⁹ Timur, a.g.e., 1986, s. 116.

²⁰⁰ a.e., s. 116.

dikkat çekerek bir tespitte bulunmaktadır; reformcuların benimsedikleri ve topluma benimsetmeye çalıştıkları Batı kalıpları ile kendi toplumsal yapımızı tam anlamadıklarını, yine bunlarla dış çıkarla arasındaki bağlantıyı yeterince göremedikleri tespitini yapmıştır.²⁰¹

Türk modernleşmesinin genel seyrinde de görüldüğü gibi bir ülkede hukuk resepsiyonunun nedenleri, değişim/gelişim ve modernleşme isteği, dış baskı etkisi, bağımsızlık isteği belirtilmektedir.²⁰² Osmanlı'da bu iradenin net olarak görülmesi hem hukuk alanındaki çalışmalar hem de bu çalışmaların etki sahası olarak milli kimlik oluşumunda görülmektedir.

Osmanlı'da modernleşmenin, artık 19. yy.'a gelindiğinde dönemin yöneticileri ve aydınları tarafından kaçınılmaz bir yol olarak görüldüğünde şüphe yoktu. Avrupa'nın sadece askeri anlamda değil, idari ve hukuki konularda da bir model olduğu kabul edilmesine rağmen, asıl tartışma konusu olan mesele Avrupa ile kurulan ilişkinin, bu modelden alınacak olanların sınırı ve çerçevesinden oluşmaktaydı. Bu tartışma Cumhuriyet'e kadar uzandığı gibi, günümüzde de hala sıcaklığını korumaktadır.

1.2.1.2. Modern Devlet Oluşumunun Başlaması

Fransız İhtilali sonrasında net olan durumlardan birisi de artık yeni bir devlet modelinin genel bir kabul görmesiydi. Avrupa ülkelerinde monarşi sembolik olarak korunsada, bu yeni model üzerinden yapılanma iyice belirginlik kazanmaya başlamıştı. Bu yeni gelişmeler ve yeni devlet yapılanması karşısında, kadim bir imparatorluk yapılanmasına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu kayıtsız kalmamış, uzun süren modernleşme ve reform çabalarıyla mevcudun dönüşümüne çaba sarf edilmiştir. Bu yenilenme iradesinin özellikle İkinci Mahmud'tan başlayarak Tanzimat döneminde yoğunlaştığı görülmektedir. Timur'a göre de, çağdaş ulus-devletlerin oluşma döneminde ve sanayi devrimini ilk gerçekleştiren ülkelerin birer sömürge imparatorluğuna dönüştüğü dönemde Osmanlı Devleti "eski tip bir imparatorluk" niteliğini taşıyordu.²⁰³ Devletin reformlara ihtiyaç duyması ve yönde çabalara

²⁰¹ Soysal, a.g.e., Kasım 2011, s.80.

²⁰² Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 9-10-11.

²⁰³ Taner Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", Editörler: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2010, s. 39-60, s. 45.

girişmesi, bu yeni devlet anlayışı karşısındaki arayışlarında net olarak görülmektedir. Zira bunun net göstergeleri, yeni ihlas edilen kurumlar, iktibas edilen kanunlar, en nihayetinde 1876 tarihini taşıyan bir anayasanın (Kânûn-ı Esâsî) yapılması gibi örnekler özelinde somutlaşmıştır.

Lewis'e göre, Fransız İhtilali, dönemin diğer gözlemcileri gibi, önce büyük bir önem verilmeyen, sadece bir iç sorun olarak bakan Türkleri doğrudan doğruya pek az etkilemiş görünmektedir. İhtilal Avrupa yayılırken kimi zaman savaş kimi zaman sarsıntılar yaratıyordu, ancak Türkler bu sürece Osmanlı ile ilgilisi olmayan, Hristiyanların bir iç sorunu olarak bakıyorlardı. Hatta Hristiyan devletlerin savaşlarla meşgul olması Osmanlı hükümeti için yararlı bile sayılabılırdi.²⁰⁴ Zürcher ise, İhtilal'in Osmanlı'yı etkilediğini, ancak toplum üzerindeki ideolojik etkisinin açık olmadığını ifade etmiştir.²⁰⁵ Deringil'e göre de Osmanlılar İhtilal'den sonra başlayan Avrupa'daki değişim hareketliliğinden haberdardılar.²⁰⁶ Abadan, Avrupa'da yayılan devrim hareketleri ile iyice alevlenen milliyetçiliklerin, Osmanlı'yı da etkilediğini ileri sürmüştür. İmparatorluk içerisinde halk grupları arasında din ve millet temelli ayrımları belirgin hale getirmiştir. Etnik kökenleri bağlamında milli bir şuur geliştiren özellikle Hristiyan topluluklar, bu kimlikleri üzerinde ayrılmanın sebeplerini ortaya koymaya ve bunları yaymaya başlamışlardır.²⁰⁷ Bu tespitlerden Abadan'ın hem içeriden hem de daha isabetli bir yorum geliştirdiğini ifade etmek mümkündür.

İkinci Mahmud döneminde *Dâr-ı Şura-yı Askeri*, *Dâr-ı Şura-yı Bâb-ı Âli* ve *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*'nin kurulmasıyla ilgili olarak Berkes, Tanzimat Dönemine doğru devlet idaresinde Üçüncü Selim zamanında uygulanan Meşveret Meclisi'nden farklı bu üç meclisin kurulmasını önemli yenilik adımlarına örnek göstermiştir. Bunların öncekinden farkı, daimi devlet organı olarak kurulmuş olmaları yanında, belirlenmiş ayrı görevlerinin olması, idare, adliye, eğitim ve ordu gibi alanlarda uygulanacak bir hukuk devleti sistemine doğru birer adım niteliği taşımalarıdır.²⁰⁸ Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'yi gerçek bir temsili, yasama gücünü elinde tutan milli bir meclis niteliğinde görmek zordur. Bunda en büyük gösterge

²⁰⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, 5. Baskı, s. 66.

²⁰⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 46.

²⁰⁶ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri Ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi*, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Doğan Kitap, Ocak 2014, s. 33.

²⁰⁷ Abadan, a.g.m., Mayıs 1957, s. 5.

²⁰⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, 16. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 173.

oluşmasının tamamen Padişah iradesine bağlı olmasıdır.²⁰⁹ Bu meclisler yetkilerini Padişahın iradesini temsil etmeye, onun tarafından atanmış olmaktan alıyorlardı. Bu nedenle bunların belirleyeceği kurallar hem yöneten hem de yönetilen açısından uyulması bakımından bağlayıcılık nitelikleri azdı. Diğer yandan Tanzimat ise buralarda alınan kararların ve konulan kuralların uygulaması için bir içeriğe sahipti.²¹⁰

Genel kanaat Osmanlı'nın, modern anlamda bir devlet olma dönüşümlerinin Tanzimat Reformları ile artık hayata geçmeye başladığı yönündedir. Bu anlamda Tanzimat dönemi Osmanlı'nın reorganizasyon dönemi olurken, bu dönemi takip eden hatta Birinci Dünya Savaşına kadar uzanan süreçte kesintisiz bir şekilde devleti yapılandırıp ayağa kaldırma çabaları sergilenmiştir.

1.2.2. Türk Modernleşmesinin Miladı Olarak Tanzimat Fermanı Ve Dönemi

Tanzimat Fermanı'na ve ilk anayasa olan Kânûn-ı Esâsî'ye giden yolda en önemli eşik Sened-i İttifak olmuştur. Bu belge Türkiye coğrafyasındaki modern anlamda anayasacılık düşüncesinin ilk metni olarak kabul yaygın bir kanaat olarak görülmektedir.²¹¹ Tunaya da, Kânûn-ı Esâsî'nin öncesinde, anayasa hareketliliği açısından kilometre taşları olarak Sened-i İttifak'ı (1808), Tanzimat Fermanı'nı (1839), Islahat Fermanı'nı (1856) ve Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasını (1868) saymaktadır.²¹²

²⁰⁹ Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci Ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", *İÜHF Mecmuası*, Yıl 1949, C. 15, Sayı 1, ss. 14-33, s.18; II. Mahmut döneminde devletin güçlendirilmesi çerçevesinde danışma ve karar organlarının kurulması, askeri konularda Dâr-ı Şûra-yı Askerî, adli alanda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, idari konularda ise Dâr-ı Şûra-yı Babîlî kurulmuştur. (Bkz.: Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 32. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 66-67).

²¹⁰ Berkes, a.g.e., 2011, s. 173.

²¹¹ Gözler genel bilgiler vermiş ve İslâm hukuku ile farklarına dikkat çekmiştir. (Bkz.: Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, Temmuz 2000, s. 10). Zürcher'e göre de, Sened-i İttifakla Magna Carta arasında benzerlik kurulabilir. (Bkz.: Zürcher, a.g.e., 1996, s. 509) Atar da Türkiye'de anayasal belge olarak Sened-i İttifak'ı misak/sözleşme şeklinde oluşmuş ilk belge kabul etmektedir. (Bkz.: Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 13. Baskı, Ankara, Seçkin Yayınları, 2019, s. 37). Tanör, Sened-i İttifak Osmanlı hukuk kaynaklarındaki diğer metinlerle benzerlik taşımadığını, bunun bir nedeninin belgenin dinî bir yön taşıması olduğunu yazmıştır. (Bkz.: Tanör, a.g.e., 2019, s. 54). Ünsal, Sened-i İttifak'ın uygulanmadığını, ancak Padişah'ın mutlak yönetimini artık eskisi sürdüremeyeceğini belli olduğunu ileri sürmüştür. (Bkz.: Artun Ünsal, *Siyaset Ve Anayasa Mahkemesi ("Siyasal Sistem" Teorisi Açısından Türk Anayasa Mahkemesi)*, Ankara, SBF Basın Ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1980, s. 46). Ergun Özbudun da, Osmanlı'da anayasal gelişmenin ilk adımı olarak, 1808 tarihli Sened-i İttifak'ı, ikinci aşaması olarak 1839 tarihli Tanzimat Fermanını göstermiştir. (Bkz.: Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 18. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları, 2018, s. 23-24).

²¹² Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, s.1985, ss. 27-39, s. 27.

Tanzimat Fermanı Abdülmecid'in ilk yıllarında ilan edilmiştir. Mardin, bir süreç olması yanında Tanzimat'ın kelime olarak da Türkçe'de *düzenlemeler* anlamına geldiğini ifade etmiştir.²¹³ Osmanlı'daki ıslah ve değişiklik çalışmalarını bir süreç olarak gören Tunaya, Tanzimat döneminin de bu süreç içerisinde olduğunu, birdenbire ortaya çıkmadığını yazmıştır.²¹⁴ Ortaylı, Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat devriyle sınırlandırılmayacağını, daha eskiye dayanan bu olgunun, Avrupa ile ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da sayılmayacağını ileri sürmüştür. Zira Osmanlı coğrafyası kendi tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi ve iktisadi açıdan zaten iç içe ve beraberlik halindedir.²¹⁵

Tanzimat Fermanı'nın anayasa olup olmadığı tartışılmış, bu konuda çoğunluk görüş Ferman'ın bir anayasa değil tek taraflı hükümdarın tanıdığı haklar olduğu ifade edilmiştir.²¹⁶ Gözler, Ferman'ın Osmanlı tebaasına bir takım temel hak ve özgürlükleri de getirmesinden dolayı tam bir anayasacılık hareketi olarak da görülebileceğini ileri sürmektedir.²¹⁷ Ferman, devlet ile vatandaşlar arasındaki ilişkilerin temel ilkelerini ve

²¹³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev.:M.Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, 10. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010(a), s. 9.

²¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*, İstanbul, Cumhuriyet, Ocak 1999, s. 42.

²¹⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayınları, 1987, s. 11.

²¹⁶ Abadan Tanzimat Fermanı'nın *charte* niteliği üzerinde durarak, bunların bir anayasa ("Teşkilatı Esasiye") yaratma imkanına ve yetkisine sahip sujenin tek taraflı hakimiyet tasarrufuna bağlı olduğunu ifade etmiştir. (Bkz.: Abadan, a.g.m., 1957, s. 7; Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", Ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara, Phonex, 2006, ss. 37-64, s. 48); Okandan, Tanzimat Dönemi'nin kamu hukuku açısından önemini, devletin siyasi sistem olarak meşruti yönetime doğru gitmesi, devlet işlerinin görülmesinde tek bir şahıs olarak padişah iradesinin gerektiğin bir anlayıştan meclis ve heyetlerin kararlarına doğru adım adım gidilmesi olarak göstermiştir. (Bkz.: Okandan, a.g.m., 1949, s. 16); Başgil Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa olmadığını, bir ferman veya şartname olarak ifade edilebileceğini yazmıştır. (Bkz.: Başgil, a.g.e., s. 82); Kapani de, Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa olup olmadığı konusuna girerek, anayasa denilemeyeceğini, bir berat veya Charte sayılabileceğini ifade etmiştir. Yine Ferman bir kanun niteliğine de sahip değildir. İlan ettiği konuların gerçekleşmesini sağlayacak kanunların, yapılması için bir program niteliği taşımaktadır. (Bkz.: Kapani, a.g.e., 2013, s. 97); Tanzimat Fermanı Mustafa Erdoğan'a göre de bir anayasa değildir. Padişah'ın tek taraflı iradesiyle otoritesini sınırlamaya kabul ettiği bir belgedir. (Bkz.: Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 137); Atar'a göre, Tanzimat Fermanı dönemiyle düşünüldüğünde bir tür "haklar beyannamesi"dir. Bir anayasa sayılmasa da, devlet iktidarının sınırlandırılmasını sağladığı için "anayasal belge"dir. (Bkz.: Atar, a.g.e., 2019, s. 39); İhsan Erdoğan'a göre Tanzimat Fermanı biçimsel açıdan bir anayasa değildir. Padişahın tek yanlı iradesiyle, bazı güvenceleri kabul ettiğinin ve güvence altına aldığıın ilanidir. (Bkz.: İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 159); Bunlara karşı olan görüşü Tanör aktarmıştır; yazar, Enver Ziya Karal'ın Tanzimat Fermanını "bir nevi anayasa" olarak nitelendirdiğini yazmıştır. Tanör ise, buna rağmen, Fermanın bir anayasanın biçimsel özelliklerini taşımadığını da ileri sürmüştür. (Bkz.: Tanör, a.g.e., 2019, s. 92- 93).

²¹⁷ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 16-17; Tanör'e göre, Osmanlı yöneticilerinin anayasacılık yönünde adım atmaları da kimi zaman "taklitçilik" duygusu, kimi zaman dış etkilere karşı koyabilme gücü elde etme, kimi zaman ise yabancı devletlerin gözünü boyama çabasıdır. (Bkz.: Bülent Tanör, "Mustafa Kemal Ve Anayasal Gelişme Dinamiklerimiz", *İÜHF Mecmuası*, Yıl 1977, C. 43 , Sayı 1-4, ss. 383-392, s. 386).

Devlet'in fonksiyonlarını içeriyordu.²¹⁸ Ancak burada belirtilmesi gereken husus Tanzimat döneminde iktidarın sınırlandırılması talebinin halktan değil aydınlardan gelmiş olduğudur. İlk yazılı anayasa Kânûn-ı Esâsî de bu anlamda aydınlardan eserdir. Birinci Meşrutiyet yönetimine kısa sürede son verildiğinde, anayasal düzenden vazgeçen iktidara karşı halktan yine herhangi bir tepki gelmemiştir.²¹⁹

Tanzimat Fermanı, Sened-i İttifak gibi şartlar ve maddeler halinde kaleme alınmamıştır. Ferman bir taraftan temel hak ve özgürlükler tanırken, diğer taraftan ise devlet iktidarının kullanılması ve sınırlandırılmasına dair ilkeleri de kabul etmekteydi.²²⁰ Tanzimat öncesinde Müslüman olmayanlar “Millet sistemi”nin getirdiği bazı korumalardan dolayı dinî özgürlükten yararlanmışlardır.²²¹ Fransız İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi'nin ve bu belgenin özünü teşkil eden liberal düşüncenin önemli etkilerinin görüldüğü Tanzimat Fermanı, Osmanlı'da “eşitlik” sürecini kavramsal da olsa başlatmıştır. Ferman, bütün Osmanlı tebaası için can, mal ve namus güvenliği, mülkiyet hakkı, vergi ve askerlik işlerinde yenilikler yapılması, adil ve aleni bir yargılama, gibi ilkelere yer vermiştir.²²²

Kapani, Tanzimat Fermanı'nda kişi haklarını belirli bir düzen ve sistem içerisinde liste halinde sıralayan bir yöntemin olmadığı tespitini yapmıştır.²²³ Berkes'e göre Tanzimat devri eski Osmanlı düzeninin yok olduğu devirdir aynı zamanda. Onun yerine Ferman ile artık, Müslüman ve Hristiyan reaya bu sıfattan kurtularak halk olmuştur. Tabii bu durum Hristiyan topluluklara birer (etnik) millet olma yolunu da açmıştır.²²⁴ Bu süreç Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürecek olan büyük bir ayrılık ve ulus-devlet kurma hedefi içeren milliyetçilik dalgasına da bir şekilde kaynaklık etmiştir.

Fermanın bir diğer niteliği de Padişahın halkına bir hediyesi ve lütuf olmasıdır, zaten Ferman bu temel üzerine oturmuştur.²²⁵ Mumcu'ya göre Ferman, Padişahın belli konulardaki irade ve düşüncelerini gösterir bir belgedir. Osmanlı tarihinde ilk defa bir

²¹⁸ İbrahim Kaboğlu ve Eric Sales, *Darbe ve Demokrasi Sarkacında Türk Anayasa Hukuku*, Çev. ve Ed.: İrem Berksoy, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2018, s. 7.

²¹⁹ Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 169.

²²⁰ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 12.

²²¹ Tanör, a.g.e., 2019, s. 76.

²²² Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, Konya, Sayram Yayınları, Ekim 2017, s. 541.

²²³ Kapani, a.g.e., 2013, s. 93.

²²⁴ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul, Adam Yayıncılık, Ekim 1982, s. 34.

²²⁵ Cin ve Akyılmaz, a.g.e., Ekim 2017, s. 543.

Padişah kendi isteği ile kendi iradesini sınırlandırmıştır. Ancak Fermanında belirtilen ilkelerin güvencesi Mumcu'ya göre de son derece yetersizdir.²²⁶

Tanzimat süreci Osmanlı hukuk sisteminde düalist bir yapı oluşturmuş, bir yanda İslâm hukuku uygulanırken, diğer yanda ise işleyen resepsiyon süreci ile İslâm hukuku dışında hukuk oluşturulmuştur.²²⁷ Kaboğlu-Sales Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge haline gelişinin hukuk, siyaset ve ideoloji bağlamında bir yansıması olduğu görüşüne dikkat çekerken, diğer yandan daha liberal görüşü de aktararak Ferman ile kanun önünde eşitlik, yasallık yani hukuki güvence getirdiği görüşüne de dikkat çekmiştir.²²⁸

Tanzimat ile başlayan sürecin vardığı nokta Cumhuriyet olmuştur. Bu yönde bir tespiti Cumhuriyetin yaklaşık olarak ilk on yılında etkisi olan isimlerden Mahmut Esat Bozkurt, “*Koca Reşit*” dediği Mustafa Reşit Paşa ve Mithat Paşa'yı överek Cumhuriyetin hazırlık evresini de işaret etmiştir.²²⁹

1.2.3. Milli Kimlik Oluşumu

1.2.3.1. Osmanlı Millet Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu 19. yy.'ın başında yükselen milliyetçilik ve ulus-devlet hareketlenmesine rağmen kendine özgü bir millet sistemi uygulamaya devam etmiştir. Uzun olmayan bir süreden sonra Osmanlı'da milli kimlik, vatandaşlık, Osmanlılık gibi kavramların ortaya çıkmaya ve gelişmeye başladığı görülmektedir.

Osmanlı'daki millet sistemi klasik dönemde sosyoekonomik sistemi sosyal tabakaları, yani etnik ve dini sınırları aşır tüm tebaayı birleştirmiştir. Bu yapıda halk, mesleki statülerine göre değil din hatta ırk-dil bağlarına göre gruplandırılmıştır.²³⁰ Tanör, Osmanlı'nın bir “Türk İmparatorluğu”ndan ziyade uluslararası bir imparatorluk olduğunu aktarmaktadır. Millet kavramının karşılığı “ulus” değil, dini topluluk (cemaat) olduğu dönemlerde Türk kavramı milli bir anlamı akla getirmiyordu.²³¹

²²⁶ Ahmet Mumcu, “Tanzimat Döneminde Türk Hukuku”, Ed.: Bülent Arı-Selim Arslantaş, *Adalet Kitabı*, Ankara, T.C. Adalet Bakanlığı, 2007, ss. 187-205, s. 190. Padişahın kendi iradesini sınırlandırması ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 16-17. Ferman'ın Padişah otoritesini sınırlandıran ilk belge olması tespitini belirtmek gerekiyor. (Bkz.: Ünsal, a.g.e., 1980, s. 47)

²²⁷ Cin ve Akyılmaz, a.g.e., Ekim 2017, s. 549.

²²⁸ Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 10.

²²⁹ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali II*, İstanbul, Cumhuriyet Kitaplığı, Haziran 2000, s. 13 vd.

²³⁰ Karpat, a.g.e., 2006, s. 71-72.

²³¹ Tanör, a.g.e., 2019, s. 170; Tanzimat Dönemi'nin kavram bulma konusunda önde gelen isimlerinden Sadık Rifat Paşa, o tarihe kadar “dini grupları” çağrıştıran millet kelimesini, Fransızca *nation* kelimesinin karşılığı olarak kullanan ilk Osmanlılar'dandır. “Milletin menfaatleri”, “milletin

Osmanlı'da millet sistemi 1453'te İstanbul'un fethiyle ortaya çıkmış bir sistemdir. Karpat'a göre bu yapılan tasarımın gerisinde acil siyasi nedenler bulunmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet'in tahta çıkışından önceki dönem, tahtta hak sahibi olduğunu iddia edenler arasında bir mücadelenin yaşandığı dönemdir aynı zamanda. Bu durum, bir yönüyle de, Balkanlar ve Anadolu'da farklı gruplar arasındaki sosyal bir çatışmadır.²³² Bütün İmparatorluğa yayılan millet sistemiyle, her dini cemaat ve grup nicelikleri ne olursa olsun diğerleriyle eşit şartlarda bir arada yaşama hakkına sahip olmuştur. Belli nüans farklarına rağmen her dini cemaatin kendine özgü ve çoğu zaman diğeri tarafından yadırganan kültürel değer ve bağlılık sistemi bulunuyordu. Millet yapılarının altındakiler ve alt grup başları, merkezi yönetimin dini inançlarını zedelemekten her millet mensubuna ulaşması için dini kanal görevi görmüştür. Böylece millet, temel yönetimi ilgilendirdiği gibi bireyi yönetimdeki otoriteye de bağlamış ve sosyal sınıfları dini kültürel alanda tamamlamıştır.²³³ Farklı din ve etnik yapılar mensup tebaanın, serbestlik ve hukuki eşitlik üzerine kurulu bir tür "karma" millet ortaya çıkacaktı. Bunlar vatan (Osmanlı ülkesi) ve millet (Osmanlı milleti) fikri ile birleşecek, ihtilaf ve kavgalar kalmayacaktı; diğer yandan Rum ve Ermeniler gibi Türkler ve Araplar da bu kimlik içinde eriyecekti.²³⁴ Genel hatlarıyla millet sisteminde, gayrimüslimlerin her dini mezhebin idari, mali, adli ve cezai bakımdan kendi ruhani liderlerinin idaresinde bulunuyordu.²³⁵

Osmanlı millet sistemi, 19. yy.'da Avrupa'da ve Osmanlı coğrafyasındaki milletleşme, milliyetçilik ve devletleşme süreçlerine kadar sürmüştü, farklı din ve etnik yapılara mensup insanların devlet kademesinde görev aldıkları da görülmüştür. 19. yy. ile artık durum değişmiş ve bu millet sistemi var olanı korumakta zorlandığı gibi bölünmelerin önüne geçememiştir.

hizmetçileri", "millete hizmet" gibi kavramları oluşturan da Sadık Rifat Paşa olmuştur. (Bkz.: Mardin, a.g.e., 2010(a), s. 214). Millet kavramının dini bir kimlik içermesi konusunda ayrıca bkz.: Polat S. Alpman, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millet Kavramının Sosyo-Politik İnşası", Edited By Adem Erdem Erbaş, *Paradigms And Understanding SocialIssues*, IJOPEC Publication Limited, London, September 2018, ss. 123-135, s. 125.

²³² Karpat, a.g.e., 2006, s. 112. Ayrıca bkz.: M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, 3. Baskı, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s. 395.

²³³ Karpat, a.g.e., 2006, s. 123.

²³⁴ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976, s. 27.

²³⁵ Kenanoğlu, a.g.e., 2012, s. 34; Şükrü Hanioglu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985 (a), ss. 1394-99, s. 1394.

1.2.3.2. Osmanlılık Kimliğinin Gelişmesi

Tanzimat dönemi Osmanlı'da milli kimliklerini oluşturup milliyetçilik hareketleri ile ayrılmaların önüne geçmek için kendi milli kimliğini ortaya çıkarma çabası da göstermiştir. Milliyetçilik üzerine araştırmalar yapan Alpman'a göre milli kimlik tartışmalarında Türkiye'nin miladı Tanzimat olarak kabul edilmektedir.²³⁶ Kohn genel olarak Tanzimat sonrasında başlayan bir siyasi hayat tablosu oluşturmaya girişirken, Türkçülük/milliyetçilik konusunda da dil ve edebiyattan yana tercihini kullanmıştır.²³⁷

Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı milleti yaratma siyasetinin doğuşu İkinci Mahmud zamanıdır. İkinci Mahmud'un "*Ben tebaamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim.*" şeklinde rivayet edilen sözüne atıf yapan Akçura, yeni bir millet anlayışının doğuşunun bu erken dönemde olduğunu öne sürmüştür.²³⁸ Mustafa Reşit Paşa'nın geleneksel devlet sistemini değiştirerek modern ulus-devletin temellerini attığı da ileri sürülmektedir. Bu dönemde yeni fikirlerin halka yayılması hedeflenirken, İmparatorluğun reformlar yoluyla modernleşmesi ve kuvvetlenmesi için çalışılmış, diğer yandan ise bütün bunlar da Avrupa'nın desteği de önem taşımıştır.²³⁹

Osmanlı'da modern millete geçiş süreci 19. yy. başlarında beka kaygıları ve faaliyetler bakımından daha geniş bir sosyal tabana gereksinimden kaynaklı bir devlet mekanizması halinde başlamıştır. Karpat'a göre bu arayış bir tür demokratikleşme başlangıcı olarak geniş bir sosyal taban arayışına yaslanmaktadır. Geniş sosyal taban bulmak ve oluşturmak isteyen devlet, bu süreci karşılıklı anlayış yaratmak ve halk arasında sosyal bir standart oluşturma, bütünlük ve homojenlik sağlama çabasına girilerek çözüme kavuşturmayı denemiştir.²⁴⁰ Karpat ulus-devlet ilkesinin işlerlik kazanması açısından Berlin Antlaşmasının önemine dikkati çekmiştir. Bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa Avrupai anlamda ulus-devlet pratiğini getirmiştir. Kavramın etkileri, teorik açıdan her etnik yapıya kendi ulus-devletini kurma hakkı verdiğinden oldukça geniş olmuştur. Burada gözden kaçan nokta ise yeni bağımsızlık

²³⁶ Alpman, a.g.m., s. 125. Aynı yönde görüş için bkz.: September 2018, s. 124.

²³⁷ Hans Kohn, *Türk Milliyetçiliği*, Çev.: Ali Çetinkaya, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1944, s. 30 vd.

²³⁸ Akçura, a.g.e., 1976, s. 20.

²³⁹ Nuran Koyuncu ve Yasin Yılmaz, "Osmanlı'nın Son Yüzyılında Hukuk Düşüncesinin Dönüşümü Ve Dönemin Başlıca Tartışma Konuları", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 2, 2018, s. 77-109, s. 86.

²⁴⁰ Karpat, a.g.e., 2006, s. 428.

kazanan her Balkan milletinin kendi içinde çok sayıda azınlık grubundan oluştuğu konusu olmuştur.²⁴¹

Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğunda 18. yy.'dan başlayarak milliyetçiliğin, milliyetin ve modern ulus-devletlerin ortaya çıkışı Karpat'a göre Ortaçağ sosyal ve ekonomik yapılanmasının çöküşü ve grup kimliklerindeki değişimlerle birlikte eski etnik ve dine dayalı toplulukların millete dönüşmesi olarak cereyan etmiştir.²⁴² Fransız İhtilali sonrasında milliyetçiliğin Avrupa'da yayılması ve Balkanlar'da etki göstermesiyle birlikte İmparatorluk en önemli sorunlardan birisi ile karşılaşmış oldu. İmparatorluğun Hristiyan unsurları arasında yayılan milliyetçilik, ilk olarak Yunan ayaklanması sonrasında bağımsız Yunan devletinin kurulmasıyla neticelenince Osmanlı'da benzer hareketler artmıştır.²⁴³

Tunaya, Tanzimat sonrası oluşan yapıya dikkati çekerek, toprak merkezli bir birlik anlayışının ("*toprak kardeşliği*") Osmanlı'da geliştiği tespitini yapmıştır. Bu anlayış ana siyaset kuralı haline getirilmek istenmiştir. Herkes bir "babanın evladı", bu baba/peder de padişah'tı. Böylece İslâmi imparatorluk formülü yanına kozmopolit bir camia anlayışı da eklenmiştir. Birleştirici unsur Osmanlılık'tı. Böylece İslâmi prensip ve unsurlar yanına Osmanlılık prensipleri de eklenmiştir. Bu durumdan hareket ederek Tunaya, Tanzimat'ın en önemli özelliğinin benzer ikili yapılar kurması olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle devlet, tüm unsurlarının birlik ve ahengini yaşatmaya bir kez daha teşebbüs etmiştir. Din bağı yanında, ülke bağı, buradan vatan, millet ve çeşitli unsurlardan oluşan halk kavramını ifade eden ümmet kavramı ortaya çıkmıştır.²⁴⁴

18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı, yine Sultan Abdülmecid'in döneminde ilan edilmiş bir fermandır. Daha çok, Hristiyan tebaanın Müslüman tebaa ile eşit olmasını amaçlıyordu. Islahat Fermanı'nın önemi, Fransız İhtilali'nin somut bir etkisi olarak yayılan milliyetçilik dalgasından korunmak için "*Osmanlı vatandaşlığı*"nın kapısını açmasındadır. Dolayısıyla "*millet-i hakime*" ve "*millet-i mahkume*" ayrımı son bularak Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik kurulmuştur.²⁴⁵ Tunaya Islahat Fermanı'nın ağır bir yabancı baskını altında ilan edildiğini, bu belgenin yabancı

²⁴¹ Karpat, a.g.e., 2006, s. 431.

²⁴² a.e., s. 82.

²⁴³ Hanioglu, a.g.m., 1985 (a), s. 1394.

²⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Müşahedeler ve Tezler*, İstanbul, Yedigün Matbaası, 1960, s. 34-35.

²⁴⁵ İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 160-161.

devletlerce hazırlandığını, Babıali tarafından Hattı Hümayun şeklinde yayımlandığını yazmıştır.²⁴⁶ Mumcu Tanzimat Fermanı'nın "zimmîler"ın huzursuzluğunu bitirmediğini, süren dış baskılarla Islahat Fermanı'nın ilân edildiğini yazmaktadır. Islahat Fermanı Türk anayasacılığı tarihinde önemli bir aşama kabul edilirken, bütün Osmanlı ahalisine kanun karşısında mutlak eşitlik ilkesini getirmiştir.²⁴⁷

Hanioğlu Osmanlı(cı)lık kavramını, Fransız İhtilali'nden sonra İmparatorluğu da etkisine alan bağımsızlık hareketlerini ve İmparatorluktan ayrılma çabalarını, her türlü etnik yapının ve milliyetin üstünde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan siyasi ve düşünce akımı olarak tanımlamıştır.²⁴⁸ Akçura ise Osmanlı milliyeti düşüncesinin Ali ve Fuat Paşalar zamanında etkin olduğunu da belirtirken, bu siyasetin başarısızlığı üzerine İslâmcılık politikasının öne çıktığını yazmıştır.²⁴⁹ Akçura'ya göre bir Osmanlı Milleti oluşturma amacı, büyük bir amaç ya da ideal için değildi. Asıl amaç Osmanlı'nın kendi içindeki Müslüman ve gayrimüslimlere aynı siyasi hakları tanımak ve görevleri yüklemek; sağlanacak eşitlikle, uyum ve birliği de sağlamak, böylece din ve soy ihtilaflarının önüne geçmekti. ABD'deki gibi bir "Amerikan milleti" oluşturarak vatan merkezli yeni bir millet ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Osmanlı milleti oluşturarak eski sınırların da korunması hedeflenmiştir.²⁵⁰ Mithat Paşa'dan sonra, Osmanlı milleti oluşturma fikri terkedilirken, ilginç bir şekilde İkinci Abdülhamid bu siyaseti yine de uygulamaya çalışmıştır. Akçura'ya göre Padişah, Genç Osmanlıların karşısında olmakla birlikte, bir yandan da onların siyasi olarak "talebesidir".²⁵¹ Osmanlılık kimliği çalışmaları yanında, Türk unsuruna ağırlık verme fikri de gündeme gelmeye başlamıştır. Kânûn-ı Esâsî'de İmparatorluğun resmî dilinin Türkçe olması bu bağlamda değerlendirilecek önemli bir adımdır.²⁵²

Osmanlı milleti oluşamamasının sebepleri konusunda ileri sürülen farklı görüşler içerisinde Erdoğan'ın detaylı görüşleri dikkat çekmektedir. En temel sebep halkın çok etnikli-cemaatli, çok dinli-mezhepli ve çokdilli yapısına dikkat çeken yazara göre, bu karışık toplulukları Osmanlılaştırma bir yana bir arada tutmak zordu

²⁴⁶ Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 50.

²⁴⁷ Ahmet Mumcu, *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan Ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991, s. 21.

²⁴⁸ Şükrü Hanioğlu, "Osmanlılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985 (b), ss. 1389-1393, s. 1389.

²⁴⁹ Akçura, a.g.e., 1976, s. 20-21.

²⁵⁰ Akçura, a.g.e., 1976, s. 19.

²⁵¹ a.e., s. 22.

²⁵² Hanioğlu, a.g.m., s.1985 (b), s. 1391.

zaten. Sebeplerden bir diğeri de, taşradaki halkın farklı gerekçelerle devleti temsil noktasında bulunanlarla mesafeler oluşturmaları ve onlara olumsuz bakmalarıydı.²⁵³

Ümmetten millete geçmenin zihni hazırlıklarının devam ettiği 20. yy. başlarında, ağırlık millet kavramına doğru kaymıştır. Ulus-devlet modeli için bir milletin yaratılması, İmparatorluk tebaasının yeniden tanımlanması gerekliliktir. Bu tanımlama süreçlerinde ırk, dil, din gibi objektif unsurlar yanında ortak kültür, tarih, ideal gibi subjektif unsurlar arasında keskin ayrımlar oluşmamış, millet kavramı her iki yaklaşımın unsurlarını içerecek şekilde kullanılmıştır.²⁵⁴

İmparatorluğun içinde olduğu savaşlar, ayrılma süreçleri ve parçalanmalar giderek milli kimliği netleştirmiş, kimlikler içerisinde 20. yy. ile birlikte Türklük ve Türk Milliyetçiliği giderek tek seçenek haline gelmeye başlamıştır.

1.2.3.3. Osmanlı Vatandaşlığının Gelişmesi

Tanzimat Fermanı sonrasındaki reform sürecinde Osmanlılık kavramı benimsenmiş, inançları ve dilleri ne olursa olsun Osmanlı topraklarında yaşayan ahalinin Osmanlı vatandaşı kabul edilmesi uygulamaya konulmuştur. 1850 yılından itibaren millet mensupları Osmanlı vatandaşı kabul edilmiş, ancak resmî vatandaşlık yasası 1869 yılında kabul edilmiştir. Bu yasa ile zaten yerleşik durumda olan uygulama hukuki bir temele dayanmış, vatandaşlara yeni ve modern bir statü sağlamıştır.²⁵⁵

Osmanlı'da vatandaşlık hukukunun gelişmesi 19. yy. içerisinde büyük bir ivme kazanmıştır. Modern anlamda vatandaşlık, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Fransız İhtilali'nden sonra yayılmaya başlamıştır, Korkut'a göre 1800'lerin ortalarından itibaren Osmanlı'da da gelişmelerin başlaması bir gecikme olmadığını göstermektedir.²⁵⁶ Osmanlı'da ilk kez yapılan uyrukluk düzenlemesi, 1869 yılında kabul edilen *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* olmuştur. Bu, uyrukluk konusunda din ilkelerinden bağımsız olarak yapılmış, İslâm dünyasındaki ilk düzenlemedir.²⁵⁷

²⁵³ Teyfur Erdoğan, "Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine", *Doğu Batı Dergisi*, Yıl: 11 C.: 1, S.: 45, Mayıs- Haziran-Temmuz 2008, ss. 19-46, s. 38-40.

²⁵⁴ Alpman, a.g.m., September 2018, s. 126.

²⁵⁵ Karpat, a.g.e., 2006, s. 312; Korkut'a göre bu kanunname büyük oranda 1851 tarihli Fransız Vatandaşlık Kanunundan etkilenmiştir. (Bkz.: Korkut, a.g.m., (2014) 2017, s. 1281).

²⁵⁶ Korkut, a.g.m., (2014) 2017, s. 1280.

²⁵⁷ Rona Aybay, "Osmanlı Devleti'nde Uyrukluk (Tabiiyet)", Ed.: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2010, ss. 141-160, s. 146.

Osmanlı Devletinde yaşayan ve devletin tebaası sayılan insanlar arasında “Müslüman” olup olmamak önemli hukuki statüleri belirliyordu.²⁵⁸

Korkut’a göre, 1876 Anayasası, vatandaşlıkla ilgili klasikten moderne geçiş anlamında güçlü ilk belgedir. Zira Kânûn-ı Esâsî’nin 8. maddesi özel olarak vatandaşlığı düzenlemiştir. Bu maddeye göre “*Devleti Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din veya mezhepten olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.*” Böylelikle Osmanlı tebaası kavramı Osmanlı vatandaşına doğru evrilmiştir.²⁵⁹ Eşitliğe dayalı ve kapsayıcı bir vatandaşlık tanımı ortaya konulmuş, böylelikle klasik Osmanlı tebaa anlayışı modernleştirilmiştir. Böylelikle Osmanlı içindeki çeşitliliğin devamını sağlamaya dönük bir toplum da hedeflenmiştir. Bu tanım her millet ve dinden insanın içerecek bir kuşatıcılıktaydı.²⁶⁰

1895 Yılında yayımlanan Mahmud Fuad’ın *Tabiiyyet* adlı eseri Osmanlı’da vatandaşlık konusunu ele alan eserlerdendir. Bu eserin temel kaynağı Tabiiyet-i Osmaniyye Kanunnamesi Osmanlı Devletinin ilk ve tek vatandaşlık kanunuydu.²⁶¹ Mahmud Fuad tabiiyeti her ferdin bir devlete karşı bağı olarak tanımlamıştır.²⁶² Osmanlı’da tabiiyet biyolojik ve doğal bir ilkeye dayanılarak kazanılıyordu. Kan esasının geçerli olduğu sistemde anne-babası ya da sadece babası Osmanlı tebaası olan çocuklar Osmanlı tebaasından sayılıyordu (m. 1). Bu ilke Cumhuriyet döneminde 1928 tarihli Türk Vatandaşlığı Kanunu’nda da büyük oranda kabul edilmiştir.²⁶³

1924 Anayasasındaki vatandaşlık anlayışı, Osmanlı döneminden farklılık taşımıştır, çünkü coğrafi esastan uzaklaşmıştır. Korkut’a göre 1924 Anayasasında, Osmanlı’da veya Fransız anayasacılık tarihinde olduğu gibi etnik kimlikler üstü bir kavram çerçevesinde vatandaşlık tanımı getirilebilseydi, günümüze kadar süren tartışmalar da çıkmayacaktı. Yine Korkut, Lozan Antlaşması ile kabul edilen azınlıklara ilişkin hakların anayasa metnine dahil edilmemesini, 1924 Anayasanın kapsayıcı bir yaklaşım taşımadığının göstergesi olduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan

²⁵⁸ Aybay, a.g.m., Ekim 2010, s. 141.

²⁵⁹ Korkut, a.g.m., (2014) 2017, s. 1282.

²⁶⁰ a.e., s. 1282.

²⁶¹ Cihan Osmanağaoğlu, “Transkripsiyonu Yapanın Önsözü,” Mahmud Fuad, *Tabiiyyet*, Transkripsiyon: Cihan Osmanağaoğlu, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 3.

²⁶² Mahmud Fuad, a.g.e., 2006, s. 25.

²⁶³ Osmanağaoğlu, a.g.m., 2006, s. 3-4; aynı kitapta Tabiiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesi tam metin olarak bulunmaktadır. Burası için de bkz.: Mahmud Fuad, s. 83 vd.

Osmanlı vatandaşlık anlayışının İmparatorluğun dağılmasını engelleyememesi de 1924 Anayasasının yönünü belirleyen önemli bir faktör olmuştur.²⁶⁴

1.2.4. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Milliyetçiliği

1.2.4.1. Doğuşu Ve Kökleri

Fransız İhtilali'nin ulus-devlet anlayışı çok milletli bir imparatorluk olan Osmanlı'da ayaklanma ve ayrılık düşüncesini harekete geçirmiştir.²⁶⁵ İhtilal sonrasında Osmanlı'da da milliyetçilik rüzgarı esmeye başlamıştır; Sırp, Yunan, Romen, Bulgar, Ermeni, Arnavut, Arap gibi unsurlar etkilenmişlerdir. Bu milliyetçilik rüzgarından en son Türkler etkilenmiştir.²⁶⁶

Türkler'in eski tarih dönemlerinden itibaren medeniyete katkı sunduğunu ilk defa vurgulayan ise, Abdülaziz'in askeri okullar nazırı Süleyman Paşa idi. Süleyman Paşa'nın askeri okullarda okutulmak üzere yazdığı kitabından tarihi Orta Asya tarihinden başlatmıştır.²⁶⁷ Mardin "milliyetçilik" akımının başlangıçlarının farklı yasaklara rağmen İkinci Abdülhamid döneminde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Padişahın her türlü milliyetçiliğin karşısında olduğu fikrini doğru bulmayan Mardin, 1890'lı yıllarda İkdam gazetesi çevresindeki "Kültür Türkçülüğü" merkezinde toplanan grubun oluşmasını gerekçe olarak göstermiştir.²⁶⁸ 19. yy. millet ve milliyetçilik anlayışına uygun bir Türkçülük anlayışı Birinci Meşrutiyet Döneminin sonlarına doğru artık iyice görünür bir hal almış ve İkinci Meşrutiyet döneminde yükselişe geçmiştir. Okandan'a göre bu yeni anlayış, devletin kurtuluş ve yükselme çaresini milli şuur ve ideal, tüm unsurların bir millet haline gelmesinde ararken, buna dayanak olarak da dil, din ve ideal ortaklığını göstermişlerdir.²⁶⁹

Karpat'a göre bilinçli kavmî Türkçülük fikrini ilk defa Akçura ileri sürmüştür.²⁷⁰ Türk milliyetçiliği için yol açan önemli isimlerden Akçura yazdığı

²⁶⁴ Korkut, a.g.m., (2014) 2017, s. 1284.

²⁶⁵ İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 156.

²⁶⁶ Tanör, a.g.e., 2019, s. 170.

²⁶⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* - Makaleler 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 96; Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 342-351, s. 349; Ziya Gökalp bu isme ilave olarak Ahmet Vefik Paşa'nın da ismini yazmıştır. (Bkz.:Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, Türk Kültür Yayıncılığı, 1976 (a), 4. Baskı, s. 9).

²⁶⁸ Mardin, a.g.m., 1985, s. 348; Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Çev.: Güneş Ayas, 3. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 75; Tanör, a.g.e., 2019, s. 170.

²⁶⁹ Okandan, a.g.m., 1949, s. 31.

²⁷⁰ Karpat, a.g.e., 2009, 3. Baskı, s. 79; Akçura'nın tezinin önemi için ayrıca bkz.: Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 90.

makalesiyle, kendisinden sonraki milliyetçilik anlayışlarını etkilemiştir. Akçura'nın etkilerinin Cumhuriyet döneminde de etkin bir şekilde izleri sürülebilmektedir. *Üç Tarz-ı Siyaset*'te Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türk milliyetçiliği anlayışlarını artı ve eksileri ile kısaca ele alan Akçura'ya göre Türk milliyetçiliğinin hedefi olan Türk birliği siyasetinin de belli faydaları bulunmaktadır. Osmanlı'daki Türkler sadece dini değil, ırki anlamda da birleşecek, bir dereceye kadar Türkleşmiş diğer Müslüman yapılar ile, Türklüğü benimseyecek ve henüz benimsememiş unsurların da Türkleşmesi gerçekleşecekti. Dilleri, ırkları ve dinleri bile bir olan Asya kıtasına ve Avrupa'nın doğusuna kadar yayılan Türkler'in birleşmesi büyük bir siyasi milliyet oluşturmalarına yarayacak ve Osmanlı bu topluluklar arasında en önemli rolü alacaktı.²⁷¹

Türk tarihine ve Türkçe'ye yönelen ilgi Rus hükümetinin baskılarından kaçan Müslümanlar ve Türkçe konuşan grupların etkileri Karpat'a göre, etnik Türklük alt akımlarının gelişmesini sağlamıştır. Büyük kısmıyla Osmanlı bürokrasi ve aydınları Osmanlı İmparatorluğu'nu bir ulusal yapı göreyerek Osmanlılık ile Türklük'ü özdeşleştirmeye ve Osmanlı tarihini Türklük bakımından ele almaya başladılar. Bu durumun psikolojik etkisi Osmanlı'nın bekasının ulusal beka ile eşdeğer görülmesi sonucunu doğurmuştur. Bütün bu akımlarla birlikte devletin kurtulabileceği ve zamanla Türk milli kimliği kazandırılarak yeniden yapılandırılabilceği düşüncesi ağırlık kazanmıştır.²⁷²

Gökalp'e göre milliyet gazete ve evrensel kitaplardan doğduğu gibi, modernleşmeden de doğmuştur.²⁷³ Türkçü hareketi başlatanlar Batı'da yapılan antropoloji ve filoloji çalışmalarından yararlanarak, buradaki birikimi Türkoloji araştırmaları üzerinden inşa etmeye girişmişlerdir.²⁷⁴

Hanioğlu'na göre İmparatorluktaki Türkler, devletin çöküşünü engellemek amacını temel konu olarak kabul eden tek unsur olduklarından, Osmanlıcılık siyasetinden farklı şekillerde etkilenmişlerdir. Hatta Türkler Osmanlılık siyasetinin de tek sahibiydiler. Bundan dolayı farklı bir ideoloji olan milliyetçiliğe yönelmeleri son derece geç dönemlerde olmuştur. Osmanlılık siyaseti diğer unsurların kendi

²⁷¹ Akçura, a.g.e., 1976, s. 33-34.

²⁷² Karpat, a.g.e., 2006, s. 210; Karpat, a.g.e., 2010 (a), s. 56. Mardin, a.g.e., 1991, s. 96.

²⁷³ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz.: İbrahim Kutluk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976 (b), s. 11.

²⁷⁴ Timur, a.g.e., 1986, s. 116.

milliyetçiliklerini yapması karşısında büyük darbe almış, Türk aydınlar da bu engellenemez milliyetçilik akımları karşısında Türk Milliyetçiliği fikrine yönelmeye başlamışlardır.²⁷⁵ Bora'ya göre milli kimlik ve milliyetçiliğin ilk örnekleri, İmparatorluğun hakim unsuru Müslümanların “eski” düşünce dünyaları ve kimlikleriyle bağlantılı bir şekilde süreklilik hali sergilemesi yanında, bir tür öze dönmeyi hedefleyen restorasyon bilinciyle oluşmuştur. Bu süreklilik hali, en son Birinci Dünya Savaşı öncesinde “devleti kurtarma” yolu olarak benimsenmesiyle tutarlılık içerisindedir.²⁷⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk Milliyetçiliği öne çıkmış, yine bir araç olarak İslâmcılık siyasetinin de devreye sokulduğu ifade edilmiştir. Ancak net olan bir durum vardır, o da Osmanlıcılığın tamamen son bulduğu gerçeğidir.²⁷⁷ Kurtuluş Savaşı ile milliyetçilik egemen ideoloji haline gelmiştir. Vatanın işgal edilmesine ve sömürge haline getirilmesine karşı mücadelede, lider kadro ile birlikte milliyetçilik de adım adım kabul ettirilmiştir. Diğer yandan İslâmcı, Turancı, Osmanlıcı ve teslimiyeti savunan anlayışların iflasının yanı sıra sosyalist bir ideolojinin bulunmaması bu durumda en önemli etken olmuştur.²⁷⁸

1.2.4.2. Felsefi Temelleri

Türk Milliyetçiliğinin Fransız İhtilali'nden etkilenerek Renancı bir çizgiye doğru kaydığı görülmektedir. Milli kimlikte maddi ve objektif öğelerden ziyade, soyut, manevi ve subjektif değerler ve rollerin ağırlığı fazladır. Diğer yandan Alman etnik milliyetçiliğinin etkisinin de zamana göre arttığı söylenebilir. Dolayısıyla anayasa ve hukuka rengini veren milliyetçilik bu iki tür milliyetçiğin karışımı olmuştur.

İmparatorluğun Türk unsurları, bütün unsurları Osmanlılık ideali çevresinde toparlamaya çalışırken, ülke dışındaki Türkler'de de milliyetçilik fikirlerinin etkinlik kazandıkları görülmüştür. 1860'lı yıllardan itibaren Rusya'daki Müslümanlar arasında, Türk Milliyetçiliği etkili bir hale gelmiştir. Hanioglu bu milliyetçi yükselişi iki nedene bağlamıştır. Birinci neden olarak, buralardaki Türkler'in, kurulmak istenen Osmanlı idealinden uzakta olmaları ifade edilmelidir. Zira buradaki topluluklar

²⁷⁵ Hanioglu, a.g.m., 1985 (b), s. 1391-1392.

²⁷⁶ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali/ Milliyetçilik Muhafazakarlık İslâmcılık*, 3. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2003, s. 16.

²⁷⁷ Hanioglu, a.g.m., 1985 (b), s. 1393.

²⁷⁸ Bülent Tanör, *Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)*, İstanbul, Cumhuriyet Kitap, Temmuz 1997, s. 72.

bölgelerinde azınlık olarak yaşadıklarından milliyete dayalı bir kimliğe kolayca yaslanabiliyordu. İkinci neden olarak ise, Rus Çarlığı, Osmanlı'ya nazaran Batı düşüncesine daha açık olduğundan, milliyetçilik fikirleri bu bölgelerde kolay yayılma gösterebiliyordu. Çarlık bünyesinde Türkler dışında bulunan unsurlarda da yoğun milliyetçilik hareketleri görülmüştür.²⁷⁹

Akçura, ırk üzerine inşa edilen bir Türk siyasi milliyet anlayışının yeni olduğunu yazmıştır. Ona göre, bu anlayış hem Osmanlı'da hem de diğer Türk devletlerinde daha önce mevcut değildir.²⁸⁰ Akçura'nın Osmanlı İmparatorluğu için üç alternatif bulunduğunu ileri süren ve bunlardan birisinin de ırk temeline dayalı Türk Milliyetçiliği yapmak olduğunu ifade eden makalesi Osmanlıcılar'ın tepkisine neden olmuştur. Bu mesele böylelikle, ilk defa bu kadar açıklıkla yazılmış ve ifade edilmiştir.²⁸¹

Gökalp, “*Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir.*” diyerek Türkçülüğe bir tanım getirirken, aynı zamanda bir hedef de ortaya koymaktadır.²⁸² Türklük hareketi Gökalp'e göre Osmanlı karşıtı değil, aksine pekiştiricisi, kuvvetlendiren düşüncedir²⁸³; kozmopolitliğe²⁸⁴ karşı Türklük, İslâm ve Osmanlılığın dayanağı, güvencesidir.²⁸⁵

Gökalp ile Akçura'nın milliyetçilik tezleri zaman içerisinde ayrılmış, Gökalp'in görüşleri yaygın olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

1.2.4.3. Jön Türkler, İkinci Meşrutiyet Dönemi Ve İTC Milliyetçiliği

İkinci Meşrutiyetçiler Fransız İhtilali'nden aldıkları “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” kavramlarının yanına “adalet”i de eklediler.²⁸⁶ Tanör'e göre, İkinci Meşrutiyet hareketi İmparatorlukta Türk ve Türk olmayan unsurların demokratik ve liberal bir anlaşma zemini içinde giriştikleri ilk ve son harekettir.²⁸⁷

²⁷⁹ Hanioglu, a.g.m., 1985 (a), s. 1395.

²⁸⁰ Akçura, a.g.e., 1976, s. 23.

²⁸¹ Hanioglu, a.g.m., 1985 (a), s. 1396-97.

²⁸² Ziya Gökalp, a.g.e., 1976 (a), s. 15

²⁸³ Ziya Gökalp, a.g.e., 1976 (b), s. 7

²⁸⁴ “*Kozmopolitizm: Vatanseverlik duyguları ile ulusal kültür ve geleneklerden “insanlığın birliği” adına vazgeçilmesi çağrısında bulunan bir burjuva kuramı.*” (Bkz.: *Felsefe Sözlüğü*, s. 283). “*Kendilerini belli bir ülkenin yurttaşı olarak değil de, dünya yurttaşı olarak gören Stoahıların ahlak anlayışlarını belirleyen bir görüş olarak kozmopolitizm, insanların birliği ve eşitliği adına, onları yurtseverlik duygularını ve ulusal kültürü reddetmeye davet eder.*” (Bkz.: Cevizci, a.g.e., s. 573)

²⁸⁵ Ziya Gökalp, a.g.e., 1976 (b), s. 7.

²⁸⁶ Tanör, a.g.e., 2019, s. 178.

²⁸⁷ Tanör, a.g.e., 2019, s. 177.

Türk milliyetçiliğinin, Osmanlı'nın klasik döneminden modernleşme döneminin sonlarına kadar sahip olduğu cemaat-millet ve "Osmanlı ahalisi" modelleri yerine yine İslâmî referanslarla yeni bir vatan, millet, vatandaş hedeflediği belirtilmektedir. İlginç olan Osmanlı'daki milliyetçilik anlayışları arasında Jön Türkler ve İTC döneminde Türkler milliyetçiliği merkeze almıştır.²⁸⁸ Tunaya Türkçülük düşüncesinin kaynağını Jön Türk hareketinin birinci evresine kadar götürmektedir. Ancak derli toplu bir hareket olarak ortaya çıkması ve sistemleşme dönemi İkinci Meşrutiyet ve Türkçüler tarafından sağlanabilmiştir.²⁸⁹ Jön Türk ideolojisi Kemalizm'in bir öncülüdür, aynı zamanda da Osmanlı merkezileşmesinin de bir sonucudur. Devleti kurtarma fikri Jön Türkler'den Kemalizm'e geçmiştir.²⁹⁰ "Devleti kurtarma" fikri Kemalizmle "devlet kurma" fikrine dönüşmüştür. Mardin Jön Türkler'in en büyük özleminin hürriyet olmadığını ileri sürmüştür. Zira diğerleri gibi onların da en büyük özlemi Osmanlı'nın parçalanmasını önlemektir; hürriyet dolaylı açıdan onları ilgilendiriyordu.²⁹¹ Tunaya Jön Türk hareketinin sadece Osmanlı'nın son evresini değil, Cumhuriyet döneminde de etkili olduğunu yazmıştır. İmparatorluk ile Cumhuriyet arasındaki birleştirici unsurları göstermesi yanında, düşünce planında sürekliliği göstermiştir.²⁹²

Türkçülük düşüncesi, İkinci Meşrutiyet kadrosu açısından, "Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat geçiren" Türkler'in millet olarak sunulması olmuştur. Bu amaç için Türkler'in milli bir vicdana sahip olması ve milliyetlerini idrak etmeleri gerektiği savunulmuştur. Ancak bu yolla Türk Milleti "İslâm beynelmileliyeti" içerisinde güçlü bir hale gelecekti. Osmanlı saltanatı da bu bağlamda yeniden güç kazanacaktı.²⁹³ Türkçüler'e göre, millet olmanın gayet doğal bir olgu olduğunu belirterek, tüm dünyada etkili olan bu hareketlerin Türkler için istisna kabul edilmesi zordu; o halde bu alanda bir şuurun oluşması gerekiyordu.²⁹⁴ Türkçülük artık kültürel bir akım olmaktan çıkmış, siyasi bir hareket niteliği kazanmıştı. İlk hedef ise, siyasi bir Türk birliği olmuştur. Bunun için de, birincil hareket olarak Osmanlı Türkleri'nin

²⁸⁸ Kentel, Ahıska, Genç, a.g.e., Nisan 2009, s. 20.

²⁸⁹ Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 107.

²⁹⁰ Yunus Heper, *Beka Kaygısı: Devletin Ülkesi Ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü*, İstanbul, Oniki Levha Yayıncılık, Ocak 2015, s. 29.

²⁹¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 16. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010(b), s. 305.

²⁹² Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 91.

²⁹³ a.e., s. 106.

²⁹⁴ Hanioglu, a.g.m., 1985 (a), s. 1397.

milli şuurunun uyanması ve hareketlenmesi; ikincil olarak ise bütün Türkler'in birleşmesi için harekete geçilmeliydi.²⁹⁵

Türkçülüğü güçlendiren ve giderek tek seçenek haline getiren ise Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Balkan Savaşları'nın başlaması ve Osmanlı Rumelisi'nin neredeyse bütününün elden çıkması Osmanlılık ideolojisinin iflası olmuştur.²⁹⁶ Osmanlılık ile İslâmcılık ulusüstü ideolojiler olarak belirlenebilir. Balkan ve Ermeni milli hareketleri Osmanlılık görüşünü çıkmaza götürürken, Müslüman halkların milliyetçilik arayışları İslâm birliği idealine büyük bir darbe vurmuştur.²⁹⁷ Ayrılıkçı hareketler karşısında Türk milli kimliğini hedefleyen hareketlerin gelişmesi, İTC kongrelerinde alınan kararlarla artık Türk unsurun milli bir şuura sahip olması yönünde çalışmalar yapılacağı karara bağlanması sonucunu doğurmuştur. 1913 yılından itibaren bu çalışmalar hız kazanmış, İTC'nin iktidar partisi olmasından dolayı program hızlı bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Örneğin Kapitülasyonların 1914 yılında kaldırılması milli iktisat ve milli kültür politikasını doğurmuştur. İTC'nin bu ıslahat yaklaşımları kültür, ekonomi ve hukuk alanlarında program haline gelmiştir.²⁹⁸ İTC'nin 1911'deki kongresinde Osmanlılık bırakılmış, İslâmcı-milliyetçi bir doktrin kabul edilirken, diğer yandan politikalar bağlamında ise Batılılaşma kabul edilmiştir. Tunaya İTC programındaki milliyetçilik, Batılılaşmak hatta laikleşme anlamına geldiğini ileri sürmüştür.²⁹⁹

İkinci Meşrutiyet siyasi ıslahatı öncelikli görmüş; Kânûn-ı Esâsî'de yapılan 1909 ve 1911 değişiklikleri ile çok partili bir parlamenter sistem kurulmuştur.³⁰⁰ İttihatçılar'ın 1908 yılında programlarına aldıkları devletin resmî dilinin Türkçe olduğu, her türlü haberleşme ve resmî yazışmanın yine Türkçe yapılacağına ilişkin düzenleme yanında, eğitimi ve Türk kültürünü yaymak için büyük bütçeler ayrılması, Türk Ocaklarının ve Milli Talim ve Terbiye Cemiyetinin kurulması önem taşımaktadır. Eğitim alanındaki düzenlemeler, kadın hakları konusundaki adımlar, aile hukuku kararnamesi ile evlenme ve boşanmaların din adamlarından alınması, konservatuvarların açılması ve tiyatroların desteklenmesi, takvim ve uzunluk-ağırlık ölçü birimlerinde birlik sağlamak amacıyla atılan adımlar, Kur'an'ın Türkçe

²⁹⁵ Hanioglu, a.g.m., 1985 (a), s. 1398.

²⁹⁶ Akşin, a.g.e., 2001, s. 76.

²⁹⁷ Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 71.

²⁹⁸ Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 62.

²⁹⁹ Tunaya, a.g.e., 1960, s. 48.

³⁰⁰ Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 60.

meallerinin hazırlanması, hutbelerin Türkçe okunması İttihatçılar ile Cumhuriyet dönemi arasında icraat benzerliklerini gösterecek örneklerdir.³⁰¹ Milli kütüphane, milli hazine-i evrak, milli coğrafya cemiyeti, turizmle ilgili kurumlar ve ilgili tesisler kurulması çalışmaları yine ifade edilecek çalışmalardandır. Millilik çalışmaları çerçevesinde milli tarih telakkisi ve buna dayanan ders kitaplarının hazırlanması, milli müzik, milli film, edebiyatta milli adımlar, dilde Türkçecilik, alfabenin sadeleştirilmesi kültür sanat alanında İTC'nin çalışmalarına örnek olarak gösterilebilir.

Hukuk alanında laikleşme uygulamaları dikkat çekmiştir. Yargı organlarının şer'î kurumların etkisinden çıkarılması kararlaştırılmış, mahkemeler doğrudan doğruya ve sadece Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır.³⁰² Toplumun bütün hayatına etki eden İTC, parti doktrinindeki genel esasları kanunlar haline getirmekte parlamento çoğunluğundan dolayı zorlanmamıştır. Tunaya'ya göre, bu değişimin otoriter özellikleri yanında, ıslahatlar milli ve laik bir devleti hedefliyordu.³⁰³

Bu dönemde netleşen bir durum da Gökalp'in tesirindeki Türkçülük hareketi Turancı olmayışı, hatta Turancı çizgiden ayrılmasıdır. Amaç sadece milli ve bağımsız bir devlet olmuştur. Önceki dönemlere göre yapılan Türkçülük içindeki bu düşünce ayrımı Cumhuriyet döneminde de belirleyici olmuştur. Bu ayrım "yakın Türkçülük" veya "Türklüğü yükseltmek" olarak Türkiye coğrafyasına kayan yaklaşımın öne çıkmasını sağlamıştır.³⁰⁴ Türkiye sınırları dışındaki her türlü beklentiye son veren Gökalp, milliyetçilik kavramına son ve net şeklini vermiştir.³⁰⁵

Türkçülerin kendi amaçlarını gerçekleştirme çabalarının yanında İslâm ve Osmanlılık bir kenara bırakılmamıştır. Ancak Tunaya'ya göre, yaratılmasını amaçladıkları Türk-İslâm medeniyetini öyle unsurlara dayandırmışlardır ki gerçek bir sentezin imkanlarını yok etmişlerdir. Bu tür çıkmazlar, "gerçek bir inkılap" yapmalarına da engel olmuştur. Bunlara rağmen yüksek bir millet oluşturma amacı Türkiye'nin kurucularına etki etmiştir.³⁰⁶

1908 Yılından yaklaşık 1922 yılına kadar İmparatorluğun düşünce hayatına yeni bir nesil eklenmemiştir. Bu dönem aralığındaki mevcut kadrolar bir mücadeleye

³⁰¹ Oran, a.g.e., s. 30-31.

³⁰² Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 64.

³⁰³ a.e., s. 65.

³⁰⁴ a.e., s. 107.

³⁰⁵ Oran, a.g.e., s. 35.

³⁰⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*, İstanbul, Cumhuriyet, Ocak 1999, s. 111.

girişip tezlerini ileri sürüp savunmuşlardır. Tunaya, Türk İnkılabı, TBMM hükümeti ve Cumhuriyet rejimi içinde Meşrutiyetin teorisyen ve siyasetçilerinin rol oynadıklarını ifade etmiştir. Birçok aydın ve siyaset adamı İkinci Abdülhamid döneminde, Meşrutiyet döneminde, savaş yıllarında, TBMM hükümetinde Cumhuriyet'e geçişte farklı düşünce ve siyasi idealleri savunmuşlardır.³⁰⁷

Tunaya, İkinci Meşrutiyet'in Osmanlı'nın sonu karşısında yeni devlet kuracak siyasi kadroların yetişmesi için önemli olduğunu yazarak, bu dönemi bir "*siyasi laboratuvar*" olarak nitelendirmiştir.³⁰⁸ Türkçülük hareketi milliyetçi bir doktrin olarak, bu yöndeki tüm hareketlere destek olmuştur. Etkisi itibarıyla Meşrutiyet'in ardından kuruluş çalışmaları devam eden Türk devletinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik bir temeli olmuştur.³⁰⁹

1.3. CUMHURİYET DÖNEMİNDE MİLLİYETÇİLİK

1.3.1. Fikrî Arka Plan

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'de devlete egemen ideoloji milliyetçilik olmakla birlikte, sekülerleşme bir yere kadar devam etmiş, laikleşmenin adımları başlamamıştı. Bu nedenle 1921 Anayasasında yapılan 1923 değişiklikleriyle devletin bir cumhuriyet olduğu ibaresi eklenirken, diğer yandan ise dininin İslâm olacağı ibaresi de eklenmiştir.

Cumhuriyeti kuran modernleşmeci ve aynı zamanda milliyetçi kadrolar 19. yy.'da artık yayılmış olan toprak esaslı Fransız millet modelini almışlar, yeni Cumhuriyet'e adapte etmişlerdir. Diğer yandan buna ulusal düzlemde bir yerellik katma amacı olsa da, felsefi köklerinin "dışarda" (Fransız İhtilali'nde) olması, modern ve seküler yönünün öne çıkması toplum bağımlı zayıflatırken, yukarıdan "otoriter" bir hareket olarak da nitelendirilmiştir.³¹⁰ Türk milliyetçiliğinin hem Fransız hem de Alman modelinden yararlanması Batı'nın hegemonik güç, söylem ve politikaları karşısında "geri kalma" durumuna karşı bir arayış olarak nitelendirilirken, ilginç de bir sentezi oluşturmuştur. Bu da dönemlerin ihtiyaçlarına göre, birisinin öne çıkarılması

³⁰⁷ Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 95.

³⁰⁸ a.e., s. 114.

³⁰⁹ a.e., s. 107.

³¹⁰ Kentel, Ahıska, Genç, a.g.e., Nisan 2009, s. 20-21.

ile somutlaşmıştır. Aynı zamanda bir model diğerinin denge unsuru olarak da kullanılmıştır; bu durum katılımı da kolaylaştırıcı bir etki getirmiştir.³¹¹

Akşin, Atatürk “devrimi”ni bir tür Aydınlanma devrimi olarak tanımlamıştır. Yazara göre, modeli ve esin kaynağı 18. yy. Avrupa aydınlanmasıdır.³¹² Tanyol ise, Mahmut Esat Bozkurt’un eserine yazdığı önsözde, Kurtuluş Savaşı’nın yapılan “devrim”ler ve kurulmak istenen sistemin Fransız İhtilali’nden etkiler taşıdığını ifade etmiştir.³¹³

İfade edildiği gibi Ziya Gökalp’in millet ve milliyetçilik düşüncesi Cumhuriyet’in kurulması sırasında ve sonrasında etkin bir anlayış olmuştur. Cumhuriyetin milliyetçiliğinin fikri temellerinin çoğu Gökalp’te toplanmış, düşünürden kurucu kadroya sirayet etmiştir denilebilir. Zira açık bir şekilde Durkheim etkisi yanında, Renan ve Rousseau Gökalp’in düşüncelerinin arka planında karşımıza çıkmaktadır. Gökalp’in milliyetçilik anlayışı özgünlüğü itibarıyla, Tanzimatçıların gayrimüslim milletinden, Yeni Osmanlılar’ın *Osmanlı Milleti*’nden, İslâmcılar’ın *İslâm Ümmeti*’nden, Türkçüler’in *Turan* ırkından farklılıklar taşıyordu. Gökalp fikirleri bugünkü anlamıyla *millet* kavramına karşılık geliyordu. Atatürk Milliyetçiliği için artık bu kavram hayata geçirilmeye hazırdı. Oran’a göre düşünce anlamıyla Gökalp ile eylem anlamında Atatürk aynı sürecin parçası olmuşlardır.³¹⁴ Cumhuriyeti kuran kadronun temel düşüncelerinin şekillenmesi 19. yy. milliyetçilik anlayışından çok 20. yy. başlarında ortaya konulan anlayış çerçevesinde şekillenmiştir. Cumhuriyet dönemindeki milliyetçilik, doğrudan İttihat ve Terakki’nin milliyetçilik anlayışının bir devamı olarak görülmektedir.³¹⁵ Türkçülük hareketi bir doktrin olarak, bu yöndeki tüm hareketlere destek olmuştur. Etkisi itibarıyla Meşrutiyet’in ardından kuruluş çalışmaları devam eden Türk devletinin ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ideolojik bir temeli olmuştur.³¹⁶

³¹¹ Kentel, Ahıska, Genç, a.g.e., Nisan 2009, s. 21.

³¹² Akşin, a.g.e., 2001, s. 207.

³¹³ Cahit Tanyol, Önsöz; Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali I*, İstanbul, Cumhuriyet Kitaplığı, Haziran 2000, s. 11.

³¹⁴ Oran, a.g.e., s. 34; Aynı yönde Zürcher de Kemalist milliyetçiliğin Akçura’dan ziyade Gökalp’in kültürel milliyetçiliğine yakın olduğunu yazmıştır. (Bkz.: Erik Jan Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, Çev.: Özgür Gökmen, Ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2: Kemalizm*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, ss. 44-55, s. 50).

³¹⁵ Tarık Ziya Ekinci, *Millet, Milliyetçilik, Devlet Ve Anayasa Sorunları*, İstanbul, Cem Yayınevi, Mayıs 2004, s. 42.

³¹⁶ Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 107; ayrıca bkz.: Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 72.

Kurtuluş Savaşına kadarki süreçte milliyetçi duyguların, düşüncelerin ve pratiklerin yoğunlaştığı görülmektedir. Zira son aşamada Anadolu'daki hareketin milliyetçi yan taşıdığı İnalçık tarafından da ileri sürülmüştür.³¹⁷ Esen'e göre, Kurtuluş Savaşı olmasaydı millet anlayışı da oluşamazdı. Esen, Türkiye'deki insanların ilk defa vatanlarının olduğu şeklindeki iddialı görüşünü de öne sürmüştür.³¹⁸ Türkiye'de, Kurtuluş Savaşı'nı izleyen dönemdeki tercih ulus-devlet yönünde olmuştur. Ulus-devlet ile artık resmî ideoloji olarak vatandaşlığa dayalı ve karmaşık nitelikler gösteren toprak merkezli bir milliyetçilik kabul edilirken; Cumhuriyetle beraber ilkesel düzeyde Fransız İhtilali'nin ilkeleri benimsenmiştir. Ancak önemli bir konu ise, toplumsal, ekonomik ve siyasi dönüşümler İTC döneminde daha çok Alman milliyetçiliği etkisinde gerçekleşmiştir. Kemalist dönüşümlerde ise, Fransız İhtilali'nin soyut millet ve birey kavramları anavatan, kan, din gibi somut öğelerle birleşerek kendine özgü bir hal kazanmıştır.³¹⁹

Kurtuluş Savaşı döneminde milli kimlik mühendisliği yapılmamıştır, Bora'nın ifadesiyle bu dönem milliyetçilik ve kimlik bakımından büyük ölçüde *nebula* olarak nitelendirilebilecek bir dönemdir. Hatta Bora, bu dönemde milli kimliğe önem verilmediğini, aslolanın devlet kurma "uğrağı" olduğunu yazmıştır. Mücadele'nin önderleri "devlet kurtarma" misyonunu radikalleştirmişler, kurtuluşu yeni devlette görmüşlerdi.³²⁰

Alpman'a göre, Cumhuriyet dönemi kimlik politikalarında din, dil, tarih gibi alanlara özel bir önem verilmesinin nedenleri arasında millet kavramının yüklendiği siyasi ve sosyal topluluğun niteliğinin fazlasıyla değişiklik göstermesidir. Lozan Antlaşması ile, Müslüman olmayan topluluklar "azınlık" olarak tanımlanırken, Müslüman halk ise toptan Türk hanesine yazılmıştır. Türk olmak ile Müslüman olmak bir anlamda eşit anlam kazanmıştır. Bunu izleyen süreç ise artık Türk olmayan Müslüman toplulukların Türkleşmesi olmuştur; böylelikle Türk "Devrim"i misyonunu tamamlamış olacaktı.³²¹

Karpat Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğini iki ihtimal üzerinden ele almıştır. İlk olarak etnik ve dile dayalı bir milliyetçilik, ikinci olarak ise din ve kültüre

³¹⁷ Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2007, s. 111.

³¹⁸ Esen, a.g.e., 1971, s. 78.

³¹⁹ Canefe, a.g.e., 2007, s. 212.

³²⁰ Bora, a.g.e., 2003, s. 20.

³²¹ Alpman, a.g.e., September 2018, s. 131.

dayalı bir milliyetçilik. Karpat, 1930'lı yılların başında Atatürk'ün millet anlayışının da etnik-dilsel bir milliyetçilik üzerinden şekillendiğini; Atatürk'ün ölümünün ardından, 1950'li yıllar ile birlikte Türkiye'de dar, katı etnik-dilci milliyetçiliğin yavaş yavaş gerilediğini; tarih ve dinin rol verildiği kültürel milliyetçiliğin öne çıktığını ileri sürmüştür.³²² Karpat'a göre milli dayanışma duygusu oluşmuş, ülkenin kültürel gelişimi ve milletin gerçek karakterine uygun bir yön verilmiş, son olarak ise Türkler'e milli gurur aşılması mümkün olmuştur. Diğer yandan Karpat bu siyaset gereği Türk olmayan Müslümanların milli bünyede eritilmesine girildiğini, milliyetçiliği sağlamlaştırmak için izlenen siyasetin meşrulaştırıldığını, bunun da doğal karşılandığını yazmıştır.³²³

Teziç, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok milletli olmasına rağmen bir ulus(al) olmayan devlet olduğunu yazarak, milletleşme sürecinin İmparatorluğun son yıllarında başladığını, Kurtuluş Savaşı ile tam olarak bağımsızlığın kazanıldığını ifade etmiştir. Kurtuluş Savaşı ile çok milletli bir imparatorluktan milli/ulus-devlete geçiş aşama aşama gerçekleşmiştir.³²⁴

1.3.2. Resmî Devlet Milliyetçiliği: Atatürk Milliyetçiliği³²⁵

1.3.2.1. Genel Söylem Ve İdeoloji

Osmanlı modernleşmesinin radikal adımları atamayan niteliği Cumhuriyet dönemi radikal modernleşme anlayışını tetiklemiştir.³²⁶ Oran'a göre, Atatürk Milliyetçiliği kendisinden önceki fikir akımlarından etkilenmiş, Osmanlı'daki fikir ortamında belli bir süredir devam eden sürecin devamı olarak belirlemiştir.³²⁷ Feroz Ahmad da sonradan *Kemalizm* veya *Atatürkçülük* olarak isimlendirilecek ideolojinin hem düşünce hem de toplumsal olarak öncülleri olduğunu ifade etmiştir. Ahmad'a göre Mustafa Kemal Paşa'nın geliştirdiği bazı fikirlerin ilk kez ortaya konulması ve tartışılması "Genç Türk"lerin (Jön Türkler'i kastederken İTC'nin etkin olduğu dönemi

³²² Karpat, a.g.e., 2006, s. 441-442.

³²³ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, Timaş Yayıncılık, Nisan 2010 (b), s. 333.

³²⁴ Erdoğan Teziç, "Düşüncenin Keffâreti", ss. 439-446; Haz.: Cem Eroğul, İlder Ertuğrul, Selin Esen, Fazıl Sağlam, Murat Sevinç, *Prof. Dr. Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, Aralık 2009, s. 443.

³²⁵ "Atatürk Milliyetçiliği" kavramını, farklı eserlerde geçen "Kemalist Milliyetçilik" ile eş anlamlı kullanacağız. Bu anlamda daha çok kavram tercihi ilkinden yana olmasına rağmen, kimi yerde bağlam ve atıf yapılan yazarın niyeti ve tercihini gözeteceğiz.

³²⁶ Ortaylı, a.g.e., 1987, s. 25.

³²⁷ Oran, a.g.e., s. 19.

kastediyor) etkin olduğu 1908-1918 dönemin etkisini ve katkısını görmemek tarih dışı bir tutum olacaktır.³²⁸ Ahmad başka bir yerde ise Türkiye için 20. yy.'ın 1908 yılında, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesiyle başladığını yazmıştır.³²⁹ Böylelikle bir tür süreklilik çerçevesinde okumasının olayları, kişi ve kurumları anlamak açısından katkı sağlayacağı ortaya konulurken, Cumhuriyet'in de bu bağlamda değerlendirilmesi, öncesindeki tüm gelişmelerin bir şekilde objektif olarak ortaya konulması önem taşımaktadır.

Özbudun'a göre Atatürkçü düşünce sisteminin temelinde pozitivizm, akılcı ve bilimci bir anlayış bulunmaktadır. Bu anlayış hem sosyal bilimler hem de tabii bilimleri kapsamaktadır.³³⁰ Özbudun, Tek Parti döneminin ideoloji inşası için sürdürülen bilimsel çalışmaları, bilimin araçsallaştırılması tartışmalarına değinmeden, kurulan rejimin demokrasi ve hürriyet ideallerine büyük önem verdiğini ve bu yönden sosyal bilimler literatürünün kayıtsız şartsız olarak otoriteyi yüceltmediğini ifade etmiştir.³³¹ Özer, Atatürkçülüğü bir inkılap silsilesi olarak nitelendirerek, bunu (1) siyasi inkılap, (2) dinî inkılap, (3) içtimai inkılap, (4) hukukî inkılap, (5) kültürel inkılap, (6) sınai inkılap olarak tasniflemiştir.³³²

Bozkurt, Tek Parti dönemi ideolojisini dönemin yükselen Avrupa ideolojileri ile irtibatlandırma konusunda gayretlidir, bu gayretler dönem içerisinde ideolojinin başka ideolojiler ile irtibatını iddia eden nadir ifadelerdir.³³³ Bozkurt kendi dönemlerindeki yükselen ideolojiler üzerinden Tek Parti ideolojisine güç katmaya çalışırken, çok da destek bulmuş değildir.

Tanör'e göre, "Kemalist Devrim" esas hesaplaşmayı Osmanlı-İslâm tarihiyle yapmıştır. Zira milletleşme anlayışı bu düzleme yerleşmiş, böylelikle "devrimci" ve "laik" bir nitelik kazanmıştır. Bunun da bir sonucu olarak İslâm öncesi Türklük dönemlerine yönelim doğmuş, bu dönemlerin yüceltilmesi yoluna gidilmiştir.³³⁴

İmparatorluktan ulus-devlete geçişte devlet otoritesini meşrulaştırıcı ideoloji artık Osmanlılık veya İslâmcılık değildi; bunların yerine İmparatorluğun

³²⁸ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev.: Fatmagül Berktaş, 3. Baskı, İstanbul, Mart 1996, s. 178.

³²⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev.: Yavuz Alagon, İstanbul, Sarmal, 1995, s. 51.

³³⁰ Ergun Özbudun, "Atatürk ve Sosyal Bilimler". **Erdem**, 5 / 12, Eylül 1988, ss. 925-932, s. 925.

³³¹ Özbudun, a.g.m., Eylül 1988, s. 927.

³³² Özer, a.g.e., 1939, s. 442.

³³³ M. E. Bozkurt, a.g.e., Haziran 2000, s. 38.

³³⁴ Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 82.

dağılmasının nedenlerine karşı gecikmiş bir tepki olarak milliyetçilik olmuştur.³³⁵ Parla dönemin farklı bir yönüne dikkat çekmiştir; tipik, teknik bir solidarist³³⁶ korporatist³³⁷, organizmacı, uyumcu toplum modelinin tanımı ve amacı, Durkheim-Gökalp solidarizmine dayalı bir netlikte korporatist halkçılıktır.³³⁸

Eroğul, Türk milletinin bir sürecin sonunda oluştuğunu, bunun ürünü olduğu ifade etmiştir. Osmanlı yıkıldığında, farklı coğrafya insanları kendi içlerindeki dayanışmalar ile “ötekilere” karşı bağımsız bir devlet haline gelmişlerdir, yeni bir ulus yaratmışlardır.³³⁹ Eroğul, bu milletin *Türk* adını alması, Anadolu coğrafyasında yüzyıllardır egemen olan gücün Türk soyundan geldiği gerçeğinin bir doğal sonucu olarak ifade etmiştir. Bu öylesine doğaldır ki, içeride ve dışarıda kimsenin aklına başka bir isim aramak gelmemiştir. Devletin adı, bayrağı ve dili konusunda hiçbir tartışma olmaksızın var olanların kabulü de bu gerçeğin doğal sonucudur.³⁴⁰

Tanör Türkiye'nin bir ulus-devlet şeklinde kurulmasını kolaylaştıran etkenler arasında, egemen ve bağımsız bir devletin ortaya çıkmasını ve milli sınırlar olgusunun çıkmasını öne sürmüştür. Önemli bir etken de nüfus unsurunda ortaya çıkmıştır. Arap bölgelerin ayrılması, Ermeni Tehciri, Lozan Mübadelesi gibi gelişmeler nüfusta türdeşliği artırmıştır.³⁴¹ 1923 Mübadelesi yanında İskan Kanunu ile Kürt nüfusun batıdaki illere yerleştirilmesi, cemaatik yapıların kırılması millet kimliğinin pekişmesi için gerçekleştirilen tekke ve zaviyelerin kaldırılması, kılık kıyafet düzenlemeleri, dinin millileşmesi yönünde bir adım olarak ifade edilen Türkçe ibadet düzenlemeleri, dini ve feodal unvanların kaldırılması, alfabe değişikliği, eğitim-öğretimdeki köklü değişimler, tarihyazımındaki yeni arayışlar uluslaştırma çalışmalarında misyon ve işlev yüklenen düzenleme ve kararlar olmuştur.³⁴²

³³⁵ Çağlar Keyder, “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”, Ed.: Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, 2. Baskı, İstanbul, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 1999, ss. 29-53, s. 34.

³³⁶ Bu kavramla ahlak, siyaset, sosyoloji, hukuk ve iktisat gibi alanların temelini dayanışmaya yaslayan dayanışmacılık anlayış kastedilmektedir. (Bkz.: Cevzici, a.g.e., 1999, s. 202).

³³⁷ Bu kavram, ekonomik, toplumsal ve siyasi karar süreçlerine, büyük ölçekli ortak yarar organizasyonlarının yön verdiği bir toplum yapısını ifade etmektedir. (Bkz.: Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim Sanat Yayınları, 1999, s. 429 vd.).

³³⁸ Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları Cilt 2: Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991 (b), s. 217.

³³⁹ Cem Eroğul, “Demokrasi Ve Ulus Kavramları Öznel Değerlendirmeler”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Cilt 19, Sayı 149, Ekim 1992, ss. 40-44, s. 44.

³⁴⁰ Eroğul, a.g.m., Ekim 1992, s. 44.

³⁴¹ Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 75-76; Zürcher Lozan’daki bu uygulamaya rağmen Cumhuriyet döneminde Türk Milliyetçiliği siyasetinin benimsenmesini şaşırtıcı bulduğunu yazmıştır. Bkz: Zürcher, a.g.m., 2009, s. 50.

³⁴² Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 85-86-87.

Atatürk Milliyetçiliğinin söylemsel düzlemini dönem içerisinde Mustafa Kemal Atatürk'ün farklı vesilelerle yaptığı konuşmalar ve farklı kaynaklarda yer alan sözleri belirlemiştir. Bu konuşma ve ifadelerin sonraki dönemlerde bağlamı çok da dikkate alınmadan kullandığı, hatta AYM kararlarına dayanak haline getirildiği de görülmüştür. Bu kaynakların başında *Nutuk* geldiği gibi, yazılı kaynaklar arasında Afet İnan'ın hazırladığı *Medeni Bilgiler* kitabı da yer almaktadır. Atatürk'ün, *Medeni Bilgiler* isimli eserdeki farklı millet tanımlarından birisi şu şekildedir: “*Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.*”³⁴³ *Medeni Bilgiler* kitabında Atatürk’e isnat edilen başka bir tanım şu şekilde verilmiştir: “*Türk milletinin kökleşmesinde etkili olduğu görülen doğal ve tarihi gerçekler şunlardır: a) Siyasî varlıkta birlik. b) Dil birliği. c) Yurt birliği (“İrk ve menşe birliği”) d) Tarihi yakınlık. e) Ahlâkî yakınlık.*”³⁴⁴ Bunların diğer milletlerin oluşumunda değil sadece Türk milletinin oluşumunda etkili olduğu da belirtilmektedir.³⁴⁵ Atatürk’e dayandırılan Türk Milliyetçiliği, ilerleme ve gelişme yolunda, diğer ülkelerle ilişkilerinde çağdaş milletlere paralel ve onlarla uyumu gözetmekle birlikte, Türk toplumunun özel yaratıldığını ve bağımsız kimliğini korunmuş tutmak şeklinde tanımlanmıştır.³⁴⁶ Resmî milliyetçilik anlayışı, “ecdad”ın büyük ve kapsamlı medeniyetler kurduğunu, bunları araştırmanın Türklüğe ve dünyaya göstermenin bir borç olduğu vurgusunu da taşımaktadır.³⁴⁷ Atatürk Milliyetçiliği, millet ile “devlet üyeliği” arasında somut olmayan bir sınır çizerek, “devlet üyeliği”ni fiilen millet üyeliği haline getirmiştir.³⁴⁸

Milliyetçilik, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1927 tarihli Nizamnamesinde sayılan üç ilkedен birisidir (diğerleri cumhuriyetçilik ve halkçılık). CHP'nin ilk programı ise 1931 tarihinde hazırlanmıştır, dolayısıyla milliyetçilik CHP açısından bu tarihte resmîleşmiştir.³⁴⁹ CHP programlarında milliyetçilik savunmacı ve

³⁴³ Afet İnan, *Medeni Bilgiler / Türk Milletinin El Kitabı*, 2. Baskı, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2010, s. 40.

³⁴⁴ Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Ankara, MEB, 1971, s.59. İnan'dan başka bir aktarım için bkz.: Levent Köker, *Modernleşme. Kemalizm ve Demokrasi*, 10. Baskı, İstanbul, İletişim, 2007, s. 152.

³⁴⁵ İnan, a.g.e., 2010, s. 44-45.

³⁴⁶ İnan, a.g.e., 1971, s.59; İnan, a.g.e., 2010, s. 48; Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1998, s. 66.

³⁴⁷ İnan, a.g.e., 1971, s. 36.

³⁴⁸ Ahmet Yıldız, “Kemalist Milliyetçilik”, Ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekinligil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, ss. 210-234, s. 213.

³⁴⁹ Cemil Koçak, “Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları”, Ed.: Tanıl Bora- Murat Gültekinligil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, ss. 37-52, s. 38.

modernleşmeci/Batılılaşmacı bir yöne taşınmıştır.³⁵⁰ Falih Rıfkı Atay'a göre ise Atatürk milliyetçiliği, Türk milliyetçiliğinin yan bir kolu değildir. Zira laiklik merkezli bir medeniyetçilik ile Türkçüler de “Kemalistler” de, genel olarak ayrı bir kategoride değerlendirme tarafında yer almışlardır.³⁵¹ Yıldız, Atay'ın Kemalizm tarifini de aktarmıştır: Buna göre Kemalizm “*Garpçı, layık, cumhuriyetçi milliyetperverlik*”tir.³⁵²

Parla'ya göre Atatürkçülük, Türkiye'de çoğu zaman ve adı konularak tam bir resmî ideoloji olarak görülmüştür. Yazara göre, Tek Parti Dönemi (1923-1950) içinde özellikle 1935 yılındaki CHP programında yer bulmuştur. Sonra 1980'li yıllar ile 1990'lı yıllardaki askeri müdahaleler döneminde Atatürkçülük tek resmî devlet ve genel ideolojisi olarak ilan edilmiştir. Parla'ya göre, çok partili dönemin başında da, 1960 Darbesinden ve 1980 Darbesinden sonra da “6 ok” (Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik, inkılapçılık) korunmuş, devlet ideolojisi olarak öne çıkarılmış ve etkisini sürdürmüştür.³⁵³

Hafizoğulları'na göre ise, “milli devlet”, milliyetçi veya ırkçı devlet birbirine karıştırılmamalıdır. Yazara göre Türkiye Cumhuriyeti Devleti, istisna dönemler hariç bu tür bir ideolojiye sahip olmamıştır.³⁵⁴ Bu yoruma karşı Anayasa'nın bizzat kendisi ırkçılık olarak değerlendirilemeyecek bir tür milliyetçilik ortaya koymaktadır. Hafizoğulları, Anayasa'nın 2. maddesindeki “Atatürkçülüğün” bir ideoloji olmadığını, bir ulus/millet için belirlenmiş ideal olduğunu ifade etmiştir. Yazara göre, Atatürkçülük (dolayısıyla Atatürk Milliyetçiliği) Türkiye Cumhuriyeti Devletinin bizzat kendisidir, dünü, bugünü ve yarını demektir.³⁵⁵

Genel olarak Kemalizm ve Atatürkçülük yaklaşımlarda kullanılırken, her iki kullanımda da bunun bir ideoloji olduğu gerçeği (bir kaç istisna dışında) kabul görmektedir. Bu ideolojinin temel iki niteliği milliyetçi ve laik olmasıdır. Ana hedef hatta belirleyen ise Avrupa “seviyesi” olmuştur. Bu milliyetçiğin 1930'lı yıllarda ırk vurgusu artsa da yayılmacı olmadığı, hatta o dönemde yükselen Avrupa'daki milliyetçiliğe karşı kendi milliyetçilik anlayışını ortaya koyma çabasını taşıdığını da

³⁵⁰ Yıldız, a.g.m., 2009, s. 214.

³⁵¹ Aktaran: Yıldız, a.g.m., 2009, s. 226.

³⁵² Yıldız, a.g.m., 2009, s. 226.

³⁵³ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt 1: Atatürk'ün Nutuk'u*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991 (a), s. 13-14.

³⁵⁴ Zeki Hafizoğulları, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri”, *AÜHF Dergisi*, Cilt 45, Sayı 1, 1996, ss. 23-28, s. 25-26.

³⁵⁵ a.e., s. 25-26.

belirtmek gerekiyor. Diğer yandan seküler ve laik bir tercihin, yoğun olarak içeriği belirlediğini görmek mümkündür.

1.3.2.2. Temel Nitelikler

Atatürk Milliyetçiliğinin yayılcı olmayan anlayışı, 1930'lı yıllarda giderek ırk eksenli bir söylem kazanırken, bunun da yine Batılılaşma politikalarından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Osmanlı'dan beri gelen Avrupa seviyesi, muasır medeniyet seviyesi bilim yanında ideolojik açıdan da Batı'dan beslenmiştir.³⁵⁶ Bozkurt'a göre, Cumhuriyet Döneminde çağdaşlaşma, kalkınma, bağımsızlığı koruma, Batılı kalıplar içinde "milli" bir hukuk sistemi oluşturma hedefi hakimdir.³⁵⁷

Parla'ya göre Kemalizm/Atatürkçülük Türkiye'de derinlere nüfuz etmiş ve önemli bir kapsayıcılığa sahip "kamusal felsefe"dir. Kemalizm sadece meşru siyasete değil, eğitimden kültüre kadar geniş bir alana yön veren dünya görüşü olmasının yanı sıra, aynı zamanda toplumsallığın her sahasında, yararlı tutumların, görüş ve beyanların bir gerekçesi hükmüne sahiptir. Parla'ya göre bir tür meşruiyet normu, siyasi iktidarın otoritesini yasladığı bir meşruiyet miti ve formülasyonu işlevi de görmektedir.³⁵⁸

Tek Parti döneminde CHP, ideolojisini bir bütünlük ve süreklilik üzerinden ilan etmiştir. İdeolojik sürekliliğe bir öncül veya hazırlık dönemi belirleyip bunu da beklenebilecek şekilde Osmanlı'nın son dönemine götürmek yerine, yeniden kurma şeklinde bir milat ile başlatmıştır. Cumhuriyet tarihinin 19 Mayıs 1919 ile başlayan süreçlerle inşa edilmesi anlatısı Nutuk merkezli bir tarihyazımının somut sonucudur. Bu tarihin öncesindeki bir çok mesele, bu kurucu tarih noktasının gerekliliğini ortaya koymak şeklinde ifade edilmiştir. *Gereklilik* ile *hazırlık* ifadeleri arasındaki anlam farkı, tarihyazımında ideoloji tonunu da belirlemiştir. İdeolojinin belirginleşmesi ve somutlaşması, uygulamalara konulmasının aşama aşama olmuştur. Parla ideolojikleşmenin özellikle 1930'lı yıllarda Avrupa'daki ideolojik konjonktürün etkisiyle arttığını belirtmektedir. İdeolojinin en gelişmiş hali partinin 1935 programı ve tüzüğünde görülmektedir.³⁵⁹ 1937'de Anayasaya girerek anayasal bir nitelik

³⁵⁶ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 270. Ayrıca bkz.: Oran, a.g.e., s. 17.

³⁵⁷ Bozkurt, a.g.e., 2010, s. 3.

³⁵⁸ Parla, a.g.e., 1991 (a), s. 15.

³⁵⁹ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 22.

kazanan temel ilkeler, CHF'nın 10 Mayıs 1931 tarihli Büyük Kongresi'nde kabul edilerek, 1935 Programında küçük değişiklikler kazanarak ideolojik evrimini sürdürmüştür. Nihai olarak ise Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 2. maddesine girmiş ve varlıklarını korumuşlardır.³⁶⁰

Laiklik milliyetçiliğin önemli bir ideolojik desteği haline gelirken, din egemen toplumdaki millet egemen topluma, ümmetten millete geçişte rol oynamıştır. Dini kimlik yerine milli kimlik böylelikle öne çıkarılmıştır.³⁶¹

İfade edildiği gibi milliyetçiliğin, Atatürk Milliyetçiliği ile formüle edilmesi, tanımında laik bir özün hakim kılınması ve vatandaşlıkla eş anlama taşınması Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılındaki önemli adımlar olarak dikkati çekmektedir.

1.3.2.3. Genel Pratikler

Cumhuriyet dönemi genel kanaat olarak radikal bir modernleşmeyi başlatmış, birçok yeni uygulama hayata geçirilmiştir. Önceki dönemlerde gerçekleşen ve gerçekleştirilmek istenen pratikler yanında, yeni ve daha önce örneği görülmemiş pratikler ve uygulamalar da görülmektedir. Oran'a göre, Atatürk Milliyetçiliği'nin 1924-28 döneminde gerçekleştirdikleri arasında, Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve halifeliğin kaldırılması dışında, İttihatçılar tarafından denenmemiş bir şey yoktur.³⁶²

Tevhidi Tedrisat Kanunu, Şapka İktisâsı Hakkında Kanun, Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, Türk Medeni Kanunu'nun kabulü, Beynelmilel Erkâmın Kabulü Hakkında Kanun, Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, Efendi, Bey, Paşa Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun, Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun gibi değişiklikler Cumhuriyetin ideolojik uygulamalarının en önemlileri olarak gösterilmektedir. 1982 Anayasası'nın 174. maddesinde "*İnkılâp kanunlarının korunması*", 1961 Anayasası'nın 153. maddesinde "*Devrim kanunlarının korunması*" başlığı altında bu maddelerle ilgili olarak "*Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz*" düzenlemesine yer verilmiştir. Bunlarla ilgili fiili durum kısmi uygulama farklılıkları içerse de, bir

³⁶⁰ Köker, a.g.e., 2007, s. 133.

³⁶¹ Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 84.

³⁶² Oran, a.g.e., s. 30.

anlamda anayasanın devletin ideolojik kodlarını koruması şeklinde yorum yapılabilecektir.

Milleti geçmişe dönerek kurma çabaları, Türkiye’de Cumhuriyetin başlarında sık örnekler ile kendisini göstermiştir. Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi türündeki arayışlar bir kurgu ve geçmiş icadına girişmek olsa da, net olarak “Türklük” ve buna yeni anlam arayışı olarak nitelendirilebilecektir.³⁶³ Harf Devrimi ile ilgili genel gerekçe olarak Osmanlı’da okur-yazarlığın çok az olması iddiası ileri sürülmüştür. Akşin’e göre, Arap harflerinin yerine Türk harflerinin getirilmesi Kültür Devriminin ilk önemli adımıdır.³⁶⁴ Ancak yazar Latin alfabesinin nasıl Türk olduğuna dair bir açıklamaya yer vermemiştir. Akşin Harf Devriminin ikinci gerekçesi olarak kullanılan dilden dolayı birikimin büyük ölçüde Ortaçağ birikimi olduğuna dair ilginç bir tespiti paylaşmıştır.³⁶⁵ Akşin bir gerekçe olarak da milliyetçilik nedenini göstermiştir; yazara göre Türkçe’nin kendine özgü bir alfabesi olması istenmiş olabilir. Çin örneğini veren Akşin, Çince’nin zorluğuna rağmen milliyetçilik gibi bir nedenden dolayı değiştirmeyi düşünmedikleri tespitini yapmıştır. Buna karşın Arap harfleriyle Türkçe’ye özgü bir alfabe yapılabilirdi, ancak buna girişilmemesinin nedeni bir Avrupa devleti olma kararıdır.³⁶⁶

Kültür alanında milliyetçi-Garpçı politikalar ile önemli adımlar atılmıştır. Kadınların üniversite eğitiminde erkeklerle birlikte derse girmeleri, çalışma hayatına dahil olmaları, dini teşkilatın eğitime müdahale edememesi, Milli Kütüphane, Milli Hazine-i Evrak, Milli Coğrafya Cemiyeti gibi kurumların kurulması, milli tarih derslerinin oluşturulması ve yeni ders kitaplarının yazılması, dilde Türkçecilik akımının gelişmesi gibi örnekler dönem içerisinde belli hareketlerin yönünü göstermektedir.³⁶⁷ Toplanan tarih kongreleri ile Türklerin tarihi yeniden ve şanlı bir şekilde yazılmaya çalışılmıştır.³⁶⁸

1937 Yılındaki anayasa değişikliği ile milliyetçilik de diğer ilkeler ile birlikte anayasal bir ilke halini alırken; ortaya konulan pratikler ve uygulamalar kimi artık toplumda kabul görmüş, kimisi işlevsiz (şapka konusu vb.) hale gelmiş bir kısmının

³⁶³ Kentel, Ahıska, Genç, a.g.e., Nisan 2009, s. 21; Soner Çağaptay, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde İrk, Dil Ve Etnisite”, Ed.: Tanıl Bora- Murat Gültekinligil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, ss. 245-274, s. 245.

³⁶⁴ Akşin, a.g.e., 2001, s. 187.

³⁶⁵ Akşin, a.g.e., 2001, s. 187.

³⁶⁶ a.e., s. 188.

³⁶⁷ Tunaya, a.g.e., 1960, s. 49.

³⁶⁸ Çağaptay, a.g.m., 2008, s. 246 vd.

da günümüz dünyasında yeri (devletçilik gibi) kalmamıştır. Ancak net olan bir durum var ki, o da bu dönemde ortaya konulan pratiklerin önemli bir ideolojik çerçeve hatta kurucu yapı ortaya koyduğudur. Bu kurucu yapı ve felsefe, sonraki dönemlerde ideolojik ve siyasi hareketlerce model olarak kabul edilmiştir.

1.3.2.4. Yeni Vatandaşlık Anlayışının Gelişmesi

Genel olarak vatandaşlık tartışmaları günümüzde de belli alanlarda sürmektedir. Genel geçer tercihlerle Cumhuriyet döneminde bu konu çözüme kavuşturulmak istenmiştir. Ancak bu tercihler yine sonraki dönemlerde tartışmalara konu olmuş ve güncelliğini yitirmemiştir.

Vatandaşlık üzerinden ortaya çıkan milliyetçilik, Özkırımlı'ya göre devletin temel ilke ve kurumlarına sadakati genel olarak öne çıkarır.³⁶⁹ M. Heper'e göre ise Cumhuriyet milli kimlik oluşturabilmek için vatandaşlığa dayalı milliyetçiliği benimsemiştir. Kurucu kadroya göre Türk milleti/ulusu Osmanlı Müslüman topluluğunun bir tür laik karşılığıydı. Türk kavramı etnik bir işareten çok Türkiye vatandaşlığını kastediyordu.³⁷⁰

1924 Anayasası'nda vatandaşlık tanımı Türkiye halkı (ahalisi) yani Türkiye'de yaşayanlar üzerinden oluşmuştu. 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası "Türk Devleti"ne olan bağlı Türklük olarak göstermiş ve vatandaşlığı bu şekilde daraltılmış olarak düzenlemiştir.³⁷¹ Kaboğlu-Sales bu tanımın ulus-devlet kavramından bağımsız olarak ele alınamayacağını ileri sürmüştür.³⁷²

Cumhuriyet modernleşmesinin vatandaşlık anlayışı ilhamını ve ifadesini Fransız vatandaşlık modelinden alsa da, almak istese de; Alman modelindeki ırk, kan bağı, etnisite vurgusuna girmeden, bu yönde söylem kurmaktan geri duramamıştır.³⁷³ Özellikle 1924 Anayasası'nda Türkler ile vatandaş ifadeleri farklı maddelerde birbirinin yerine kullanılırken, bir netliğin sağlanamadığı da görülmektedir.

³⁶⁹ Özkırımlı, a.g.e., 2008, s. 18.

³⁷⁰ Metin Heper, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, Çev.: Kadriye Göksel, İstanbul, Doğan Kitap, Şubat 2011, s. 50.

³⁷¹ Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 227.

³⁷² a.e.

³⁷³ Kentel, Ahıska, Genç, a.g.e., Nisan 2009, s. 21.

1.3.2.5. Milli Egemenlik Anlayışı

Osmanlı'dan itibaren gelişen egemenlik anlayışıyla ilgili fiili duruma ilişkin tartışmalar Cumhuriyet dönemiyle resmî hale gelmiştir. Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemlerinde egemenliğin millette olduğuna dair pozitif hukukumuzda bir düzenleme bulunmamaktadır.³⁷⁴ Başgil egemenlik konusunun bizim icadımız olmadığını, köklerinin 18.yy.'a kadar gittiğini ifade etmiştir.³⁷⁵ Babanzâde de 1913 yılında kaleme aldığı eserinde derinlemesine egemenlik ve milli egemenlik konularını tartışmıştır.³⁷⁶

Milli irade ifadesine Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya şehrinden diğer bölgelere gönderdiği tamimde rastlanmaktadır. Tamimde "*Milletin istiklâlini yine Milletın azim ve kararı kurtaracaktır*" denilerek, milletin azim ve kararı ile milli irade vurgulanmıştır.³⁷⁷ Kurulmak istenen yeni devletin siyasi ve hukuki bünyesinde millet iradesine yer verilmesi Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi'nde sürmüş, bu kongrelerde milli egemenlik ve milli irade vurguları dikkati çekmiştir.³⁷⁸ Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde gelişip olgunluk kazanan milli egemenlik ve milli irade ilkeleri, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde kurulan meclis hükümeti ile ilk adım olarak somutlaşmış, Cumhuriyet'in temelini oluşturacak 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile de demokratik hayatın ilk hukuk belgesine girmiştir.³⁷⁹ Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda, egemenliğin millete ait olduğu şeklindeki düzenlemesi yer verilmiş, böylelikle milli egemenlik ilkesiyle birlikte halkın kendi kaderini tayin edebilme hakkına sahip olması bir kural haline gelmiştir.³⁸⁰ Esen de, 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu millet egemenliği ile, devlet idaresindeki yönetimin halk idaresi olmasının, tüm yürütme ve yasama gücünün milletin tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisinde olmasını düzenlemiştir.³⁸¹

Milli egemenlik ve milli irade olguları ve bunlara ilişkin düzenlemeler siyasi hayatımızda, Okandan'a göre milli istiklal fikrine dayanan Kurtuluş Savaşı dönemi ile

³⁷⁴Recai Galip Okandan, "Milli Hakimiyet, Milli İrade Mefhumlarının Ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi", **İÜHF Mecmuası**, Yıl 1961, C. 27, S. 1-4, ss. 21 - 33, s. 21.

³⁷⁵ Başgil, a.g.e.,s. 59.

³⁷⁶ Babanzâde, a.g.e., Kasım 2014, s. 316 vd.

³⁷⁷ Okandan, a.g.m., 1961, s. 22.

³⁷⁸ a.e., s. 23.

³⁷⁹ a.e., s. 24.

³⁸⁰ a.e., s. 25.

³⁸¹ Esen, a.g.e., 1945, s. 60.

önem kazanmış ve Cumhuriyetin ilk döneminde de korunmuştur.³⁸² Mustafa Kemal Paşa tarafından milli egemenlik ilkesi Cumhuriyet'in ilanına kadar Cumhuriyetten bağımsız olarak ifade edilmiştir. Bu dönemde milli egemenlik ile kastedilen, milletin geleceğinin yine millet tarafından Meclis'te belirlenebileceği olmuştur.³⁸³

1921 Anayasası'ndan sonraki tüm anayasalarda millet egemenliği yer almış, siyasetin ve hukukun en önemli meşruiyet kaynağı olmuştur.

1.3.2.6. Atatürk Milliyetçiliğinin Subjektif Ve Objektif Millet Anlayışları Bakımından Değerlendirilmesi

Atatürk Milliyetçiliğinin genel çerçevesini belirlemek kolay olsa da, zaman zaman döneme ilişkin uygulama ve söylemler bir ayrım karmaşasına neden olmaktadır. Ancak genel olarak subjektif niteliklerin ağırlıklı olduğu söylenebilir. Bu sadece millet ve milliyetçilik anlayışındaki Renan etkisini değil, Cumhuriyetin temel birçok pratiğinde Fransız İhtilali ile gelişen anlayışların da etkisini göstermektedir.

Genel ifadeler açısından bir tespit yapmak mümkün olsa da esasında Atatürk Milliyetçiliğinin temel aldığı milliyetçilik anlayışı tek bir anlayıştan ibaret değildir, birbirinden farklı anlayışları içerdiği görülmektedir. Genel gözleme göre kültür ve ideal ortaklığına dayanan millet anlayışı CHP programları ile resmî söylem haline getirilmiştir; diğer yandan vatandaşlık ve devlet kuruculuğuna dayalı millet anlayışına da 1924 Anayasasında yer verilmiştir. Irka dayalı millet anlayışı ise Atatürk'ün bazı konuşmalarında ve kimi yazarlar tarafından dile getirilen düşüncelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayış, ulus-devlet inşasında diğer etnik kimliklerin bastırılmasına gerekçe oluşturmuştur.³⁸⁴

Tanör'e göre 1924 Anayasası'nın *Türklük*'ü bir *vatandaşlık* tanımı olarak ortaya koyması dini veya ırksal bir anlam içermez. Tanör, millet anlayışı konusunda da Mustafa Kemal Paşa'nın *Medeni Bilgiler*'deki tanımını ifade ederek, her ikisinin aynı düzlemde bir formül içerdiğini yazmıştır.³⁸⁵ Tanör, Cumhuriyetin ve Mustafa Kemal Paşa'nın millet siyasetleri konusunda bazı belirlemeler yapmıştır. Buna göre, monarşist değildiler, Batı ulusçuluklarının önemli bir kısmı monarşilerle

³⁸² Okandan, a.g.m., 1961, s. 22.

³⁸³ Mustafa Mert Alpbaz, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kemalizm Ve Otoriterlik: Analitik Bir İnceleme", Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 38.

³⁸⁴ Alpbaz, 2019, s. 49.

³⁸⁵ Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 78.

uzlaşmalarına rağmen, Türkiye’de monarşi devrilmiştir; “dinci” bir düşünce yapısına sahip değildiler; kültüralist değildiler, dünya Türklüğü’nden ziyade Türkiye coğrafyası ile sınırlı bir Türkçülüğe sahiptiler; yabancı düşmanı ve ırkçı değildiler; sınıf bilincinde ve mücadelesi yanında değildiler.³⁸⁶

Özkırmılı, Cumhuriyet tarihinde ırk ve kan bağına dayalı Türklük anlayışının öne çıktığı dönem olduğunu da yazmaktadır. Özellikle 1930’lı yıllarda belli çalışmalar buna örnek olarak gösterilmektedir. 1932 yılında toplanan *I. Türk Tarih Kongresi*’nde sunulan bildirimlerin bir bölümünde kafatası ölçümlerinin fazlaca olması, yine Orta Asya köklerine yapılan atıflar tek bir ırk vurgusu yapılması, Afet İnan’ın etnik antropolojik olarak nitelendirilecek ancak daha çok ırk temelli çalışmaları gibi örnekler yanında hem devlet eliyle hem de devlet destekli yapılan çalışmalar ve bunlara ilave olarak özellikle Atatürk’ün bazı konuşmaları örnek olarak gösterilmektedir.³⁸⁷ Özkırmılı’ya göre Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı sadece vatandaşlık bağına ya da öznel unsurlara dayanmaz, dil ve kültür gibi nesnel olarak nitelenen unsurları kapsamıştır.³⁸⁸

Din birliğinin millet oluşumundaki etkisi konusunda *Medeni Bilgiler* kitabında, farklı kaynaklarda geçen ifadelerdeki mantık izdüşümü, karşımıza çıkmaktadır. Buradaki teze göre Türkler İslâm dinini kabul etmeden evvel de büyük bir millettir. İslâm’a girdikten sonra, Araplar ve Farslarla birleşip bir millet olmamışlardır. Kitaba göre, aksine bu tarihi süreçler Türkler’de milli bağların gevşemesine ve milli heyecanların uyuşmasına neden olmuştur. Bunun nedenleri arasında İslâm’ın milliyetlerin üstünde, bütün milletleri kapsayan bir ümmet siyasetini getiriyor olması gösterilmiştir.³⁸⁹ İnan’ın Mustafa Kemal Atatürk’e dayandığını ifade ettiği çalışmalarında zaman zaman etnik vurgu taşıyan millet tanımları ortaya çıkarken, kimi yerde ise kültürel ve tarihi olgular üzerinden tanımlama çabası da karşımıza çıkmaktadır. Ortak milli fikir, ahlak, his, heyecan, hatıra ve geleneklerin millet etrafında bireylerde meydana gelmesini ve kökleşmesini sağlayan ortak geçmiş, birlikte yapılmış tarih, vicdan ve zihinleri birleştiren ortak dil milletin oluşumunda en önemli unsurlar olduğu ifade edilmiştir.³⁹⁰ Gözler’e göre de Atatürk’ün millet tanımı

³⁸⁶ Tanör, a.g.e., Temmuz 1997, s. 80.

³⁸⁷ Özkırmılı, a.g.e., 2008, s. 37-38.

³⁸⁸ a.e., s. 40.

³⁸⁹ İnan, a.g.e., 2010, s. 44.

³⁹⁰ İnan, a.g.e., 1998, s. 64-65.

Renan'dan etkiler taşımaktadır. Bundan dolayı da Atatürk'ün subjektif millet anlayışına sahip olduğu söylenebilecektir.³⁹¹

Atatürk, Keriman Halis'in dünya güzellik yarışmasında birinci olmasını değerlendirdiği ve birçok yerde atıf yapılan konuşmasında, Türk ırkının güzelliğine vurgu yaparak yarışma ile bu durumun gösterilmiş ve kabul edilmiş olmasını işaret etmiştir. Türk ırkının dünyanın en güzel ırklarından olduğunun tarihi bir gerçek olduğu ifade ederken, bir yandan da yüksek kültür ve yüksek fazilette birinci olma tavsiyesinde bulunmuştur.³⁹² Bu ifadelerden farklı yönde bir açıklamayı Çanakkale Savaşlarında ölen yabancılar hakkında yapmıştır. Açıklamada *“bu topraklarda kanlarını döken kahramanlar”* hitabını, savaşta ölmüş olanların dost bir ülkede yattıkları vurgusu takip etmiştir. Yabancı askerlerin ailelerine de seslenerek artık bu ölmüş askerlerin *“bizim evlatlarımız”* olduğu mesajını vermiştir.³⁹³

Diğer yandan milli karakter (*“seciye”*) analizleri, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren milli kimlik inşasının önemli yöntemlerinden birisi olmuştur. Milli karakterin en bariz niteliği, adeta bir genetik olarak tanımlanan bağımsızlıkçılık ve ezeli milliyetperverlik yanında, destansı övünç söylemleriydi.³⁹⁴ Böylelikle homojen bir toplum ortaya konulmak istenirken, millet ideali için önemli bir teorik çerçeve de belirlenmiş oluyordu. Subjektif anlayışın genel söylemde etkinliğine rağmen, zaman zaman objektif unsurlara vurgu yapmak, bunlara dayanarak belli ifadeleri kullanmak, objektif unsurları daha fazla övünç vesilesi haline getirmek Türk modernist elitleri için uzak durulamayan bir alan olmuştur. Özellikle bunun Cumhuriyet'in kurulduktan sonra, Avrupa ölçeğinde yükselen siyasi dalgalarla doğrudan ve dolaylı bağları olduğunu belirtmek gerekiyor. Özellikle 1930'lu yıllar boyunca yükselen Alman Nazi hareketlerinin etkisini içeride hissetmek döneme bakıldığında zor olmamaktadır. Diğer yandan ise, Avrupa'daki yükselen milliyetçilik dalgasına karşı kendi milliyetçiliğini yükseltmek bir tür korunmacılık refleksi içeriyordu.

³⁹¹ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 128.

³⁹² Koçak, a.g.m., 2008, s. 40.

³⁹³ a.e., s. 39.

³⁹⁴ Bora, a.g.e., 2003, s. 48.

1.4. MİLLİYETÇİLİĞİN ANAYASAL İLKE OLMA SÜRECİ

1.4.1. Türkiye’de Anayasal Gelişmeler Ve İdeoloji

1.4.1.1. Türk Hukukunda Milliyetçilik Ve İdeoloji

Anayasalar, geçmişteki olay ve önceki anayasaların miraslarını olumlu ve olumsuz anlamda yüklenirler. Bu durum geçmişleri ile basit ve net kopuş yaşamamış geçiş dönemi sistemleri için daha fazla doğruluk içerir. Gerçek “oluşturucu” (ilkçi) anayasaların tersine; geçiş süreci yaşayan siyasi düzen anayasaları, çift yönlü bir özellik göstererek, hem geçmişin “tamamlanmamış” yönlerini hem de geleceğe dönük bir özellik taşırlar.³⁹⁵ Anayasalar, salt bir eylem olmaktan çok bir süreçtir. Bu bakımdan siyasi olandan etkilendikleri kadar, aynı zamanda bu alanı etkilemektedirler. Aynı zamanda, dönüştürülmelere maruz kaldığı gibi dönüştürmektedir. Bu bakımdan anayasalar, yazılı metinler olmak dışında devam eden bir süreç halini almaktadır.³⁹⁶ Esen’e göre bir anayasanın doğduğu dönemin maddi ve manevi etkilerini taşıması olağanken, bazı hükümlerin önceki dönemlerin ürünü olmasıyla da karşılaşılmaktadır. Ancak bir anayasa daima hedeflenen bir geleceğe uygulanmak için hazırlanır. Diğer yandan uygulamada yazılı kurallar farklı biçimler kazanabilir. Esen’e göre bunun ilk nedeni bir hukuk devletinde uygulama ile kural arasındaki mesafe, uygulama esnasındaki ihtiyaçların karşılanmasından doğmaktadır. İkinci neden ise, siyasi iktidar sahiplerinin bile anayasa dışı etkilerle anayasal kuraldan uzaklaşmalarıdır. Tam da bu nedenle anayasaya uygunluk denetimi önem kazanmaktadır.³⁹⁷

Yasama ve yürütme organları arasındaki işleyişin ve ilişkilerin düzenlenmesi anayasanın mühendislik yönüyle ilgilidir.³⁹⁸ Anayasalar siyasetle hukukun kesiştiği yerde bulunurlar. Devletlerin temel yapıları, teşkilatlanma biçimleri, işleyişleri ve iktidarın değişimi gibi sistem konuları anayasada yer alır ve böylelikle siyaset hukuk formuna girmiş olur. Toplumda egemenliğin kimde olacağı veya kaynağı konusu, bunun kimler veya hangi organlar eliyle kullanılacağı siyasi karar neticesinde ortaya çıkacaktır. Siyasete normatif bir çerçeve belirleyen anayasa, bundan dolayı siyasi yönü güçlü bir hukuk kuralları bütünü olarak görülmektedir.³⁹⁹ Anayasaların hak ve

³⁹⁵ Wojciech Sadurski, “Anayasacılık Ve Anayasa Yapımı Üzerine”, Ed.: Ozan Ergül, *Anayasa Yapımı Ve Anayasal Değişim-Türkiye’de Anayasal Değişim Beklentileri*, Uluslararası Sempozyum, Ankara, 19-20 Mart 2010, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2011, s. 23-48, s. 36.

³⁹⁶ Sadurski, a.g.m., 2011, s. 44.

³⁹⁷ Esen, a.g.e., 1971, s. 51.

³⁹⁸ Turhan, a.g.e., 1997, s. 20.

³⁹⁹ Fazıl Hüsnü Erdem ve Yunus Heper, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları Ve Anayasa Önerileri Madde Karşılaştırmalı*, Ankara, Seta Yayınları, Aralık 2011, s. 21.

özgürlükleri ele alış biçimleri birey, toplum ve devlet konusundaki genel anlayışını da ortaya koymaktadır. Devletçi ve otoriter bir anayasa insan haklarını devlet iktidarı karşısında konumlandırır ve tehdit olarak görür; bu nedenle dar bir sınır çerçevesinde düzenlemeye gider. Bireyi ve özgürlüklerini esas alan anayasada ise, tanıyıcı ve güvenceci bir yaklaşım öne çıkar. Bu haklar bu tip anayasalarda güvenceye alınarak, devlet iktidarı karşısında korunaklı hale getirilir.⁴⁰⁰

Türk hukuku özelde anayasacılığı, Cumhuriyetle beraber ideolojik duruş ve bakışı bir korunma ve koruma aracı olarak görmüştür. Devleti koruma, toplumu koruma, ilke ve değerleri koruma, “kurtuluş” ideolojisini koruma, bizatihi hukuku koruma... Bu da zaman zaman devlet ile toplum, devletle insan haklarına ilişkin değerler arasında çatışmalara neden olmuştur. Devletin hukukla korumak istedikleri ile varmak istediği yer arasındaki makasın açılıp kapanması konusunda yakalanamayan istikrar, demokrasi, insan hakları gibi ilkeler açısından sorunlara neden olmuştur.

Erdoğan’a göre, Osmanlı’nın “devletçi” geleneğine, Cumhuriyetle birlikte resmî ideoloji eklenmiştir. Artık üstün ve tartışılmaz olan sadece “devlet” değil, belli toplum tasarımı ve yaşam tarzını savunmak Cumhuriyetle ideoloji olmuş ve büyük oranda tartışılmaz bir alana çekilmeye taşınmıştır.⁴⁰¹ Türkiye’de devleti karakterize eden yön meşruiyetten çok cebir tekeline sahip olmasıdır. Bu nedenle anayasada veya hukukta olan kusurlardan önce, Türkiye’nin hukuk devleti niteliği tartışmalı hale gelmiştir.⁴⁰²

Kanunlardaki belli ifade ve uygulamalar, kurucu iradenin ve ideolojinin dolayısıyla anayasaların sağlayamadığı netlik üzerinden çoğalmış görünmektedir. Milliyetçilik ilkesinin etkileri bağlamında anayasalardaki belli ifadeler yanında farklı kanun metinlerindeki ifadeler de dikkati çekmektedir. Türk Vatandaşlığı Kanununun 7. maddesinde geçen “*Türk soyu*” ifadesinin objektif millet anlayışı etkisinde olduğu, yine 14 Haziran 1934 Tarih ve 2510 Sayılı İskan Kanununda da “*Türk soyu*” ifadesinin bulunduğu, buna rağmen her iki kanunda da tanımlanmadığını da görülmektedir. İskan Kanununda “*Türk kültürüne bağlı meskun kimseler*” ifadesine

⁴⁰⁰ Erdem ve Heper, a.g.e., Aralık 2011, s. 21.

⁴⁰¹ Mustafa Erdoğan, “Hikmet-i Hükümet”ten Hukuk Devletine Yol Var mı?”, [Doğu Batı Dergisi, Ankara, Sayı: 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-01, ss.45-57] Ed.: Ali Rıza Çoban, Serdar Güleener, Musa Sağlam, Hüseyin Ekinci, *Haşim Kılıç’a Armağan Cilt 1*, Ankara, Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2015, s. 56.

⁴⁰² Erdoğan, a.g.m., (2000) 2015, s. 56.

de yer verilmiş, bununla neyin ve kimlerin kastedildiği açıklanmamıştır.⁴⁰³ İskan Kanunu 2006 yılında yenilenirken aynı ibareler korunmuştur. Diğer yandan Tapu Kanunu (m. 35 ve 36) ve Maden Kanununda (m. 6) yabancılarla ilgili sınırlamalar getirirken, Türk vatandaşlarına geniş haklar getirmiştir. Vatandaşlara pozitif ayrımla bu önceliklerin ve ayrıcalıkların tanınması devletler ve milli hukuk açısından olumsuz bir yön taşımadığı belirtilmelidir.

Millet olgusuna genel olarak din açısından yaklaşım kabul görmemekle birlikte, Türkiye ve Yunanistan arasında 1923 yılında imzalanan ve Lozan Barış Antlaşması'nın bir parçası olan *Ahali Mübadelesi Sözleşmesi* dini esas alan bir millet anlayışı ortaya koymuştur. Bu Sözleşme ile Türkiye'deki "Rum Ortodoks dini" mensuplarının Yunanistan'a, Yunanistan'daki "*Müslüman dini*" mensuplarının Türkiye'ye göçleri konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu sözleşme Türk milletinin dil ve ırk unsurlarıyla değil, din unsuruyla tanımlandığı örneklerden birisi olmuştur.⁴⁰⁴ Antlaşmanın 39. maddesi gayrimüslim Türk tebaasının (vatandaşların) Müslümanlarla aynı siyasi ve medeni haklara ait olacağı düzenlemiştir. Benzer şekilde azınlık haklarına ilişkin düzenlemelerde azınlık olan Türk vatandaşlarının Müslümanlarla aynı haklara sahip olacağı şeklindeki düzenlemeler, vatandaşlar arasında azınlık ve kurucu aktör ayrımında belirleyiciliğin dinde olduğunu göstermektedir.

Erdem özellikle dil ve kültür konulu düzenleme ve yasak örnekleri üzerinden giderek Türklük kavramıyla etnik topluluğun kastedildiğini gerekçelendirmeye çalışmıştır. Türkçe'den başka bir eğitim dilinin olmaması, 2001 Anayasa değişikliği ile kaldırılan "*kanunla yasaklanmış dil*" ibaresi, 1983'de çıkarılan ve 1991'de kaldırılan 2932 Sayılı Kanunla Kürtçe düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanmasının yasaklanması, hala yürürlükte olan 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu Türkçe'den başka dilde propaganda yapmayı yasaklaması (m. 81), yine 2003 yılında değiştirilen 1972 tarihli Nüfus Kanunu'nun milli kültüre uygun isim zorunluluğu, İskan Kanunundaki "*Türk kültürüne bağlı*", "*Türk soyu*", "*Türk ırkı*" gibi ifadelerin olması, Türkçe olmayan köy adlarının 5442 sayılı İl İdare Kanununun

⁴⁰³ Gözler, a.g.m., K1ş 2001, s. 118.

⁴⁰⁴ Gözler, a.g.m., K1ş 2001, s. 120. Lozan Antlaşması'nın tam metni için bkz.: <https://ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf> (Erişim Tarihi: 30 Aralık 2020, Çevrimiçi).

değişik 2. maddesine göre değiştirilmesi gibi örneklerin Erdem etnik bir temele dayandığını ifade etmiştir.⁴⁰⁵

1.4.1.2. Türk Anayasacılığında İdeolojik Anlayış

Erdoğan, anayasa yapımında siyasi sistemlere meşruluk kazandırma düşüncesinin etkin olduğuna da dikkati çekmektedir.⁴⁰⁶ İdeolojik anayasalar belli bir toplumsal mühendislik çabasının yansımalarını; ideolojik anayasal siyasi sürecin akılcı bir işleyişinden çok manifesto niteliği taşır.⁴⁰⁷ İdeolojik anayasalar bir hedefi benimsetmeyi amaçlarken, biçimsel olarak düzenleyici anayasa niteliğindedir. Erdoğan'a göre düzenleyici ve programcı anayasalar devletin hukuki statüsü ve insan haklarını göstermek yanında, siyasi iktidarlara ekonomik ve sosyal hedefler de yüklemektedir. Erdoğan "sosyal refah devleti" prensibinin 1945 sonrası Avrupa anayasalarındaki ideolojikliğin kökleşmesine neden olduğunu, Türkiye'nin de bundan etkilendiğini ileri sürmektedir.⁴⁰⁸ Anayasacılık, liberal siyaset teorisinde de ileri sürüldüğü gibi "sınırlı devlet" ile yakından bağlantılıdır. Sınırlı devlet iki gereksinime işaret eder; ilki, devletin görev alanının daraltılması, ikincisi ise iktidarın bireysel özgürlüğe tehdit oluşturmayacak şekilde toplanmasının engellenmesidir.⁴⁰⁹

Ulus-devlet modelinde anayasalar, milli istekleri, ortak siyasi birlik arayışlarını, devletin milli niteliklerini ve sembollerini ortaya koyar veya koruma altına alır.⁴¹⁰ Anayasaları oluşturan değerler, anayasacılık felsefesi ve anayasa ilişkisi bağlamında bireysel hak ve özgürlüklerin ne derece tanındığı ve korunduğu çerçevede belirlenmelidir. Bu bakımdan Gülener'e göre, anayasaları ideolojiden bağımsız bir şekilde düşünmek söz konusu olmamaktadır.⁴¹¹ Anayurt anayasaların siyasi işlevleri olarak anayasaların egemen halkın iradesini yansıtan işlem, yönetimin meşruiyet kaynağı, ulusal bütünlüğün ve ortak kimlik inşasının temel unsuru, bir ideolojinin veya

⁴⁰⁵ Fazıl Hüsnü Erdem, "Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa", **Liberal Düşünce**, Yıl 17, Sayı 66, Bahar 2012, ss. 49-56, s. 53.

⁴⁰⁶ Erdoğan, a.g.e., 2017, s. 75.

⁴⁰⁷ a.e., s. 64-65.

⁴⁰⁸ a.e., s. 65.

⁴⁰⁹ a.e., s. 65.

⁴¹⁰ Lerner, a.g.m., Kasım 2016, s. 488.

⁴¹¹ Serdar Gülener, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften Anayasalar ve Temsil Ettikleri Değerler", **Liberal Düşünce**, Yıl 16, S. 61-62, Kış-Bahar 2011, ss. 61 - 75, s. 63.

felsefenin somutlaşmış hali ve son olarak siyasi istikrarı sağlama aracı olmasını göstermiştir.⁴¹²

Pek çok yazara göre 1921 ve 1924 Anayasalarında kuvvetler birliğinin gerekçesi olarak dönemin şartları gösterilmiştir. Ancak kuvvetler birliğinin temelinde Rousseau'nun ulusal/genel iradenin bölünmez ve yanılmaz olduğu anlayışı da ileri sürülmektedir.⁴¹³ Arslan, Rousseaucu siyasi geleneğin Türk Anayasaları üzerindeki etkisine dikkati çekerken, aynı zamanda Türk modernleşmeciliği ve Türk anayasacılığının otoriter damarının da buradan geldiğini ifade etmiştir. Arslan'a göre Rousseau'nun genel irade anlayışı Cumhuriyetin resmî ideolojisinin temelinde yer aldığını ifade edebilecek solidarist korporatizm, Cumhuriyet anayasalarına sirayet etmiştir.⁴¹⁴

Egemenliğin kayıtsız ve şartsız millettten kaynaklandığını tekrarlayan 1924 Anayasası, Meclis'i onun yegane temsilcisi kabul etmiştir. Yasama faaliyetini bizzat yerine getirirken, yürütme gücünü de kendi içinden çıkaracağı Cumhurbaşkanı ve onun atayacağı "icra vekilleri" aracılığı ile kullanacaktı. Meclis hükümeti sistemi bu şekilde 1961 Anayasasına kadar sürmüştür.⁴¹⁵ 1924 Anayasası milli egemenliği benimsediği halde, Meclis'teki serbest tartışmalara kapalı oturumlarda ancak izin veriliyordu. Zürcher'e göre milletvekilleri bu toplantılarda yapılan oylamalarda iradelerini ortaya koymak yerine çoğunluğa uymak zorunda kalıyorlardı.⁴¹⁶ Şentop'a göre 1924 Anayasasındaki bir ideolojiden bahsedilecek olursa, bu ideoloji devletin nitelikleriyle ilgili düzenlemeler içermektedir.⁴¹⁷

Anayasaların felsefeleri, siyasi öncelikleri ve/ya ideolojileri başlangıç kısımlarında yer alır. Türkiye'de de 1924 Anayasasından itibaren Anayasaların ideolojileri olarak Atatürk Milliyetçiliği gösterilmektedir. Bu durum 1961 ve 1982 Anayasalarına Başlangıç kısmı eklenmiş ve ideoloji burada işaret edilerek ortaya konulmuştur.⁴¹⁸ Tanör ideolojik tonu ve kategorizasyonu fazla olan *Anayasal Gelişme Tezleri*⁴¹⁹ kitabında anayasa anlayışlarını *Kemalist Anayasal Tezler* (s. 13 vd.), *Gelenekçi-İslâmcı Anayasal Gelişme Tezleri* (s. 91 vd.), *Popülist Anayasal Gelişme*

⁴¹² Anayurt, a.g.e., 2019, s. 56-61.

⁴¹³ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 136.

⁴¹⁴ Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, s. 134-135-136; Aktaran: Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 194-195.

⁴¹⁵ Ünsal, a.g.e., 1980, s. 55.

⁴¹⁶ Zürcher, a.g.e., 1996, s. 258.

⁴¹⁷ Şentop, a.g.m., 2007.

⁴¹⁸ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 319.

⁴¹⁹ Bülent Tanör, *Anayasal Gelişme Tezleri*, İstanbul, YKY, Ocak 2008.

ilkelerdir.⁴²⁴ Gözler'e göre bazı prensipleri içeren anayasaüstüçülük tezlerinin iki pratik sonucu doğmaktadır. Bazı prensipler anayasaüstü kabul edilirse, kurucu iktidarın anayasa yapma ve anayasayı değiştirme yetkisi sınırlandırılacaktır. İkinci olarak ise, AYM anayasaüstü değer ve prensiplerin olduğuna inanmışsa, bunlara aykırı gördüğü kanunları ve hatta anayasa değişikliklerini iptal edecektir. Anayasaüstü prensipleri savunup bunların ne kadar kutsal olduğunu yazıp savunanlar Gözler'e göre, iki pratik sonucu da görmezden gelmektedirler. İlki, anayasal sistemimize aykırı olduğu, ikincisi ise ülkede devrim yapılması anlamına geldiğidir. AYM, bu yönde bir inanca sahip olduğunda, anayasada yazmayan bir prensibe dayanarak bir takım kanunları iptal ederse, hatta ileri gidip anayasa değişikliğini iptal ederse o zaman mahkeme meşruluğunu yitirecektir. Gözler bu durumda AYM'nin sadece yasama iktidarını değil, kurucu iktidarı da gasp edeceğini yazmıştır.⁴²⁵

Gözler, anayasa normları arasında hiyerarşi tartışması yanında, değiştirilemeyecek maddelerin hiyerarşik bir üstünlük taşıyıp taşımadığı konusunu da ele almıştır. Birçok anayasa da benzer düzenlemelerle değiştirilemez maddeler anayasalarda yer almıştır. 1958 Tarihli Fransız Anayasası'nın 89. maddesinde hükümetin cumhuriyetçi niteliğinin değişiklik konusu yapılamayacağı; 1949 tarihli Alman Anayasası'nın 79. maddesi anayasanın 1. ve 20. maddelerinin değiştirilmesini yasaklamıştır. Türkiye'de de 1982 Anayasası'nın 4. maddesi ilk üç maddenin değiştirilemeyeceği düzenlenmiştir.⁴²⁶ Gözler anayasa maddeleri arasında bir hiyerarşi olmayacağını, zira iki aynı tip hükmün aynı kökene sahip olacağını, birinin geçerliliğini diğerinden almadığını yazmıştır.⁴²⁷ Anayasaüstüçülük tartışmalarında anayasa maddelerinin üstünde bir belirleyici ilkenin bulunması tartışılırken, Anayurt bu konuda en büyük tehlikenin anayasa yargısının doğasında bulunan aktivist tutumun harekete geçme ihtimali olduğunu yazmıştır. Bu bağlamda anayasa halkın değil bilinmeyen bir ruhun ya da varlığın eseri halini alacaktır.⁴²⁸

Eren'e göre anayasanın bütününden çıkan temel felsefeye *anayasanın ruhu* demek mümkündür. Bu felsefeyle, anayasaların özgürlükçülük ve otoriterlik gibi yönler açısından duruşları anlaşılabilirken, bu yoldan ideolojik kimlik hakkında da

⁴²⁴ Gözler, a.g.e., Mayıs 1999, s. 135.

⁴²⁵ a.e., s. 151-152.

⁴²⁶ a.e., s. 168.

⁴²⁷ a.e., s. 170-171.

⁴²⁸ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 206.

fikir edinmek mümkün olabilir.⁴²⁹ Esas olan anayasalarda değerlere tek tek yer verilmesi değil, tek bir değeri resmîleştirmektir. Bu değer ise “toplumu biçimlendirmek” değil “devleti sınırlamak” olarak net olarak ortaya konulmalıdır.⁴³⁰

Cumhuriyet tarihi boyunca anlayış ve reformlar, aynı hız ve yoğunlukta harekete geçemese de, Türk anayasa ve siyasi yapılanmasına kalıcı olarak damga vuran kimi kavramların ortaya atılmasını ve deneyimlenmesini sağlamıştır. Bunların başında laiklik ilkesi, Cumhuriyet düşüncesi ve milliyetçilik düşüncesi bu kapsamda sayılmaktadır.⁴³¹

1.4.2. Türk Anayasalarının İdeolojik Manifestoları: Başlangıç Kısımları

Türkiye’de 1961 ile başlayan *Başlangıç* kısmı geleneği, anayasaların yorumlanmasında ve anayasa yargısı uygulamalarında ideolojik tonu yükseltecek doğrudan etkilere neden olmuştur.

Anayasalara başlangıç kısmı konulması geleneği⁴³² 1787 tarihli ABD Anayasası ile başlamıştır. Avrupa ülkelerinde ise ilk defa 1791’de Polonya ve Fransa anayasalarında görülmüştür. Bu geleneği 1853 tarihinde Arjantin Anayasası, 1867’de Kanada Anayasası ile 1886’da Kolombiya Anayasası takip etmiştir. 1919’da Finlandiya ve aynı tarihli Almanya Anayasası, 1937 tarihli İrlanda ve 1946 tarihli Japonya Anayasası, başlangıç kısmı olan anayasalara örnek olarak gösterilebilir.⁴³³ İkinci Dünya Savaşı sonrasında anayasaların felsefelerini ortaya koyma bakımından başlangıç kısımları bir teamül halini aldı ve bu teamülün etkisinden dolayı Türkiye’de de 1961 Anayasasında *Başlangıç* kısmına yer verilmiştir.⁴³⁴

Gelişmiş ve istikrarı yakalamış toplumların, kısa metinler halinde ve az değişmiş anayasalarına mistik anlamlar yükledikleri, ileri düzeyde saygı gösterdikleri

⁴²⁹ Abdurrahman Eren, “Anayasanın Dili”, www.kanuniesasi.com (Erişim Tarihi: 15.8.2020, Çevrimiçi), s. 1.

⁴³⁰ Eren, a.g.m., s. 1.

⁴³¹ Jean Marcou, “Türkiye’de Anayasacılık Ve Anayasa Kültürü”, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı*, 9-13 Ocak 2001, Ankara, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2001, ss. 61-75, s. 66-67.

⁴³² Anayurt, başlangıç kısımlarının bir gelenek yanına vurgu yapmaktadır. (Bkz.: Anayurt, a.g.e., 2019, s. 64).

⁴³³ Meltem Doğan, “Başlangıç Hükümleri”, *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, Haziran 2012, ss.1-14, s.2. Gülenler, a.g.m., Kış-Bahar 2011, s. 65. Anayurt başlangıç kısımlarının bir gelenek yanına vurgu yapmıştır. (Bkz.: Anayurt, a.g.e., 2019, s. 64).

⁴³⁴ Peri Uran, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, *İÜHF Mecmuası*, C. LXXIII, S. 1, 2015, ss. 223-248, s. 232.

de görülmektedir.⁴³⁵ Anayasaların başlangıç kısımlarının ortak bir kimlik oluşturmak ve toplumsal bütünlüğü teşvik etmek gibi sosyal etkilere sahip olduğu yazılmaktadır.⁴³⁶ Başlangıç kısmının normatif bir güce sahip olmadığını yazan Anayurt'a göre, bu kısımlar lirik, duygusal, dini, ahlaki, tarihi cümlelerden oluşan manifestolardır.⁴³⁷

Türkiye'de anayasada Başlangıç kısmı bölümü oluşturulması, 1961 Anayasası ile başlamış 1982 Anayasası'nın Anayasası ile devam etmiştir. 1961 Anayasası'nın 156. maddesi, 1982 Anayasası'nın ise 176. maddesi Başlangıç kısmını Anayasa metnine dahil etmiştir. Her iki anayasada hukuki bir güç halini alan Başlangıç kısmı, 1982 Anayasası'nın 2. maddesinde belirtilen Cumhuriyeti nitelikleri arasında sayılan ilkeleri de taşımaktadır. AYM'nin verdiği kararlar, Başlangıç kısmının, anayasanın diğer maddeleriyle eşit değerinde olduğunu göstermektedir.⁴³⁸

Arslan, 1961 ve 1982 Anayasaları'nın Başlangıç kısımlarını, özgürlük ve demokrasi bakımından anayasal ironi örnekleri olarak nitelendirmiştir. 1961 Anayasası'nın Başlangıç kısmındaki *“tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan”* Türk Milletinin *“Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan”* bir millet olduğunun belirtilmesini özgürlükler açısından sorunlu görmektedir. Yazar, 1961 Anayasası'nın bir darbeyi meşrulaştırmak için kavramlar açısından bir istismar sergilediğini ifade etmiştir. 27 Mayısçıların açtığı darbeyi meşrulaştırma yolunun 12 Eylülcüler tarafından devam ettirildiğine dikkati çeken Arslan, milletin çağrısıyla 12 Eylül hareketinin yapıldığı, gibi meşrulaştırıcı ifadeleri eleştirmiştir. Başlangıç kısımlarındaki ifadeleri bütün zamanların en büyük *ironisi* olarak nitelendiren Arslan, her iki anayasanın başlangıç kısmında, yine her iki anayasanın parlak cümleler ile yine millete emanet edildiğine dikkati çekmiştir.⁴³⁹ Parla da, 1961 ve 1982 Anayasaları'nın başlangıç bölümlerindeki temaların teorik-ideolojik yöneliklerinin benzer ve aynı olduğu tespitini yapmaktadır.⁴⁴⁰

⁴³⁵ Süheyl Batum ve Şeref İba, “Yeni Anayasa Yapım Formülleri Ve Yöntemleri Üzerine”, Haz.: Cem Eroğul, İter Ertuğrul, Selin Esen, Fazıl Sağlam, Murat Sevinç, Prof. Dr. Mümtaz Soysal'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, Aralık 2009, ss.201-217, s. 207.

⁴³⁶ Uran, a.g.m., 2015, s. 227.

⁴³⁷ Anayurt, a.g.e., 2019, s. 66.

⁴³⁸ Doğan, a.g.m., Haziran 2012, s. 3.

⁴³⁹ Zühtü Arslan, “İki Anayasa İki Tarz-ı Demokrasi: Avrupa Anayasası Ve Türk Anayasası Üzerine Notlar”, **Anayasa Yargısı**, Yıl 2005, C. 21 , S. 1, ss. 363-372, 00.

⁴⁴⁰ Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, İstanbul, İletişim Yayınları, Şubat 1991 (c), s. 23-24.

Gözler 1982 Anayasasının Başlangıç kısmının ilk halinde kullanılan “kutsal” kavramı ile 1995 değişiklikleriyle bunun yerine kullanılan “yüce” kavramı arasında bir fark olmadığını ifade etmiştir. Çünkü bu değişikliğin ortaya çıkardığı herhangi bir hukuki sonuç yoktur.⁴⁴¹ Atar da 1982 Anayasasının Başlangıç kısmı üzerinde durmuştur. Burada “devletin kutsallığı”nın vurgulandığına, yazar yine bu kısımda geçen diğer ifadelerle de değinmiştir. Tanör’ün bir yargısına atıfta bulunarak, liberal anayasacılığın sadece bireye ve insan haklarına layık gördüğü “kutsallık” sıfatının, 1982 Anayasasında devlet için kullanıldığını, Anayasanın açık bir şekilde birey ve sivil toplumu devlete tâbi tutmak istediğini belirtmiştir.⁴⁴² Erdoğan 1982 Anayasası’nın Başlangıç kısmının devleti *taktis* ettiği, bekanın her ne pahasına olursa olsun birincil siyasi amaç olarak belirlenmesi, toplumun varlığını devlete borçlu olması gibi hususların düzenlediğini yazmıştır.⁴⁴³ Onar’a göre de, Anayasada (Başlangıç kısmının tümüne teşmil edilmesi gibi örnekler üzerinden ifade ederek) değiştirilemeyecek kuralların fazlaşması, özellikle Başlangıç kısmındaki ilkelerin genişliği belli sorunlara neden olabilecektir.⁴⁴⁴

Başlangıç kısmında geçen temel ilkeler tartışmalara neden olmuş ve olmaktadır. Ancak Gözler’e göre bu ilkeler şu şekilde ifade edilebilir⁴⁴⁵: Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık (p. 1, 5); Atatürk milliyetçiliği (p. 1, 5); Atatürk medeniyetçiliği (p. 5); çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi (p. 2); millî egemenlik (p. 3); anayasanın ve hukukun üstünlüğü (p. 4); hürriyetçi demokrasi (p. 3); kuvvetler ayrılığı (p. 4); Türk varlığının devleti ve ülkesiyle bölünmezliği (p. 5); lâiklik (p. 5); her Türk vatandaşının onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını geliştirme hakkı (p. 6); Türk vatandaşlarının millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu (p. 7) şeklinde ifade edilmiştir. Bu ilkelerin çoğu Anayasanın farklı maddelerinde düzenlenip somutlaştırılmıştır.

⁴⁴¹ Kemal Gözler, *Anayasa Değişikliği Gerekli Mi?: 1982 Anayasası İçin Bir Savunma*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 2001, s. 7-8.

⁴⁴² Yavuz Atar, “Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi”, [Prof. Dr. Erdal Onar’a Armağan, C. II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2013, s. 857-896] *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 1233-1267, s. 1238.

⁴⁴³ Mustafa Erdoğan, “Yeni Anayasa: Yol Haritası”, **Liberal Düşünce**, Yıl 17, Sayı 66, Bahar 2012, ss. 23-29, s. 24.

⁴⁴⁴ Erdal Onar, *1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu*, Ankara, 1993, s. 15-16.

⁴⁴⁵ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 265.

Anayasa’da Atatürk ilke ve inkılapları bulunması konusunda bir tereddüt bulunmamaktadır. Bunlar hem Başlangıç kısmında birçok maddede (m. 42, 58, 81, 134), “Atatürk ilke ve inkılapları” olarak geçmektedir. Gözler 1982 Anayasası ortamında bu ilke ve inkılapların pozitif bir değer taşıdığına söylenebileceğini yazmıştır. Ancak Gözler Atatürk ilkelerinin nelerden oluştuğunun Anayasa’da düzenlenmediğine de dikkati çekmiştir. Hukuki değere sahip olan ifade Atatürk ilke ve inkılapları ifadesidir ve bu ifadenin hangi anlama geleceğini belirtecek organ ise AYM’dir.⁴⁴⁶ Özbudun AYM’nin anayasaya uygunluk denetimi yaparken, Başlangıç’taki ilkelere göre değil anayasa metnindeki ilkelere göre yapmasının uygun olacağını yazmıştır.⁴⁴⁷ Özbudun’un görüşlerini de aktaran Gözler kendi kanaati olarak, AYM’nin Başlangıç’ta belirtilen ilkelerin ölçü norm olarak kullanılmasına gerek olmadığını yazmıştır. Ancak Anayasa maddelerinde bir hüküm yoksa AYM Başlangıç’ta geçen soyut kavram ve ilkeleri ölçü norm olarak kullanabilir.⁴⁴⁸ Diğer yandan AYM’nin bazı kararlarında anayasaya uygunluk denetiminde Başlangıç kısmını ölçü norm olarak kullandığı görülmektedir. Anayasa Mahkemesi, yabancılara mülk satışı kararı şeklinde ifade edilip bilinen 13 Haziran 1985 tarih ve K.1986/7 Sayılı Kararda, incelediği hükümleri Başlangıçtaki bazı ilkelere aykırı bularak iptal etmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 197.

⁴⁴⁷ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 382.

⁴⁴⁸ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 194.

⁴⁴⁹ Aktaran: Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 195.

BÖLÜM II

TÜRK ANAYASALARINDA MİLLİYETÇİLİK

2.1. GENEL OLARAK TEMEL İLKELER

Bir anayasa metninde milliyetçiliğin var olup olmadığı bir tartışma konusu iken, objektif ve subjektif anlayışlar çerçevesinde ise var olan ideolojinin yaklaşımı ve tonu belirlenebilecektir. Bu iki anlayış çerçevesindeki unsurların hukuk metinlerinde nasıl yer bulduğu büyük önem taşımaktadır. Kavramların, olguların ve ilkelerin metinde yer alışı kadar tarihi süreçleri de ayrıca anlam katmanlarına yol açmaktadır. Bu katmanların her birinde farklı ideolojik yönelimler ortaya çıkmaktadır.

Türk anayasalarındaki milliyetçilik ilkesi ve bunun etkileri Fransız İhtilali ile gelişen ve genel kabul gören anlayışlar çerçevesinde şekillenmiştir. Günümüz dünyasında artık tartışılmaz konular arasında yer alan millet egemenliğinin ele alınışı ve bunun etkileri; vatandaşlık konusunda soy, etnisite vb. göndermeler de tartışma kapsamında ele alınmıştır.

Egemenlik konusunda kaynağın millet olarak gösterilmesi ve bu yönde düzenlemelere gidilmesi *millet* kavramının ne olduğu yönündeki tartışmalar zaman zaman yoğunlaşmıştır. Egemenlik konusu artık modern devletin bir realitesi olurken, milliyetçilik bağlamında geçerli bir tartışma konusu olmaktan da uzaklaşmıştır. Ancak konunun başlangıcına bakıldığında İhtilal sonrası netleşip öne çıkan Rousseau yaklaşımı milletin bir kurgu ve soyut varlık olduğu yönündeydi. O halde milletten modern anlamda bahsettiğimizde bir milliyetçiliğe dayanmak kaçınılmaz hale gelmektedir. Egemenlik konusunun millete havalesi, sadece kralları vb. değil, aynı zamanda Tanrısal köken anlayışını tasfiyenin de yolunu açmıştır. Böylelikle egemenliğin hem sahibi hem de kullanılmasında güç, kim olduğu henüz netleştirilmeyen soyut varlık millete bırakıldı. Milletın kurgulanması, tarih icadı, farklı motivasyon yaklaşımları bir bütün olarak milletin hem kendisini kurması ve kurgulamasını içerirken, hem de milletin düşünürler, siyasetçiler ve konuyu ele alanlarca da kurulduğu anlamını taşımaktadır. Bu ilk durum da bir tür milliyetçilik

içermektedir. Sonraki aşamada oluşan millet kimliği genellikle devlet olma yolunu açmıştır.

Bir diğer belirleyici konu da vatandaşlık konusudur. Vatandaşlık düzenlemelerinin anayasalarda yer alma biçimi de milliyetçilik yaklaşımları açısından bir belirleyicilik taşımaktadır. Dil, din ve etnik yapı üzerinden inşa edilen anlayışlar objektif millet anlayışının unsurları olsalar da anayasa metinlerinde ortaya çıkmaktadır. Subjektif anlayışın unsurları ve buna yaslanan düzenlemeler de anayasa metinlerinde sıkça yer bulmuş ve bulmaya devam etmektedir.

Bu bağlamda anayasalarda dil, din, etnik yapı, vatandaşlık, egemenlik, millet, milliyetçilik kavramları ile farklı kültür yaklaşımları incelememizin merkezinde yer almıştır. Farklı maddelere konuyla irtibat taşımaları nedeniyle değinilmiştir. Genel olarak farklı görüşler ele alındıktan sonra genel değerlendirmelere yer verilmiştir. Anayasalar belli bir sistematik çerçevesinde ele alınmıştır. İlk olarak tarihi bağlamları ve ilanlarına kısaca değinilmiş, sonrasında genel yapı ve içerikleri ele alınmıştır. Milliyetçilik bağlamında değerlendirmeler ile de anayasaların bu ideolojinin etkisini hangi oranda, hangi düzenlemelerde taşıdıkları tartışılmıştır. 1961 ve 1982 Anayasalarında ise ayrıca AYM'nin kararları çerçevesinde konu tartışılmış ve ele alınmıştır.

2.2. 1876 KÂNÛN-I ESÂSÎSİ

2.2.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı

Batı'nın 19. yy.'daki ilerlemesinde özgürlüklerin payı az çok belirgin bir nitelikteydi. Osmanlı aydınlarının, belli başlı eserleri okumalarına rağmen, Batı'daki yüzlerce yılda üretilip özümseyen özgürlük kavramını incelikleri ile tam olarak kavramaları zordu; zira kısmen de olsa anlayanlarda ise bir hayranlık oluşmuştu. Padişahın yetkilerinin daraltılması, halkın yönetime katılımı ve siyasi özgürlükler gibi belli başlı alanlardaki çabalar Kânûn-ı Esâsî'nin 23 Aralık 1876'da ilanı netice vermiştir.⁴⁵⁰ Gözübüyük'ün, Türk anayasalarının dökümünü verdiği eserin daha başında, “Kânûn-ı Esâsî'nin Yapılışı” başlığı altında Padişah Abdülaziz'in Avrupa seyahatini merkeze alması⁴⁵¹, seyahat sonrasındaki kurumsal yenilikleri ve

⁴⁵⁰ Mumcu, a.g.e., 1991, s. 22.

⁴⁵¹ A. Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 9. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, 2017, s. 3.

Meşrutiyete doğru atılan adımları bu seyahate bağlayacak şekilde aktarımda bulunması⁴⁵² genel olarak bu döneme dair düşüncelerin dışında tespitlerdir.

Lewis'e göre etkileyici bir görünüşü olmayan ilk Osmanlı Parlamentosu, tayin edilen 25 üyeden oluşan bir Ayan Meclisi, resmî baskı altında olan ve seçmenlerin ilgisizliğine rağmen seçilen 120 milletvekilinden oluşan Meclis-i Mebusan olarak ikili bir yapıdan oluşmuştur. Lewis, bu meclisi Padişahın demokratik bir hükümet görünüşü verme çabasında bir araç olarak ifade ederken, "kukla" bir meclis olarak nitelendirmiştir.⁴⁵³ İlk Meclis'in görev süresi 28 Haziran 1877'de sona ererken, ikincisi seçimlerden sonra aynı yıl 13 Aralık'ta toplandı. 31 Ocak 1878 tarihinde İkinci Abdülhamid, mütareke ile son bulan Rus Savaşı, bazı milletvekillerinin aleyhlerinde özel suçlamalar olan üç nazırı Meclis önüne çıkarmak istemeleri gibi nedenlerle Meclis'i dağıtmıştır.⁴⁵⁴

Anayasanın hazırlanışında "*Namık Kemal versiyonu*" ve "*Midhat Paşa versiyonu*" gibi iki ayrı akım olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁵⁵ Kânûn-ı Esâsî esas olarak aydınların eseridir. Birinci Meşrutiyet dönemi kısa bir süre sonra sona erdiğinde, anayasal düzenden vazgeçen iktidara karşı halktan yine herhangi bir tepki gelmemiştir.⁴⁵⁶ Kânûn-ı Esâsî ilk yazılı anayasa olarak, Padişahın geleneksel otoritesini bütünüyle sınırlamış değildi. Önceki dönemlerdeki fermanlar gibi, Padişahın "lütü" olarak ilan edilmişti.⁴⁵⁷ Ancak Ünsal'a göre 1876 Anayasası başarısız olmasına rağmen, demokratikleşme sürecinin ilk adımını atmasından dolayı da önemlidir.⁴⁵⁸

İlk Türk anayasası olan Kânûn-ı Esâsî, Kurtuluş Savaşı döneminde kabul edilen 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile yürürlükten kaldırılmamıştır. Ancak Kânûn-ı Esâsî hükümleri ile Teşkilâtı Esasiye Kanunu hükümleri arasında ortaya çıkan çatışma hallerinde sonraki kanun önceki kanunları ilga eder ilkesi gereği zımnen ilgi edildiği sonucuna varılmıştır.⁴⁵⁹ Kânûn-ı Esâsî'nin henüz ilga edilmemesi, Teşkilâtı

⁴⁵² Gözübüyük, a.g.e., 2017, s. 4.

⁴⁵³ Lewis, a.g.e., s. 166.

⁴⁵⁴ a.e., s. 168.

⁴⁵⁵ Tunaya, a.g.e., 1960, s. 44. Mardin, a.g.e., 1991, s.91.

⁴⁵⁶ Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 169.

⁴⁵⁷ Ünsal, a.g.e., 1980, s. 48. Tanör, a.g.e., 2019, s.133. Gözübüyük, a.g.e., 2017, s.4.

⁴⁵⁸ Ünsal, a.g.e., 1980, s. 50. Kapani de Kânûn-ı Esâsî'nin bu yönüne dikkati çekmiştir. (Bkz.: Kapani, a.g.e., 2013, s.103).

⁴⁵⁹ Seda Örsten Esirgen, *Osmanlı Devleti'nde Kanun Yapma Geleneği Ve Cumhuriyet Döneminde Uygulanan Osmanlı Kanunları*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2017, s. 99.

Esasiye Kanunu'nun ayrıntılı olmaması, halifeliğin ve saltanatın kaldırılması artık yeni bir anayasayı zorunlu hale getirmişti. 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu, Kânûn-ı Esâsî'yi yürürlükten kaldırmıştır.⁴⁶⁰

Kânûn-ı Esâsî, dünyadaki anayasal gelişmelere bakıldığında çok da gecikmiş bir anayasa değildir. 1908 sonrasındaki sürece kadar uygulanamasa da ilk olması sembolik olarak bu anayasayı önemli kılmaktadır.

2.2.2. Genel Yapısı

Kânûn-ı Esâsî'nin bir anayasa olup olmadığı, demokratik bir değer ve anlam taşıyıp taşımadığı literatürde tartışılmıştır. Okandan'a göre Kânûn-ı Esâsî şekil olarak anayasa niteliğini taşımaz. Bunun gerekçesi olarak Kânûn-ı Esâsî'nin millet tarafından, yine milletin yetkilendirdiği vekiller tarafından, bağımsız bir yasama organı veya Kurucu Meclis tarafından tanzim ve kabul edilmemesini ileri sürmüştür. Bu nedenlerden dolayı Kânûn-ı Esâsî'nin muhteva açısından da anayasa niteliği taşımadığını ileri sürmüştür.⁴⁶¹ Gözler, Okandan'ın her iki görüşüne de karşı çıkarak, anayasaların halk tarafından yapılması gibi bir şartın aranması durumunda 20. yy.'da bile bu şartı karşılayacak anayasa bulunamayacağını ifade etmiştir. Maddi anlamda anayasa ile, devlet organlarının kuruluşu, işleyişi ve bireylerin devlet karşısında sahip olduğu temel hak ve özgürlükleri belirleyen, yazılı kurallar bütünü anlaşılır; ki bu anlamda Kânûn-ı Esâsî Gözler'e göre, tam olarak anayasal niteliklere sahiptir. Şekli anlamda anayasa ile, normlar hiyerarşisinde en üst sırayı işgal eden ve kanunlardan farklı ve üstün bir usulle konulan ve değiştirilebilen hukuk kuralları bütünü ifade edilir. Bu açıdan da Gözler'e göre, Kânûn-ı Esâsî anayasal niteliğe sahiptir. Herşeyden önce Kânûn-ı Esâsî kendi üstünlüğünü ve bağlayıcılığını açıkça ilan etmiştir. 115. maddesine göre, Kânûn-ı Esâsî'nin bir maddesi bile hiç bir sebeple askıya alınamaz ve uygulamadan kaldırılamaz. 116. Madde ise Kânûn-ı Esâsî'nin değiştirilme usulünü düzenlemiştir.⁴⁶² Başgil, "*Birinci Meşrutiyet Kânûn-ı Esâsî*" olarak ifadelendirdiği metinle ilgili olarak genel tespitler yapmıştır, bu kapsamda yazara göre Kânûn-ı Esâsî'nin bir anaysanın tüm özelliklerini sahiptir.⁴⁶³ Tunaya'ya göre, Kânûn-ı Esâsî

⁴⁶⁰ Örsten Esirgen, a.g.e., 2017, s. 99.

⁴⁶¹ Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuzun Anahatları", s. 146-147; aktaran: Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 24-25.

⁴⁶² Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 24-25.

⁴⁶³ Başgil, a.g.e., s. 89-94.

Batı tipinde bir anayasa değildir. Bu anayasada kurulan kurumlar öyle bir sisteme bağlanmıştı ki, Tunaya, demokratik organın (Meclis'in) yetkileri, demokratik usullere göre kurulmamış (Padişah tarafından belirlenen veya kurulan) organlarca durdurulabildiğini yazmıştır.⁴⁶⁴ Genel olarak Kânûn-ı Esâsî'nin bir kurucu meclis ya da parlamento tarafından hazırlanmamış olmasına rağmen Padişah tarafından tek taraflı yapılan bir işlemle doğmuş “ferman anayasa” niteliğinde olduğu kanaati kabul görmektedir.⁴⁶⁵

Kânûn-ı Esâsî, tam anlamıyla meşruti, anayasal ve parlamenter bir sistem kuramamıştır. Yasama yetkisine Padişahın çok önemli müdahaleleri bulunuyordu. Bakanlar kurulu, parlamentoya değil Padişaha karşı sorumluydu. Yasama ve yürütme fonksiyonları büyük ölçüde Padişaha bağımlıydı. Diğer yandan yargı fonksiyonu ise artık Padişahın egemenliğinden ayrılmıştır. Yargı görevi, bağımsız mahkemelere verilmiştir. Meşruti monarşi tam olarak kurulamasa da, artık mutlak monarşiden de uzaklaşmıştır.⁴⁶⁶ Tanör göre de, Kânûn-ı Esâsî meşruiyete geçişi değil, mutlakiyetten çıkışı ifade etmektedir.⁴⁶⁷

Kânûn-ı Esâsî'nin, gerçek bir meşruti yönetim yapısı sağlayamadığı, aksine Padişahın/halifenin halka ve meclise karşı haklarını koruduğu⁴⁶⁸ ifade edilse de, eksikliklerine rağmen insan hakları listesi getirmesi ve parlamento deneyimi için ortam sağlaması önemli katkıları olarak değerlendirilebilir. Böylece yönetime katılma ve hukuk devleti tecrübeleri konularında adımlar atılmıştır. Diğer yandan Padişahın tek başına kullandığı egemenlik yetkileri, yasama-yürütme-yargı olarak bölünürken halkın temsilcileri de devlet mekanizmasına katılmaya başlamıştır.⁴⁶⁹ Erdoğan da Kânûn-ı Esâsî'nin gerçekte Padişahı sınırlandırmadığını, ancak bu anayasadan sonra Padişah artık eskisi gibi serbest hareket edemeyecekti.⁴⁷⁰

Soysal'a göre 1876 Kânûn-ı Esâsîsi ile bir meclis kurulmasına rağmen parlamenter sisteme geçilmiştir denilemez. Padişahın durumu, gelişmiş parlamenter

⁴⁶⁴ Tunaya, a.g.e., Ocak 1999, s. 57.

⁴⁶⁵ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, s.1985, ss. 10-26, s. 20; Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 217; Anayurt, a.g.e., 2019, s. 158.

⁴⁶⁶ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 36.

⁴⁶⁷ Tanör, a.g.e., 2019, s. 149.

⁴⁶⁸ Tanör, a.g.m, s.1985, s. 21-22.

⁴⁶⁹ a.e.

⁴⁷⁰ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 139.

sistemlerde sembolik olmasına rağmen, Osmanlı'da Padişah hala güçlüydü.⁴⁷¹ Özbudun bu anayasa ile bir parlamento kurulmasının parlamento sistemi adına önemli bir adım olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁷² Erdoğan da 1876 anayasası ile tam bir parlamenter sistem kurulmadığını ileri sürmüş, gerekçesi olarak bakanların görevde kalmalarının Meclis'in değil Padişahın yetkisinde olmasını göstermiştir.⁴⁷³

Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve önemli değişiklikler görmesi yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. İlk değişiklik 1909 yılında olurken, artık İkinci Meşrutiyet dönemi de başlamıştır.

Kânûn-ı Esâsî'de 1909, 1914, 1915, 1916 (üç kez) ve 1918 yıllarında olmak üzere yedi kez değişiklik yapılmıştır.⁴⁷⁴

İkinci Meşrutiyet'in anayasal çerçevesi iki aşamada oluşmuştur. İlk Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlük kazanmasıyla başlayan dönem, ikincisi ise 1909 yılındaki değişikliklerin olduğu dönemden oluşur.⁴⁷⁵ Yine bir "aydın hareketi" sonucu ortaya çıkan değişiklikler⁴⁷⁶, şeklen bir anayasanın varlığına rağmen demokratik bir düzen kurulmasına yetmemiştir.⁴⁷⁷

Diğer yandan İkinci Meşrutiyet ile artık hükümet ilk kez Meclis önünde bir sorumluluk taşımaya başlamıştır. Tarihimizde bir ilk olarak, Padişahın atadığı ama Meclis'ten de güvenoyu alması gereken hükümetin, bunu sağlayamayıp düştüğü görülmüştür.⁴⁷⁸ İkinci Meşrutiyet döneminde "milli irade" kavramı güçlenirken, Anayasada yer alan kişi hak ve özgürlükleri daha etkin güvenceler kazanmıştır.⁴⁷⁹ Bu adımlar 1910 yılına kadar uygulanmış, İTC kendisine karşı artan muhalefet nedeniyle atılan adımları geri almıştır. Yönetim parti egemenliğine dönüşmek durumunda kalmıştır.⁴⁸⁰ Ünsal ise, İkinci Meşrutiyet dönemi gelişmelerini siyasi iktidarın sınırlandırılması açısından ele alınarak, yürütmenin her zamanki etkinliğinin korunduğunu, hükümetlerin üzerinde gerçek bir parlamenter denetim mekanizmasının kurulmadığını yazmıştır. Egemenliğin kaynağının millet olduğu ilkesi bu dönemde

⁴⁷¹ Soysal, a.g.e., Kasım 2011, s. 85.

⁴⁷² Özbudun, a.g.e., 2018, s. 24.

⁴⁷³ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 140.

⁴⁷⁴ Tunaya, a.g.m., s.1985, s. 38.

⁴⁷⁵ Tanör, a.g.e., 2019, s. 179.

⁴⁷⁶ Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 169.

⁴⁷⁷ Bozkurt, a.g.e., 2010, s. 95.

⁴⁷⁸ Ünsal, a.g.e., 1980, s. 51; Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 39-40; Özbudun, a.g.e., 2018, s. 25; Tunaya, a.g.m., s.1985, s. 38.

⁴⁷⁹ Ünsal, a.g.e., 1980, s.51. Örsten Esirgen, a.g.e., 2017, s. 59.

⁴⁸⁰ Örsten Esirgen, a.g.e., 2017, s. 59.

de Anayasaya girmemiş, diğer yandan ise siyasi iktidarların sınırsız egemenlik sürdürebildiği görülmüştür.⁴⁸¹

1909 değişiklikleri ile artık Osmanlı yönetim sistemi meşrutî-anayasal parlamenter bir monarşi haline gelmiştir. Bu sistemin demokratik bir sistem olduğunu ileri süren Gözler'e göre, yasama yetkisi halkın temsilcilerinden oluşmuş olan yasama organınca kullanılmaktadır. Yürütme, yasama güvenine dayanan hükümet tarafından kullanılır. Padişahın yasama ve yürütme alanındaki yetkileri sembolik düzeydedir. Bu değişiklikler ile mutlak monarşiden çıkılmış, sınırlı monarşi dönemine girilmiştir. Ancak sistem kısa bir süre sonra İTC kontrolüne girmiş bir tür "diktatörlüğe" dönüşmüştür.⁴⁸² Tüm gelişme ve değişiklikler ışığında Kânûn-ı Esâsî'nin pratiğine bakıldığında iktidarın sınırlandırılmasını yeterli bir seviyeye taşıyamamış, İTC'nin otoriter eğilimine engel olamamıştır. Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, yönetimin denetimsizliğinin artmasında önemli faktörler arasında yer almıştır.⁴⁸³

İkinci Meşrutiyet Dönemini karakterize eden bariz özelliklerden birisi de, ideolojilerin çok fazla belirginleşmesi oldu. Bu dönemde üç ideolojik akımın (İslâmcılık, Osmanlılık, Türkçülük) birbiriyle rekabet etmeye başladığı kabul edilmektedir.⁴⁸⁴ Bu dönemde "millet"ler de artık yeni bir evreye girmiştir. Bu dönemde Yahudiler hariç tüm "millet"ler dışarıdan bir koruyucu bulmuşlardır. İTC ise "milletler" sisteminin ayrıcalıklarını kaldırmış, tüm unsurların eşit vatandaşlar olmasını istiyordu. Ancak bu hem Rum ve Ermeni varlıklı aileleri, hem de Türk küçük burjuvazisini rahatsız edecek bir durumdu. Zira Tanör'e göre bu gelişmeler karşısında Rum ve Ermeniler farklı gerekçelerle (bunların içinde ekonomik gerekçeler de var) harekete geçmişlerdir.⁴⁸⁵ İkinci Meşrutiyet döneminde farklı bir sorun olarak da "Millet-i Osmaniye"nin Türk olmayan unsurları, Osmanlı'nın bir mebusu gibi değil, seçildikleri bölgenin temsilcileri gibi davranmışlardır.⁴⁸⁶ Tanör'e göre, Balkan ve Ermeni ulusçuluğunun Osmanlıcılığın sonunu haber vermesi gibi, Arap ulusçuluğu da Osmanlıcılık ideolojisinin "yedeği" olan İslâmcılık politikasının tutunacak "bir dal" olmadığını göstermiştir.⁴⁸⁷ İkinci Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'ni oluşturan "millet"ler

⁴⁸¹ Ünsal, a.g.e., 1980, s. 52.

⁴⁸² Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 41.

⁴⁸³ Ünsal, a.g.e., 1980, s. 52.

⁴⁸⁴ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 143.

⁴⁸⁵ Tanör, a.g.e., 2019, s. 209.

⁴⁸⁶ a.e., s. 210.

⁴⁸⁷ a.e., s. 211.

arasında, özgürlük ve eşitlik temelinde bir kaynaşma sağlanarak “Osmanlı milleti” yaratılması umutlarını güçlendirmiştir. Kısaca, “Osmanlılık” denilebilecek bu akım, “Baticılık” (Garpçılık), “Türkçülük” ve “İslâmcılık” gibi nisbi olarak kendi karşıtı olan akımları yaratmış ve sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşüyle yok olmuştur.⁴⁸⁸

İkinci Meşrutiyet dönemi siyaset ve düşünce adamlarından Said Halim Paşa, Kânûn-ı Esâsî’nin bu dönemde yeniden canlanmasına rağmen, milletin vekillerinin istibdat vekillerine dönüştüğünü, ortaya konulanı kabul ettiklerini yazmıştır. Bunu Kânûn-ı Esâsî’nin bir intikamı olarak ifade eden Said Halim Paşa’ya göre ülke için huzur ve ilerleme isteyenlere kendisini kabul ettirmiştir. Yeni dönem düşünce adamları Kânûn-ı Esâsî’yi hürriyet bakımından yeterli bulmuyorlardı. Bunun için değişikliğe girişmişler, ancak bu konuda Batı ülkelerinde gördükleri ve bunlara ilişkin olarak okudukları üzerinden bir çabası sergilemişlerdir. Ancak tecrübesizlikleri ve yetersiz bilgileriyle bir sonuç alamamışlardır.⁴⁸⁹ Said Halim Paşa’ya göre Kânûn-ı Esâsî büyük bir hatadır, zira ülkenin siyasi ve toplumsal şartları, inanç ve gelenekleri uyumamaktadır. Osmanlı milli varlığı için bile ciddi bir tehlike halini aldığını ifade eden yazara göre, bu anayasa düzenleyenler ülkeyi hiçbir şekilde dikkate almamışlardır. Yazara göre, dağınık bilgi ve teorilere sahip olanların elinde, Batı’daki anayasaların eksik taklidini ithal etmekten başka yapacak bir şey yoktu. Said Halim Paşa Batı’dan kanun ve kurum ithal etmekle yenilik ve gelişmenin sağlanacağı düşüncesini bir hata olarak nitelendirmiştir.⁴⁹⁰

2.2.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi

Kânûn-ı Esâsî, Osmanlı’da milli kimlik olgusunun iyice belirginleşmesinin önemli bir merhalesi olmuştur. Bu anayasa ile örneğin vatandaşlık anayasal düzeyde bir düzenleme halini almıştır. Tanzimatla hız kazanan süreç, artık Kânûn-ı Esâsî’den sonra başka türlü bir hız kazanmış, aydınların gündeminde bir anayasa, akabinde ise askıya alınan anayasanın yeniden uygulamaya konulması gibi konular yer almıştır. Kânûn-ı Esâsî sonrasında anayasal seviyeye sadece vatandaşlık taşınmamış, aslında modern bir devlet, parlamento gibi temel konular da anayasal düzleme taşınmıştır.

⁴⁸⁸ Aybay, a.g.m., Ekim 2010, s. 150.

⁴⁸⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Tercüman, 1977, s. 48-49.

⁴⁹⁰ a.e., s. 56.

Anayasanın askıya alınmasına rağmen genel tespit anayasanın bizatihi ilk olma vasfının önemli olduğu vurgulanmıştır; oysa parlamenter bir sistem olmasa da bir parlamentonun olması, resmî dil olarak Türkçe'nin kabul edilmesi, İstanbul'un başkent olması, Osmanlılık kimliğinin bir vatandaşlık kimliği halini alması, halkın din ve inanç konusunda artık eşit kabul edilmesi, devlet yönetimine ilişkin düzenlemeler vb. çok sayıda düzenleme Türk anayasacılığı için özel bir anlam ve önem taşımaktadır.

Kânûn-ı Esâsî'nin ilk maddesinde Osmanlı devletinin bütünlüğü ve bölünmezliği vurgulanmıştır. Bu durum sonraki Cumhuriyet anayasalarında “*devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü*” ilkesi olarak yer almıştır. Diğer yandan bu ilke ulus-devletlerde genel olarak kabul edilmektedir.⁴⁹¹ “*Bölünmez bütünlük*” ilkesi başka ülke anayasalarında da bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Fransa, İspanya, ABD gibi ülkeler gösterilebilir.⁴⁹² Kânûn-ı Esâsî'deki bu düzenlemenin ulus-devlete doğru net bir adım olduğunun altını çizmek gerekiyor. Diğer yandan İmparatorluk içerisinde yükselen milliyetçilik dalgasına karşı önemli bir düzenleme olduğu da değerlendirilebilir.

Osmanlı tabiiyeti, Kânûn-ı Esâsî'nin 8. maddesinde düzenlenirken, din ve mezhebe bağlı değildir. Osmanlı vatandaşlık anlayışında din, dil, ırk, mezhep gibi objektif unsurlara yer verilmemiştir. Osmanlı tabiiyetinde bulunanlar, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin Osmanlı olarak ilan edilmiştir. Bu anlamda Osmanlılık, ırksal, dilsel veya dini bir vatandaşlık anlayışı değil, hukuki ve anayasal bir vatandaşlık anlayışına dayanmıştır.⁴⁹³ Bunun bir yansıması da, ilk Osmanlı Parlamentosunda Müslüman unsurlar yanında yüksek bir oranda gayrimüslimlerin de temsil edilmesinde görülmektedir.⁴⁹⁴ Aybay bu düzenlemeyi, Tanzimat Fermanı'yla resmen benimsenmiş olan “Osmanlılık” kavramının, anayasa düzeyindeki ilk işareti olarak yorumlamıştır.⁴⁹⁵ Fendoğlu'na göre, Cumhuriyet dönemi anayasaları Kânûn-ı Esâsî'nin 8. maddesindeki vatandaşlık düzenlemesinden etkilenmiştir. 1924 Anayasası da Kânûn-ı Esâsî'deki tanımlamaları yeni devlete uyarlayarak sürdürmüştür.⁴⁹⁶ Tebaadan vatandaşlığa geçiş döneminde ulus-devletlere özgü bu düzenleme

⁴⁹¹ Tanör, a.g.e., 2019, s. 135; Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 291; Zühtü Arslan, “Türkiye'nin Anayasal Kimliği ve “Yeni Anayasa Arayışı”, *Haşim Kılıç'a Armağan* Cilt 1, 2015, ss. 286-302, s. 295.

⁴⁹² Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 291.

⁴⁹³ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 26; Tanör, a.g.e., 2019, s. 145; Jean Marcou, “Anayasacılık Ve Türkiye'de Anayasal Hareketler”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, ss. 1-24, s. 5.

⁴⁹⁴ Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*, 2. Baskı, Ankara, Gündoğan Yayınları, Ekim 2000, s. 99.

⁴⁹⁵ Aybay, a.g.m., Ekim 2010, s. 149.

⁴⁹⁶ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 290.

Osmanlı'daki modern devlet yönündeki hareketi göstermektedir. Milliyetçilik ile doğrudan bir bağ kurulamasa da, milliyetçiliğin ortaya çıktığı Fransız İhtilali'ni takip eden süreçlere özgü bir düzenleme olarak dikkati çekmektedir. Diğer yandan millet kavramı da artık değişmiş Osmanlılık millet kimliği haline gelirken, millet bir yandan da vatandaşların toplamını kastetmeye başlamıştır.

Fransız İhtilali'nin en önde gelen sonuçlarından birisi de egemenliğin kaynağı ve sahibinin değişmesiydi. Egemenliğin sahibinin ve kaynağının millet olması, milletin ne olduğuyla ve kim olduğuyla da doğrudan bağlantılı bir konudur. Bu bakımdan milletin kim olduğunun tanımı, milliyetçilik yönünde yorumlara yol açarken; modern devletler gibi Osmanlı da vatandaşlarını millet görmek suretiyle bu durumu görece aşmıştı. Ancak Kânûn-ı Esâsî millet veya halk egemenliğini düzenlememişti. Tanör'e göre, Kânûn-ı Esâsî'de egemenliğin kime ait olduğu konusu net değildir. Bu belgeden böyle bir şey beklenemezken, Tanör bu Anayasayı etkileyen 1791 tarihli Fransız Anayasasında egemenliğin millete ait olduğu yorumunu yapmıştır.⁴⁹⁷ Egemenliğin sahibi ve kaynağında her ne kadar Kânûn-ı Esâsî doğrudan bir düzenleme yapmasa da, özellikle vatandaşlık düzenlemesini, Osmanlılık kavramı üzerinden anayasal hale getirmesi sonraki dönemler için millet egemenliği bağlamındaki sürecin belirleyeni olmuştur. Yine bir meclisin açılması egemenliğin kullanımında önemli bir icra makamının ihdası anlamı taşımaktadır. 1909'da değişiklik getiren "*Bazı Mevadd-ı Muaddesine Dair Kanun*"da Heyeti Âyân Kararnamesi'nin gerekçe kısmında "*hakimiyet-i millîyenin teyyüdü*" ifadesi ile millet egemenliği ifade edilmiştir. 1909 sonrasında artık net ve somut olarak *milli egemenlik* anlayışı kendini göstermeye başlamıştır.

Kânûn-ı Esâsî'nin 11. maddesinde devletin dininin İslâm olduğu düzenlemesine yer verilmiştir. Başgil'e göre bu anayasa tam laik değildir, ancak yine de dini esaslar ile yeni hareketler ve laikliğin gerekleri bir şekilde ortaya konulmak istenmiştir.⁴⁹⁸ Bu anlamda devletin dininin İslâm olarak düzenlenmesi laik belki daha doğru ifade ile seküler aklın ürünü bir hukuk koymasına, bu yönde pratikler sergilemesine ve kurumlar ortaya çıkarmasına mani olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı sonrasında net ve açık bir şekilde Batı'dan hukuk

⁴⁹⁷ Tanör, a.g.e., 2019, s. 135.

⁴⁹⁸ Başgil, a.g.e., s. 94.

alırken, medeni hukuk istisna olmak üzere, birçok hukuk sahasında laik bir pratiğe doğru kaymıştır.

Kânûn-ı Esâsî ile devletin yeni niteliklerini belirlenirken, modern devlet olma yönünde önemli adımlar atılmış; ancak devlet henüz bir ulus-devlet sayılmayacaktır. Bu anlamda bir konfederasyon veya federasyon olmaması yanında tek yapılı bir devlet de değildir. 1. maddede belirtildiği gibi “*Memalik ve kıtaat-ı hâzırayı ve eyâlât-ı mümtazeyi muhtevi ve yekvücut olmağla hiçbir zamanda hiçbir sebeple tefrik kabul etmez*” çok yapılı ve çok milletli bir devlettir; yine bunlardan dolayı Tunaya’ya göre milli (ulusal) bir devlet de sayılmayacaktır.⁴⁹⁹ Ancak ortaya koyduğu prensipler ve düzenlemeler ile ulus-devlet olma yönünde önemli bir kapı aralanmış, Tanzimat sonrasındaki tartışmalar ve pratikler anayasal ilke haline gelmiştir.

Günümüzde de farklı açılardan tartışmalara konu olan resmî dil konusunda Kânûn-ı Esâsî’nin 18. maddesinde Türkçe resmî dil kabul edilmiş, Türkçe bilmeyi devlet hizmetinde çalışmak ve Heyet-i Mebusan üyesi olmak için gerekli koşullar arasında sayılarak önemli bir yeniliğe yer verilmiştir.⁵⁰⁰ Bir devletin resmî dilinin olması günümüzde büyük oranda olağan bir uygulama olarak kabul edilirken, 1876 yılında bu yönde bir uygulamaya gitmek ve bunu anayasal düzenleme şeklinde yapmak önemli bir adımdır. Dil konusunda objektif millet anlayışı çerçevesinde yapılacak değerlendirmelerde, olumsuz bir yaklaşım beklenebilecektir. Hanioglu da Kânûn-ı Esâsî’de resmî dilin Türkçe olarak düzenlenmesini milliyetçilik fikirleri yönünde bir gelişme olarak değerlendirmiştir.⁵⁰¹

Hem şekil, hem de içerik olarak bir diğer yenilik de Kânûn-ı Esâsî’nin 3. maddesinde düzenlenen Padişahın göreve başlar başlamaz Meclis-i Umumi önünde ant içme zorunluluğunun getirilmesidir. Şariat ve anayasa hükümlerine uyma, vatan ve millete “sadakat etme” şeklindeki uygulama sadece bir yemin olarak yenilik olduğu kadar, vatan ve millet kavramlarının da yeni anlamlarıyla olması bakımından da büyük bir yeniliktir. Eroğul’a göre o zamana dek bütün devlet erkinin odağı durumundaki Padişaha, milletin temsilcileri önünde yemin yükümlülüğünün getirilmesi, güç dengesinde meşrutiyetin gerçekleştirdiği büyük kaymanın en açık göstergesidir. Milletın Padişahın üstünde yer aldığını gösteren “sadakat” sözcüğü de bunun işaretidir.

⁴⁹⁹ Tunaya, a.g.m., s.1985, s. 29.

⁵⁰⁰ Tanör, a.g.c., 2019, s.169; Aybay, a.g.m., Ekim 2010, s. 149.

⁵⁰¹ Hanioglu, a.g.m., 1985 (a), s. 1396.

Bu yeminde, dikkat çeken iki nokta ise, şeriat hükümlerine uyma zorunluluğundan açıkça söz edilmesi ile “vatan ve millete” sadakat vurgusudur. Eroğul’a göre “vatan”, artık Osmanlı ordularının çiğnediği yer değil, milletin anayurdudur.⁵⁰² Bu ant içme ve andın içeriği Osmanlı’da yeni bir millet ve vatan anlayışının kabul edildiğini de göstermektedir. O tarihte en üst güç olan Padişahın milletin temsilcileri önünde sadakat yemini etmesi, zımnî olarak millet üstünlüğünün kabulü anlamına da gelecektir. Üstün güç olarak yeni özne ortaya konulmuş ve bunun millet olduğu ifade edilmiştir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, Kânûn-ı Esâsî milliyetçi bir ton taşımamaktadır. Ancak yeni millet anlayışına geçişte önemli bir kavşak noktası olmuştur. Ortaya konulan yeniliklerin, ulus-devlet ve milliyetçilik pratiği çerçevesinde olmasa da, ulus-devlete doğru olduğu ve ulus-devlet uygulamalarını çağrıştırdığı ifade edilebilir. Buna rağmen devletin saltanat ve dini yanı da kuvvetli bir vurgu halinde anayasada yer almaya devam etmiştir.

2.3. 1921 TEŞKİLÂTI ESASİYE KANUNU (ANAYASASI)

2.3.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı

Türkiye’nin Kurtuluş Savaşı’nı sürdürdüğü dönem içerisinde en önemli iki adımdan ilki tartışmasız bir şekilde 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin (BMM) açılması iken, ikincisi de Teşkilâtı Esasiye Kanunu’dur.

BMM açıldıktan sonra, yeni bir anayasa yapma sürecine girilmiştir. Çalışmaların ardından Teşkilâtı Esasiye Kanunu 20 Ocak 1921’de kabul edilmiştir. 1876 Kânûn-ı Esâsîsi resmen ilga edilmediği için Teşkilâtı Esasiye Kanunu yirmi dört maddelik kısa bir metin olarak kaleme alınmıştır. Kânûn-ı Esâsî’nin de 1921 Anayasası ile birlikte yürürlükte olduğu bir dönemdir. Özbudun, aynı anda iki anayasanın mevcut olmasının dünyada başka bir örneğinin olmadığını da yazmıştır.⁵⁰³

Erdoğan’a göre, hazırlanış ve kabul ediliş yöntemi açısından bu anayasa demokratik esaslara uygunluk taşımaktadır. Diğer yandan Erdoğan, bu anayasanın maddi bakımdan tam bir anayasa olmasının zor olduğunu ifade etmiş, bunun nedeni

⁵⁰² Cem Eroğul, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, Ed.: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2010, ss. 85-139, s. 92.

⁵⁰³ Ergun Özbudun, *1924 Anayasası*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, s. 1.

olarak da yurttaşların temel haklarını siyasi otoriteye karşı güvence altına alan bir düzenlemenin bulunmamasını göstermiştir.⁵⁰⁴ Tanör'e göre de 1921 Anayasası, hazırlanışı ve kabul özellikleri bakımından Osmanlı-Türk Anayasacılığının en demokratik, hatta belki de "tek demokratik örneğidir". Çünkü 1876 Anayasası Padişahın atadığı komisyon tarafından hazırlanmıştır; Tanör'e göre, 1924 Anayasası milletvekilliklerini yönetime borçlu olan kişilerce yapılmış, 1961 ve 1982 Anayasaları ise askeri darbeler sonrasında darbecilerin kontrolünde hazırlanmıştır.⁵⁰⁵

Kurtuluş Savaşı sürecinde Ankara'da kurulan BMM hükümetinin dayandığı ilkeler 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile daha da açıklığa kavuşturulmuştur.⁵⁰⁶ Devlet açısından yapılacak değerlendirme ise bu anayasa ile birlikte "Türkiye Devleti" kavramı ilk defa kullanılmış olmasıdır.⁵⁰⁷

1921 Anayasası savaş döneminin ihtiyaçlarına göre hazırlanmış ve BMM uygulamaları için meşruiyeti bakımından önem taşımaktadır. Genel olarak Türk anayasaları içinde en özgün olanı olarak nitelendirilen 1921 Anayasası, dönemin şartlarında kendisinden beklenen misyonu yerine getirmiştir. Sonradan yapılan değişiklik ve eklemelerle Cumhuriyet kurulduğunda yürürlükte olan bu anayasa, bir anlamda Cumhuriyetin kurucu anayasasıdır..

2.3.2. Genel Yapısı

1921 Anayasası 23 maddeden oluşuyordu. Anayasanın kısılalığına dikkati çeken Atar'a göre siyasi değeri açısından önemli bir metindir.⁵⁰⁸ Gözübüyük ise 1921 Anayasa'nın önemli bir özelliği olarak halkın yönetime katılmasını göstermektedir.⁵⁰⁹ Ancak o tarihte henüz halkın katılımı gerçekleşmiş değildir, egemenliğin sahibi olarak milletin işaret edilmesi düzenlemesi vardır. Özbudun'a göre Teşkilâtı Esasiye Kanunu, bir anayasa için gerekli hususları düzenleyen bir kapsamda değildi. Diğer yandan 1924 Anayasası'nın kabul tarihine kadar geçen süre, aynı zamanda 1876 Kânûn-ı Esâsîsi'nin de 1921 Anayasa ile birlikte yürürlükte olduğu bir dönemdir. Özbudun,

⁵⁰⁴ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 147.

⁵⁰⁵ Tanör, a.g.e., 2019, s. 250.

⁵⁰⁶ Özbudun, a.g.e., 2018, s.26. Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 17.

⁵⁰⁷ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 234.

⁵⁰⁸ Atar, a.g.e., 2019, s. 43.

⁵⁰⁹ Gözübüyük, a.g.e., 2017, s. 39.

aynı anda iki anayasanın mevcut olmasının dünyada başka bir örneğinin olmadığını da yazmıştır.⁵¹⁰

Teşkilâtı Esasiye Kanunu kuvvetler birliği ilkesini ve meclis hükümeti sistemini benimseyen bir anayasaydı; yasama ve yürütme yetkileri Meclis'te toplanmıştı.⁵¹¹ Meclis hükümeti başkanlık hükümet sisteminden çok parlamenter sisteme benzemektedir. Turhan'a göre bu sistemi parlamenter sistemden ayıracak ölçütleri bulmak da zordur.⁵¹² Meclis hükümet sisteminin bir özelliği de meclisin kendi kendisini toplantıya çağırabilmesi ve öz fesih hakkını taşımasıdır.⁵¹³ Bu anayasanın bir diğer vurgulanması gereken niteliği Türk anayasacılık tarihinde ademi merkezîyetçi niteliğe en fazla sahip anayasa olmasıdır.⁵¹⁴ Bu Anayasa, saf bir meclis hükümet sistem öngörüyordu. Kurtuluş Savaşı boyunca bütün yetkiler mecliste toplanmıştı, bunun nedeni ise bağımsızlığın kazanılması ve Osmanlı'nın tasfiyesiydi.⁵¹⁵

1921 Anayasasının 3. maddesi "*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur*" hükmüne yer vererek, buradaki "*Türkiye Devleti*" ifadesiyle Osmanlı ortadan kalkmadan aynı topraklarda yeni bir devlet kurulduğunu da ilan etmiştir.⁵¹⁶ Bir başka konu da bu anayasa ile bir devlet başkanlığının kurulmaması ve genel olarak bir anayasada yer alması beklenebilecek konulara yer verilmesi hususlarıdır; bunlarla ilgili olarak Erdoğan Osmanlı anayasa sisteminin geçerli sayıldığı kanaatine dikkati çekmiştir.⁵¹⁷ Dolayısıyla 1921 Anayasası'nda olmayan hükümler açısından Kânûn-ı Esâsî'nin geçerliliği muhtemel görünmektedir. Örneğin temel haklar konusunda bir hüküm konulmaması⁵¹⁸ karşısında, bu konularla ilgili olarak Kânûn-ı Esâsî'si'nin boşluğu doldurduğu da düşünülebilecektir.

⁵¹⁰ Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 1.

⁵¹¹ Gözübüyük, a.g.e., 2017, s. 39; Turhan, a.g.e., 1995, s. 95; Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 146; Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 234-235; Marcou, a.g.m., 2012, s. 8; Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 13; Mehmet Turhan, *Siyaset ve Anayasa*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1995, s. 95.

⁵¹² Turhan, a.g.e., 1995, s. 95.

⁵¹³ a.e., s. 97.

⁵¹⁴ Rıdvan Akın, "1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Hukuk Tarihimizdeki Önemi", Ed.: Fethi Gedikli, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, ss. 599-605, İstanbul, Oniki Levha Yayıncılık, 2014, s. 603.

⁵¹⁵ Turhan, a.g.e., 1995, s. 98.

⁵¹⁶ Tanör, a.g.e., 2019, s. 253; Alpaz, a.g.e., 2019, s. 47; Demirhan Burak Çelik, "Ulusal Kurtuluş Savaşında Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi ABD, Ankara, 2002, s. 163.

⁵¹⁷ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 147-148.

⁵¹⁸ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 233.

1921 Anayasası'nda yapılan iki değişiklik önemlidir. 1922 yılında Saltanatın kaldırılmasıyla egemenliğin gizli ortağı Padişah tamamen anayasal sistemin dışına çıkarılmıştır. Diğer değişiklik ise 1923 değişiklikleridir.

TBMM'nin ikinci döneminde yeni anayasa hazırlıkları kaçınılmaz bir hale gelmiştir. 1876 Kânûn-ı Esâsîsi resmen ilga edilmediği gibi, 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu da yeni devletin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar kapsamlı ve detaylı değildi. Yeni bir Teşkilâtı Esasiye Kanunu 20 Nisan 1340 (1924) günü kabul edilmiştir.⁵¹⁹ İkinci Meclis'in yeni bir anayasayı gündeme alma sebebini Özbudun da, Kânûn-ı Esâsî'nin ilga edilmemesine ve 1921 Anayasasının yeni devletin ihtiyaçlarına karşılık verecek bir detay ve ayrıntı içermemesine bağlamıştır.⁵²⁰ Cumhuriyet yeni bir anayasa ile değil, 29 Ekim 1923 tarihinde “*Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Muvaddının (Maddelerinin) Tavzihan Tâdili (Açıklığa Kavuşturularak Değiştirilmesi)*” başlığını taşıyan bir mevcut anayasada değişiklik yapan bir kanun değişikliği ile ilan edilmiştir. Burada “*Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti Cumhuriyettir*” ve devlet başkanının “*Türkiye Reisicumhuru*” olacağı belirtilmiştir.⁵²¹ Cumhuriyet ile Erdoğan'a göre, saf hükümet sisteminden de uzaklaşmaya başlanmıştır. Yeni sistem Cumhuriyet sistemi olmuştur.⁵²²

Türkiye'de 1921 Anayasası'ndan sonra tüm anayasalarda millet, egemenliğin sahibi olarak gösterilmiştir. 1961 ve 1982 Anayasalarında ise devletin bütünlüğü ilkesi egemenlik ilkesi ile birlikte ele alınmıştır.⁵²³ Bu anlamda 1921 Anayasası'nın en önemli özelliği Türk anayasalarında ilk defa egemenliğin millete ait olduğunu düzenlemesi olmuştur.

2.3.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi

1921 Tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu detaylı bir anayasa olmadığından farklı açılardan milliyetçilik konusunu ele almak mümkün görünmemektedir. Ancak genel düzlemde ele alınacak konular yanında belli somut ve az sayıdaki düzenleme bize belli oranda yorum imkanı sağlamaktadır.

⁵¹⁹ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 57-58.

⁵²⁰ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 29.

⁵²¹ Soysal, a.g.e., Kasım 2011, s. 190.

⁵²² Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 148.

⁵²³ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 7.

Teşkilât-ı Esasîye Kanunu bir Türk Devleti'nden değil, Türkiye Devleti'nden bahsetmiştir (m. 3). Yine Cumhuriyet ilan edilirken Türkler ifadesi yerine Türkiye kavramı tercih edilmiştir. Halifelik ile Saltanatı ayıran 1-2 Kasım 1922 tarih ve 308 sayılı Meclis kararı *Türkiye halkı* ifadesini kullanmıştır.⁵²⁴ Bu bağlamda yapılacak değerlendirme anayasanın millet kavramı kullanmasına rağmen, bu milleti adlandırmadığı olacaktır. Halk ile millet arasında doğal bir eşitleme yapılması, coğrafi tanımlama olarak Türkiye'nin kullanılması da önemlidir. Bu sadece bu coğrafyada yaşayan halkı belirlemek için kullanılmış bir ibare olmayıp, 1921 Anayasasının ilan edildiği dönemde ülkesel bir tanımlamadır. Türkiye artık bir ülkedir ve bu ülkede yaşayan halk Türkiye halkıdır. Türk kelimesinin yerine Türkiye ifadesinin kullanılması bu anayasanın milliyetçi bir yön taşıması anlamına geldiği şeklinde yorumlara kapı aralamıştır.

1921 Anayasasında, 1923 yılında yapılan ve Cumhuriyetin de ilan edildiği değişiklikle aynı zamanda devletin dininin İslâm, resmî dilin Türkçe olduğu anayasaya eklenerek 1876 ile aynı yönde bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu anlamda objektif millet anlayışı çerçevesinde değerlendirilebilecek unsurlar anayasal düzenleme haline gelmiştir. Türkçe'nin resmî dil olarak kabulü milliyetçilik bağlamından ele alınmasa da, milli kimlik anlamında önemli bir karar olmuştur. Eğitim dilinin Türkçe olmasıyla da, toplumda dil ortaklığının önü açılarak homojen bir toplum oluşturulması için önemli bir adım atılmıştır. Bu da millet olma hayali ve ideali için önemli bir merhale kabul edilebilir.

1921 Teşkilatı Esâsiye Kanunu, Tanör'e göre Osmanlı anayasacılığının en keskin dönüm noktasıdır.⁵²⁵ İlk defa milli egemenlik anayasal tarihimizin bir temeli haline gelirken, kuvvetler birliği ve meclis hükümeti gibi sistemler de ortaya konulmuştur.⁵²⁶ Anayasa'nın 1. maddesinde egemenliğin kayıtsız ve şartsız olarak millete ait olduğu ifade edilmiştir, bu keskin bir dönüm noktadır. Tanör'e göre bu düzenleme saltanatın reddi anlamına da geliyordu.⁵²⁷ Özbudun da milli egemenlik ilkesine dikkati çekerek, saltanat ve hilafet ile ilgili bir karar bulunmasa da, artık milli egemenliğin kişide değil millette olması ilkesinin benimsenmesi önemli bir yenilik

⁵²⁴ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 49.

⁵²⁵ Tanör, a.g.e., 2019, s. 225; Benzer tespitler için bkz.: Çelik, a.g.e., 2002, s. 166; Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 169; Aynı yönde bir tespit için bkz.: Marcou, a.g.m., 2001, s. 66-67.

⁵²⁶ Tanör, a.g.e., 2019, s. 245; Benzer tespitler için bkz.: İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 169; Soysal, a.g.e., Kasım 2011, s. 183; Ünsal, a.g.e., 1980, s. 53.

⁵²⁷ Tanör, a.g.e., 2019, s.255; Benzer bir tespit için bkz.: İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 171.

olduğunu ileri sürmüştür.⁵²⁸ Tanör, yeni yapılanmanın temel ilkesinin milli egemenlik, temel kurumunun da TBMM olduğu; bununda çok milletli bir imparatorluktan ulus-devlete geçişin düşünsel ve kurumsal motoru olduğu tespitini yapmıştır.⁵²⁹ Başgil'e göre 1921 Anayasası Amasya Tamiminden gelen ruhu ilk defa resmîleştirmiş ve sonraki anayasaların temeli olmasını sağlamıştır.⁵³⁰ Başgil Cumhuriyet dönemi anayasalarını birbirini takip eden, daima orjinal bir ruh taşıyan anayasalar olarak nitelendirmiştir. Yazar, bu ruhun milli varlığa ve kudrete olan inanç ve milli irade olduğunu ifade etmiştir.⁵³¹ 1921 Anayasası'nın hem ilk hali, hem de sonradan ek yapılan hali, Cumhuriyet anayasalarının çerçevesini egemenlik ve yönetimi biçimi anlamında belirlemiştir.

1921 Anayasası'nın genel olarak bir milliyetçi ton taşıdığı söylenemez. Ancak milli egemenliğin kaynağı ve sahibi konusunda Türk anayasa tarihi için bir ilk olan düzenleme yapılması, artık milli kimlik vurgularının artması, milletin ne olduğu ve kimlerden oluştuğunun cevaplandırılması hatta anlamlandırılması açısından önem kazanmıştır. Anayasa sonraki anayasalar gibi milliyetçilik ilkesi içermemiş, hatta Türk kavramı yerine Türkiye halkı ifadesini kullanarak biraz da çekingen bir kimlik söylemi ortaya koymuştur. Genel yaklaşım Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet'in ilanına yaklaştıkça, milliyetçilik söyleminde Türk kimliğini çıkardığı yönündedir.⁵³² Buna rağmen Kurtuluş Savaşı döneminde milliyetçiliğin etkin olduğu, bağımsızlığın kazanılmasında rol sahibi olduğu da yazılmaktadır. Diğer yandan genel olarak ifade edildiği ve tekrarlandığı gibi bu milliyetçilik anlayışının ırkçılık içermediği, insani ve barışçıl bir milliyetçilik olduğu da belirtilmektedir.⁵³³

Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923'te ilanıyla birlikte Türk kimliğine dayanan yeni bir ulus-devlet kurma faaliyeti de başlamıştır. Bir anlamda, fiili durumun resmîleşmesi süreci başlamıştır. Milliyetçilik belirleyici akım olmuş; sonraki yıllarda ise milliyetçilik Atatürkçülük anlayışının ve anayasaların önemli bir ilkesi haline gelmiştir.⁵³⁴

⁵²⁸ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 26.

⁵²⁹ Tanör, a.g.e., 2019, s. 288.

⁵³⁰ Başgil, a.g.e., s. 115. Sivas'ta temelleri atılmış olan "kuvayı milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hakim kılmak" düsturu anayasal metin haline dönüştürülmüştür. (Bkz.: Akın, a.g.m., 2014, s. 605).

⁵³¹ Başgil, a.g.e., s. 106.

⁵³² Alpbaz, a.g.e., 2019, s. 47.

⁵³³ Hasan Tunç ve Faruk Bilir, "Cumhuriyet Dönemi Anayasalarımızda Milliyetçilik Anlayışı Ve Atatürk Milliyetçiliği", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 2, 1998, 00.

⁵³⁴ Çelik, a.g.e., 2002, s. 164.

Genel bir tespit olarak 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun, 1876 Kânûn-ı Esâsî'si'ni bir kaç adım ileri taşıyacak düzenlemeler ve yenilikler içerdiği ifade edilebilir. Yine Kânûn-ı Esâsî'nin ulus-devlet (doğal olarak modern devlet) uygulamalarını düzenlemesine ve bunlara ilişkin yenilikler getirmesine rağmen yine de İmparatorluk çerçevesinde bulunduğu, mutlakiyet sisteminin katılığını kırsa da devamını sorun etmediği gibi hususlar göz önüne alındığında benzer akıl yürütmeler 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu hakkında da yapılabilecektir. Örneğin Teşkilâtı Esasiye Kanunu, Kânûn-ı Esâsî'nin varlığını sorgulamamış, bir çatışma alanı yaratmamış, tartışmalı konulara girmekten imtina etmiştir. *Türkiye Devleti* ifadesini içermesine, bir teşkilatlanma modeli ortaya koymasına rağmen İstanbul'daki hükümeti yok saymamış, orayı red siyaseti gütmemiştir. Bu bakımdan 1921 Anayasası'nın ilmi siyaseti içeren bir geçiş dönemi anayasası niteliği taşıdığı ifade edilebilir. Geçiş dönemi olması nedeniyle de, bir ideolojik, etnik, hatta siyasi vurgu içermemeye özen gösterildiği söylenebilir.

2.4. 1924 TEŞKİLÂTI ESASİYE KANUNU (ANAYASASI)

2.4.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı

1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu İkinci Meclis tarafından 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiştir. Bu Anayasa dönemin ihtiyaçlarına göre hazırlanmış, ama bu hazırlıklar kurucu meclis tarafından sürdürülmemiştir. Başgil, 1924 Anayasasını “*tamamiyle yerli ve milli*” bir eser olarak nitelendirirken, sonrasında yapılan değişikliklere rağmen milli mahiyetini koruduğunu ileri sürmüştür.⁵³⁵ 1924 Anayasası'nın, kısa bir süre önce ilan edilen Cumhuriyet'in ihtiyaçları ve yönelimleri doğrultusunda şekillendirilmiş bir anayasadır. Diğer yandan 1924 Anayasası, henüz yürürlükten kaldırılmayan Kânûn-ı Esâsî ve 1921 Anayasası'nı kaldırarak ikili anayasa düzenine de son vermiştir.⁵³⁶ Devletin ikili yapısı ve görünüşü giderek son bulurken, Ankara merkezli devlet kabul görmüştür. Önemli bir gelişme saltanatın kaldırılmasıdır. Böylelikle aslında İstanbul'daki yönetim tasfiye edilmiştir. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanını içeren kanun aynı zamanda devletin dini, resmî dil, Reiscumhurluk gibi düzenlemeleri de içerirken, bunlarla artık devlet olma niteliği

⁵³⁵ Başgil, a.g.e.,s. 119.

⁵³⁶ Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 169.

güçlendirilmiş, aynı zamanda 1921 Anayasası'nın anayasa olma niteliği güç kazanmıştır. Bunlara rağmen yeni bir devlet ve devlet teşkilatlanması için 1921 Anayasası'nın yeterliliği tartışma konusu olmuştur.

1924 Anayasasının, 1875 tarihli Fransız Anayasasından ve 1921 Polonya/Lehistan Anayasasından etkiler taşıdığı ileri sürülmüştür.⁵³⁷ Kapani'ye göre de, 1924 Anayasasında 18.yy. felsefesinin ve Fransız İhtilali'nin derin etkileri vardır.⁵³⁸ Anayasa prensip olarak 19. yy. klasik özgürlük anlayışını benimsemiş, özgürlüğün insana sıkıca bağlı bir doğal hak olduğu düşüncesini hükme bağlamıştır (örneğin m. 68'deki "*Her Türk hür doğar, hür yaşar*" düzenlemesi gibi).⁵³⁹

1924 Anayasasının dengeli bir anayasa olmasıyla birlikte yetersizliği de vurgulanmıştır.⁵⁴⁰ Özbudun 1924 Anayasası'nın uygulandığı Tek Parti dönemini (1925-1946) otoriter bir rejim dönemi olarak nitelendirmiştir.⁵⁴¹ Bu Anayasa, çok partili sisteme geçişin iki kısa denemesine rağmen, 1945 yılına kadar tek partili; 1945'ten yürürlükten kalktığı 1960 Darbesine kadar ise çok partili bir sistemde olarak uygulanmıştır. Özbudun'a göre bu anayasa demokratik bir anayasa olmasına rağmen, ülkede demokratik gelenekler henüz oturmadığı için çok partili bir sistemi işletecek hukuki güvencelerden yoksundu.⁵⁴²

2.4.2. Genel Yapısı

1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu 105 maddeden oluşuyordu. Türkiye Devleti'nin bir Cumhuriyet olduğunu düzenleyen 1. maddenin değiştirilmesi aynı Anayasanın 102. maddesinde yasaklanmıştır. Böylelikle anayasa metni içinde dokunulmaz maddeler geleneği Türkiye'de başlamıştır.

1921 ve 1924 Anayasaları, bir kısım eksiklerine rağmen, teorik planda yasama üstünlüğü getiren ve parlamenter meşruiyeti yerleşik hale getiren anayasalardır. Örneğin uygulamada yürütmenin üstünlüğü görülmesine rağmen, asker ve sivil

⁵³⁷ Gözübüyük, a.g.e., 2017, s. 47; Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 150; Kurucu meclis niteliği taşımayan bir meclis tarafından yapılmasıyla ilgili olarak bkz.: Tanör, a.g.e., 2019, s. 290.

⁵³⁸ Kapani, a.g.e., 2013, s. 109.

⁵³⁹ Mumcu, a.g.e., 1991, s. 24.

⁵⁴⁰ Bülent Tanör, *İki Anayasa*, 3. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, Nisan 1994, s. 16.

⁵⁴¹ Ergun Özbudun, "Türkiye'de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri", *Liberal Düşünce*, S. 68, Yıl 17, Güz 2012, ss. 5-18, s. 7.

⁵⁴² Özbudun, a.g.e., 2018, s. 31.

bürokratlar CHP kanalıyla siyasi sistemde baskın hale gelip hakim olmuşlardır.⁵⁴³ Turhan'a göre 1924 Anayasasının pratiğinde, Tek Parti döneminde, anayasanın öngördüğü sistemden farklı bir uygulama ortaya çıkmış, Cumhurbaşkanı anayasanın kendisine verdiği yetkilerin ötesinde yetkilere sahip olmuştur.⁵⁴⁴

Milli egemenlik, aşamalı genel seçimle dört yıl görevle seçilen TBMM'ne aittir, fakat bu dönemde gerçek bir yürütme kuvveti de şekil kazanmaya başlamıştır.⁵⁴⁵ Diğer yandan Özbudun'a göre, 1924 Anayasası yapıldığı ve uygulandığı dönemde tek parti rejimini çağrıştıracak bir hüküm içermemiştir. Aksine egemenliğin kayıtsız ve şartsız millete ait olduğunu ilan etmiştir. Ancak çoğunlukçu bir demokrasinin ağır bastığı söylenmelidir; TBMM'nde çoğunluğu ele geçiren bir siyasi irade önemli bir gücü de ele geçirmiş oluyordu.⁵⁴⁶ Bu bağlamda Özbudun Cumhuriyetin ilk anayasası olan 1924 Anayasasını ilginç ve benzersiz bir anayasa olarak nitelendirmiş, bunun nedeni olarak da özü itibarıyla demokratik bir metin olmasını ileri sürmüştür.⁵⁴⁷ Sistemin karma bir sistem olduğunu ifade eden Erdoğan kuvvetler birliği esasına dayanan sistemin meclis hükümeti modeli niteliğine dikkati çekmiştir.⁵⁴⁸

Erdoğan'a göre 1924 Anayasası liberal-demokratik bir çerçeve sunmuş olmasına rağmen, arka planında bu değerlerle bağdaşmayan yanları da taşıyordu. Öncelikle "genel irade" yanılmazlığı varsayımına ve "tekçi-entegrist" bir sosyo-politik geliştiren Rousseaucu düşüncedir. Bunun sonucunda mutlak egemenlik anlayışı ve kuvvetler birliği ortaya çıkmıştır. İkincisi ise, Anayasa'yı yapanlar ve uygulayanlar açısından Gökalp'ten de tevarüs eden grup dayanışmacılığının etkin olmasıydı. Bu son durum kuvvetler ayrılığı ile bağdaşır bir yan taşımamaktaydı.⁵⁴⁹ Yazıcı'ya göre de 1924 Anayasası Rousseau'dan ilham alarak parlamentonun sınırsız üstünlüğünü sağlayarak, çoğunlukçu bir demokrasi sistemi kurmuştur. Parlamento'nun millet adına egemenliği kullanma yetkisi (m. 4) ile yasama ve yürütme yetkilerine sahip olması (m. 5, 6, 7), en güçlü unsur olmasını sağlamıştır.⁵⁵⁰ Tanör'e göre Tek Parti sistemi,

⁵⁴³ Mehmet Turhan, "Anayasanın Hak Temelli Yorumu ve Anayasa Yargısı", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Yıl: 2007, C. 62, S. 3, ss. 379 - 404, s. 382.

⁵⁴⁴ Turhan, a.g.m., 2007, s. 382.

⁵⁴⁵ Marcou, a.g.m., 2012, s. 10.

⁵⁴⁶ Ergun Özbudun, *Anayasacılık Ve Demokrasi*, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 105-106. Ayrıca bkz.: Özbudun, a.g.m., 2012, s. 7-8.

⁵⁴⁷ Özbudun, a.g.e., 2017, s. 105.

⁵⁴⁸ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 151. Daha farklı bir yorum için bkz.: Turhan, a.g.e., 1995, s. 99.

⁵⁴⁹ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 154.

⁵⁵⁰ Serap Yazıcı, "Türkiye'de Anayasal Değişimin Tarihi", Ed.: Ozan Ergül, *Anayasa Yapımı Ve Anayasal Değişim-Türkiye'de Anayasal Değişim Beklentileri*, Uluslararası Sempozyum, Ankara, 19-20

anayasadan değil siyasi ortamdan kaynaklanmaktaydı.⁵⁵¹ Teziç'e göre de, 1924 Anayasası hukuki açıdan meclis üstünlüğünü öngören bir sistem getirmesine rağmen, pratikte hem tek parti döneminde hem de çok partili dönemde meclis çoğunluğunu alan iktidara orantısız güce sağlamıştır. Bu durum, siyasi ve fiili bakımdan "yürütmenin üstünlüğü"nü ortaya çıkarmıştır. 1961 Anayasası tepkiselliğini burada da göstermiş, TBMM'ni egemenliğin kullanımında tek yetkili organ olmaktan çıkarmıştır. Böylece demokratik bir hayat için, meclisin yetkileri kısıtlanırken, bağımsız mahkemeler ve özerk kurumlar arasında bir denge oluşturularak siyasi iktidar da sınırlandırılmıştır.⁵⁵²

Özbudun 1924 Anayasasında beş defa değişiklik yapıldığını belirterek bunları sıralamıştır⁵⁵³: (1) 1222 Sayılı ve 14.4.1928 tarihli Kanun, (2) 1893 Sayılı ve 10.12.1931 tarihli Kanun, (3) 2599 Sayılı ve 5.12.1934 tarihli Kanun, (4) 3115 Sayılı ve 5.2.1937 tarihli Kanun, (5) 3272 Sayılı ve 29.11.1937 tarihli Kanun. Bunların dışında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, 4695 sayılı ve 10.1.1945 tarihli Kanun ile, anlamı değiştirilmeksizin öz Türkçeleştirilmiştir; ancak 5997 Sayılı ve 24 Aralık 1952 tarihli Kanun ile tekrar Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun orijinal metni, değişiklikleriyle birlikte tekrar yürürlüğe girmiştir.

1924 Anayasasında 1928 ve 1937 yıllarında yapılan değişiklikler hem siyasi anlamı, hem de kapsamı nedeniyle oldukça önemli değişikliklerdir. 14 Nisan 1928 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanan 1222 sayılı Kanun, Anayasa'nın 2, 16, 26 ve 38. maddelerini değiştirmiş, Anayasa'nın ilk halindeki tüm İslâmî atıflar kaldırılmıştır. Bunlar, 2. maddedeki "*Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır*" ve Meclis'in yetkilerine ilişkin 26. maddedeki "*ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi*" hükümleri ile 16. ve 38. maddelerde milletvekili ve Cumhurbaşkanı yeminlerindeki "vallahî" kelimeleridir. Böylelikle 1924 Anayasası'nın laik ve modernleşmeci değişikliklerle yeniden biçimlenmesi hız kazanmıştır.⁵⁵⁴ Özbudun'a göre 1928 Anayasa değişikliği sistemin laikleşmesinde önemli bir temel taşıdır, benzer bir şekilde 3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli Kanunla gerçekleşen Anayasa değişikliği de, sistemin ideolojik karakterini daha da

Mart 2010, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2011, ss. 253-278, s.255; Atar 1924 Anayasası'nı tipik bir çoğunlukçu anayasa olarak değerlendirmiştir. (Bkz.: Atar, a.g.e., 2019, s. 46.). Konuyla ilgili Özbudun da benzer düşünceleri ifade etmiştir. (Bkz.: Özbudun, a.g.e., 2018, 18. Baskı, s. 31).

⁵⁵¹ Tanör, a.g.e., Nisan 1994, s. 129.

⁵⁵² Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 170; Ayrıca bkz.: Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 241.

⁵⁵³ Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 5-8.

⁵⁵⁴ Marcou, a.g.m., 2012, s. 9.

belirginleştirmiştir. Özbudun aynı zamanda CHP program ilkelerinin anayasa ilkeleri haline getirildiği tespitini de yapmıştır. Böylelikle parti-devlet kaynaşması daha da ileri götürülmüştür.⁵⁵⁵

Parla'ya göre 1930'lı yıllar iki dünya savaşı arasında Avrupa'da yükselen totaliter ideolojilerin de etkin olduğu bir dönemdir, CHP bu etki üzerinden ideolojisini netleştirmiştir. Parla, bu ideolojinin temel ilkelerinin anayasaya girmesi ile ilgili olarak 1935 CHP Tüzüğü'nün 95. maddesini aktarmaktadır: "*Parti, kendi bağrından doğan hükümet örgütü ile kendi örgütünü birbirini tamlayan bir birlik tanır.*"⁵⁵⁶ Yazara göre, 1923-1950 arasında özellikle de 1927 sonrasında siyasi rejimin çerçevesi 1924 Anayasası'na göre değil, CHP'nin tüzük ve programları ile belirlenmiştir.⁵⁵⁷

1924 Anayasası üniter, 1937'den itibaren laik Cumhuriyet ilkesine dayanan bir devlet yapısı kurmuştur. Atatürk ilke ve inkılaplarının Anayasa'da yer almasının tek başına bir ideolojik emare olmasından çok, bunların yorumlanmasının esasında resmî ideolojiyi oluşturacağı da ileri sürülmüştür. Bu kavram ve ilkeler Anayasada ayrıntılı bir tanıma sahip olsaydı, "resmî ideoloji" söylemindeki belirsizlikler ortadan kalkmış olacaktı.⁵⁵⁸ Bu noktada Özbudun orta yolu bulmaya çalışarak bütün ilke ve inkılapların tanımlarının net olmadığından dolayı "*çağdaşlaşma*" ideal ve hedefine bağlılıkla yorumlanması gerektiğini ileri sürmüştür.⁵⁵⁹ Ancak bu ilkelerin zaman içerisinde içeriklerinin çok değiştiği, kiminin artık gündemde bile olmadığı düşünüldüğünde, resmî ideolojinin pozitif bir düzenlemeden çok bir yorum sorunu olduğu ortaya çıkacaktır.⁵⁶⁰ Özer'e göre ise 1937 değişiklikleri ile Anayasa'ya giren ilkeler ("*umdeler*") Anayasa'nın ideolojisini teşkil etmemekle birlikte, millet için erişilmesi gereken hedeflerdir ve millet idealini sağlamak üzere konulmuşlardır.⁵⁶¹

Resmî ideolojinin anayasal bir hal alması Eren'e göre 1924 Anayasası ile başlamıştır. İkinci Meclis, İlk Meclis'teki muhalefetin tasfiyesi ile şekillenmiştir. Bu da tek parti olgusunun pekişmesine neden olurken, "devrim kanunları" resmî bir ideoloji olarak yasal bir hal almış, 1937 yılındaki değişiklikler ile de anayasal bir nitelik kazanmıştır.⁵⁶²

⁵⁵⁵ Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 9.

⁵⁵⁶ Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 21.

⁵⁵⁷ a.e., s. 22.

⁵⁵⁸ Alpbaz, a.g.e., 2019, s. 107.

⁵⁵⁹ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 72.

⁵⁶⁰ Alpbaz, a.g.e., 2019, s. 107.

⁵⁶¹ Özer, a.g.e., 1939, s. 491.

⁵⁶² Eren, a.g.m., s. 1.

Anayasada klasik hak ve özgürlükler düzenlemiş, ancak bunlar yeterince güvence altına alınmamıştı. Bu anayasada bireycilik ve tabii hukukun etkisi görülüyordu.⁵⁶³ Gözler'e göre Teşkilât-ı Esasîye Kanunu, temel haklar ve hürriyetler açısından liberal bir anlayış taşımaya rağmen, 1950'li yıllara kadar uygulamalar liberal bir nitelikte değildir.⁵⁶⁴

1921 ve 1924 Anayasaları'nda “*anayasanın üstünlüğü*” ilkesi bulunmazken, “*kanunlar anayasaya aykırı olamaz*” ilkesi de yoktu. 1961 Anayasası'na kadar, Türk Anayasa sistemi Meclis'in üstünlüğü prensibine dayanırken, bu Anayasa sonrasında “*kanunların anayasaya aykırılığı*” gibi konular gündeme gelmiş, buna ilişkin kurumsal düzenleme (Anayasa Mahkemesi) anayasal bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. O tarihe kadar Meclis'in yaptığı kanunların, anayasaya aykırı olabileceği akla dahi gelmemiş, sistem bu işleyişi doğal bir yasama süreci olarak hayata geçirmişti.⁵⁶⁵

2.4.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi

1924 Teşkilâtı Esasîye Kanunu ilk haliyle 1921 Teşkilâtı Esasîye Kanunundaki genel yaklaşımları devam ettirmiştir. Egemenliğin millete ait olması yanında, 1923 değişiklikleriyle getirilen Cumhuriyet, devletin dininin İslâm, resmî dilin Türkçe olması gibi konular 1924 Anayasası'nda aynı şekilde devam ettirilmiştir. Egemenlik konusu böylelikle tüm anayasalar açısından net bir hale gelmiştir. Diğer yandan bu anayasa ilk haliyle milli kimlik ve vatandaşlık yaklaşımlarını netleştirirken, sonraki değişiklikler ile milliyetçiliği de içerir bir hal kazanmıştır.

1924 Anayasası, tıpkı 1921 Anayasası gibi “milli egemenlik” ilkesini benimsemiştir. Türk milletini ancak TBMM'nin temsil edeceği ve yine egemenliği millet adına yine Meclis'in kullanacağı hükme bağlanmıştır. (m.3 ve 4).⁵⁶⁶ Ancak bu anayasa siyasi iktidarın sınırları konusunda etkili bir özellik ortaya koymamıştır. “Ulusal egemenlik”, “güçler birliği”, “Meclis üstünlüğü” gibi söylem değeri yüksek pratik karşılığı olmayan ifadeler yerini korurken, *milli irade* kavramı soyut kalmıştır.

1924 Anayasası'nın Beşinci Fası'ı “*Türklerin hukuk-u âmmesi*” (Türkler'in kamu hakları) başlığı altında düzenlemelere yer vermiştir. Özbudun Anayasa'nın 68.

⁵⁶³ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 239.

⁵⁶⁴ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 70.

⁵⁶⁵ Tanör, a.g.e., Nisan 1994, s. 20.

⁵⁶⁶ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 32; Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s.62-63; Tanör, a.g.e., 2019, s. 295.

maddesinin, açık bir şekilde Fransız İhtilali'nden ve Tabii Hukuk teorisinden kaynaklanan bir hürriyet anlayışını kabul ettiğini yazmıştır. Madde “*Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına muzır (zararlı) olmayacak her türlü tasarrufla bulunmaktadır. Hukuk-u tabiiyeden olan hürriyetin herkes için hududu, başkalarının hudud-u hürriyetidir. Bu hudut ancak kanun marifetiyle tesbit ve tâyin edilir.*” şeklinde düzenlenmiştir.⁵⁶⁷

Bu anayasanın 88. maddesine göre Türk, “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur*” olarak tanımlanmıştır. Tanör'e göre buradaki Türklük sıfatı, dini veya ırk anlamında değil, coğrafi (Türkiye ahalisi) ve siyasi (vatandaşlık bağı) anlama gelmektedir.⁵⁶⁸ Burada işaret edilen bazı hakların asıl yararlanıcı öznesi olarak “Türk”ü işaret eder; burada kastedilen “Türk” ise din ve ırk fark etmeksizin vatandaşlık bağı taşıyan Türkiye ahalisi'dir. Yine 68. maddede düzenlenen her Türk'ün hür doğup hür yaşayacağı düzenlemesi gibi hükümler Türkiye'de yaşayan yabancılar bakımından hatta Türkiye dışındaki Türkler'i anayasal koruma dışında bırakacağı şeklinde yorumlar da dikkat çekicidir.⁵⁶⁹ Gözler'e göre ise, bu, bir vatandaşlık tanımıdır ve din ve ırk gibi unsurları dışlamış, Türklüğü bir coğrafi (Türkiye ahalisi ve hukuki olarak vatandaşlık bağı) unsur ile tanımlamıştır.⁵⁷⁰ Madde “baba”nın sülbünü esas almış, Türk baba'nın soyundan gelenin yurt içinde veya dışında olmasına bakılmaksızın vatandaşlık kazanacağını düzenlemiştir. Türkiye'de yaşayan bir yabancı babanın soyundan olup Türkiye'de doğan ve “memleket dahilinde” yaşayanlar reşit olduğunda resmen Türklüğü seçerse vatandaşlık kazanırdı.⁵⁷¹ Teziç'e göre de 1924 Anayasası'nın vatandaşlığı düzenlendiği 88. maddesindeki *Türk* ibaresi dini veya irki bir anlam taşımaz, sadece vatandaşlığın karşılığıdır. 1924 Anayasası'nın kabulünden önce Mustafa Kemal Paşa'nın “*Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir*” ifadesi, Teziç'e göre, millet anlayışının din ve ırk esasına dayanmadığını göstermektedir.⁵⁷² 1924 Anayasası'nın 88. maddesi TBMM Genel Kurulu'nda en çok tartışılan madde olurken, bu konu

⁵⁶⁷ Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 59. Benzer tespitler için ayrıca bkz.: Özbudun, a.g.e., 2018, s. 31. Tanör, a.g.e., 2019, s. 308.

⁵⁶⁸ Tanör, a.g.e., 2019, s. 309.

⁵⁶⁹ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 137.

⁵⁷⁰ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 68. Ayrıca bkz.: Aybay, a.g.e., 1982, s. 13; 1924 Teşkilatı Esasiye Kanununda düzenlenen vatandaşlık konusu, Aybay'a göre bu laik ve çağdaş bir yurttaşlık anlayışıdır. (Bkz.: Aybay, a.g.e., 1982, s.27). Ayrıca bkz.: Tunç ve Faruk, a.g.m., 1998.

⁵⁷¹ Aybay, a.g.e., 1982, s. 27.

⁵⁷² Teziç, a.g.m., Aralık 2009, s. 443.

günümüzde de belli alanlarda üzerinde tartışmalara kaynaklık etmektedir. Maddenin görüşüldüğü oturumda İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) gayrimüslim azınlıkların Türk dili ve kültürünü benimsememiş oldukları gerekçesiyle Türk sayılamayacaklarını söylemiştir.⁵⁷³ Özbudun, Müslüman olduğu halde Türk ırkından olmayan unsurlardan maddede söz edilmediğine dikkati çekerek, bu Türklük ve Türk kültürü vurgusunun Kurtuluş Savaşı dönemi söylemiyle zıtlık oluşturduğunu yazmıştır.⁵⁷⁴

Vatandaşlık konusu bu anayasada netleştirilmiş, *Türk* kavramı vatandaşın karşılığı olarak kullanılmıştır. 88. maddeye göre coğrafi bir unsuru merkeze alan düzenleme yapılmış, Türkiye'ye yerleşmiş bir yabancı babadan Türkiye'de dünyaya gelip erginlik yaşına vardığında kişi Türk vatandaşlığını Vatandaşlık Kanunu'na göre kazanarak Türk kabul edilir. Vatandaşların eğitim, memuriyet, milletvekili olma şartları da düzenlenirken *Türkler* ifadesi kullanılmıştır (Bkz.: m. 10 [mebus seçme hakkı], m. 11 [mebus seçilme hakkı], m. 92 [memur olma hakkı]).

1924 Anayasası'nın özellikle vatandaşlık konusunda kavramsal tercihinin net olmadığı, farklı yerlerde hem Türk, hem vatandaş, hem de halk ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.

1924 Anayasası'nın ilk halinde devletin dininin İslâm olduğu yazılmış (m. 2), bu hüküm 1928 yılında anayasadan çıkarılmış, son olarak ise 1937 yılında laiklik ilkesi anayasaya girmiş olmasıdır.⁵⁷⁵ İlginç olan 1921 Anayasası'nda, 1923 yılında yapılan değişiklikle devletin dini ibaresi eklenmiş, Cumhuriyetin ilanı ile eş zamanlı bir şekilde yürürlük kazanmıştır. Bu nedenle idari laikleşmenin Cumhuriyetle başlamadığına dikkati çekmek gerekmektedir. Özellikle Türk Medeni Kanunu'nun kabulü aslında Osmanlı'dan beri direnç gösterilen bir hukuk alanında (medeni hukuk) laikleşmeyi getirmiştir. Neredeyse tüm kanunların Avrupa'dan iktibas edilmesine rağmen, medeni kanun konusunda Osmanlı'daki direnç Cumhuriyet'e kadar uzanmıştır. 1926 Yılında Türk Medeni Kanunu ile bu durum değişmiştir. 1928 Yılında devletin dininin İslâm olduğu ifadesi Anayasa'dan çıkarılmış, laikleşme süreci de netlik kazanmıştır. Laiklik 1937 yılında anayasaya diğer ilkelerle girerek, artık sonraki anayasalar için değişmez bir ilke olmuş ve belirleyicilik niteliği kazanmıştır.

⁵⁷³ Aktaran: Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 62-63.

⁵⁷⁴ Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 63.

⁵⁷⁵ Özbudun, a.g.e., 2018, 18. Baskı, s.31; Fendoğlu, a.g.e., 2019, s.243; Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c),s. 17.

1924 Anayasası resmî dilin Türkçe olması konusunda, 1876 ve 1921 Anayasalarındaki aynı şekli sürdürmüş, bu yönde bir düzenleme yapmıştır. Anayasa'nın 2. maddesinde resmî dilin Türkçe olacağı düzenlenmiştir. Resmî dil veya devletin dili ibarelerinin günümüzde belli tartışmalara kaynaklı etmesine rağmen, modern devlet bağlamında artık milliyetçi bir çerçevede değerlendirmenin zor olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu bakımdan 1924 Anayasası döneminde bu durumun yadırganmamıştır. Dönem içerisinde Türkçe bilmeyen çok sayıda vatandaşın olduğu Türkiye'de bu tercih, resmî dil olma niteliğiyle Türkçe'nin yaygınlaşmasını sağlamıştır.

1924 Anayasası, Cumhuriyet'in nitelikleri arasında (1937 yılında yapılan değişiklikle) milliyetçiliğe yer verirken, 1961 Anayasası "milli devlet" ifadesini kullanmıştır. "Türk milliyetçiliği" ifadesine 1961 Anayasası'nın Başlangıç kısmında yer verilmiştir. Tanör Cumhuriyet dönemini, devrim olarak nitelendirerek devlet teorisi açısından başarısının ulus-devletin kurulması olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁷⁶ 1924 Anayasası, 1921 Anayasası ile başlayan sıçramayı belgeye bağlamış, milli, demokratik ve laik bir devletin temellerini inşa etmiştir.⁵⁷⁷

Özbudun çalışmasında, 1937 değişiklikleriyle ilgili Meclis görüşmeleri tutanaklarını aktarırken, dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın konuşmasından alıntılara yer vermiştir. Kaya konuşmasında insanlık tarihinin Türklerle başladığını, Türkler olmasa belki tarihin olmayacağını, Türksüz kalacak beşeriyetin sefil ve süflü olabileceğini, Türk'ün olmadığı tarihin karanlık ve kaotik olarak nitelendirilebileceği gibi ifadelerle artık tehlikelere dönmeyecek bir devlet sistemi kurulduğunu, bu sistemin prensiplerinin açık bir program çerçevesinde olduğunu, bu programın belirlenmesinin ve uygulanmasının da CHP'de olduğunu, CHP prensiplerinin ise Türk tarihine, "*seciyesine, âlicenaplığına ve gurur-u millisine muvafık bâdirelere, tehlikelere dönmeyecek bir Devlet sistemi*" kurduğunu, CHP'nin prensiplerinin, "*Türkün tarihine, (uygun) olarak bir Devlet yaratmak*" olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷⁸

Özbudun 1937 değişiklikleriyle CHP'nin tek-parti ideolojisinin, daha otoriter, katı ve dışlayıcı bir nitelik kazandığını ifade ederek, liberal devlet anlayışının fikir düzleminde reddedildiğini belirtmiş, tek-parti sisteminin gelip geçici değil ideal ve

⁵⁷⁶ Tanör, a.g.e., 2019, s. 327.

⁵⁷⁷ Tanör, a.g.e., 2019, s. 329. Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 243.

⁵⁷⁸ Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 10.

kalıcı bir model olarak sunulduğunu yazmıştır. Yazara göre Türk Milliyetçiliği sadece kültürel değil, etnik çağrışımları da kapsayacak şekilde kuvvet kazanmıştır.⁵⁷⁹

Bu anayasanın ideolojik halinin 1937 yılındaki değişikliklerle arttığı söylenebilir. Bu tarihten sonra yapılan anayasalarda bu ideolojik vurgular bir şekilde yer bulmuştur. Diğer yandan Anayasa'daki milliyetçi ton fazla olmasa da, dönemin siyasi ruhunun etkisiyle ortaya konulan icraatlar ve söylemler milliyetçiliğin farklı yönlerine örnek teşkil etmektedir. Tek Parti döneminde çoğunlukçu bir yönetim anlayışı sergileyen CHP, dolaylı da olsa -ifade edildiği gibi- asker ve diğer bürokratların etkinliğine de açılan kapıydı. Bu anlamda DP dönemindeki çoğunlukçuluk ile Tek Parti dönemindeki çoğunlukçuluk arasındaki farkların başında gelen otoriter eğilim daha çok önceki dönemde asker etkinliği ile açıklanabilir. DP döneminde ise sivil bürokratlar ile askeri bürokratların çoğunlukçuluk yönetimi içerisindeki çatışması, 27 Mayıs Darbesine götüren yolları açmıştır.

Anayasa'nın milliyetçi bir düzenleme içermesinden çok, anayasanın siyasi ve bürokratik milliyetçi söylemin etkisinde, hatta altında kaldığı ifade edilebilir. 1937 Değişiklikleri ile aslında 1924 Anayasası'nın Tek Parti/CHP ideolojisine ve parti programlarına teslim olduğu yorumu yapılabilir. Bu anayasanın genel yapısında ideoloji, hatta milliyetçilik metnin tamamına yayılmış değildir. İdeoloji metnin tamamında mündemiç değildir, sadece ilkeler olarak eklendiği kısımdadır.

2.5. 1961 ANAYASASI

2.5.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı

Cumhuriyet Döneminde yapılan ilk askeri darbe olan 27 Mayıs 1960 Darbesinin ardından yeni bir anayasa hazırlanmıştır. Milli Birlik Komitesi yeni bir anayasa düzeni kurmuştur. MBK'nin tayin ettiği kişilerden oluşan Kurucu Meclis'in hazırladığı taslak 1961 Anayasası'nı oluşturmuştur. 9 Temmuz 1961 tarihindeki halkoyu ile bu anayasa kabul edilmiştir. Yeni Anayasa 20 Temmuz 1961 tarih ve 10859 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁸⁰

27 Mayıs Askeri Darbesiyle Türk anayasa hareketi, ordunun kontrollü demokrasi sistemi içinde büyük aktör olarak belirlediği yeni bir döneme de girmiştir.

⁵⁷⁹ Özbudun, a.g.e., Mayıs 2012, s. 12.

⁵⁸⁰ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 245; Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 84.

1950 ile başlayan yeni dönemdeki siyasi ve toplumsal dönüşüm askerleri imtiyazlarını koruma konusunda harekete geçirmiştir. Marcou'ya göre sanılanın aksine, Tek Parti döneminde askeri kurumun siyasi karar mekanizması üzerindeki etkisi görece zayıftı.⁵⁸¹ Ancak bu zayıflama ve geri gidiş, siyaseti iradeyi elinde bulunduran siviller ile askeri bürokrasi ve imtiyaz bekleyen çevreler arasında önce makası açmaya, akabinde ise askerleri darbeyi yapmaya götürmüştür. Askeri çevrelerin imtiyaz beklentisi taşıyan kısımları ile DP iktidarının kesişim alanları, siyasetin farklı cephelerindeki aktörlerin askerlerle kesintisiz ilişkilerinin gerisinde kaldığı son derece açıktır. Nihayetinde Türk demokrasi ve siyaseti için artık bir darbe realitesi bu şekilde doğmuş, Türk demokrasisi darbe arası işleyen bir mekanizmaya dönüşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni siyasi atmosfer, otoriter devletlerin liberal anayasacılığa yönelmesine neden olurken, Türkiye'de de 1961 Anayasası ile görece bir hareket başlamış, devletçilik, halkçılık ve inkılapçılık anayasal ilkeler olmaktan çıkarılmış, bunun yerine "*insan haklarına dayalı, demokratik, sosyal ve hukuk devleti*" ilkeleri getirilmiştir.⁵⁸² Tek Parti döneminin bitişinin uluslararası konjonktür ile senkronizasyonu, DP döneminin ABD yoğunluklu dış ilişkileri, iki kutuplu dünya, NATO vs. etkenler darbe sonrasında görece liberal, ama nihayetinde öncekinden daha ideolojik bir anayasayı ortaya çıkarmıştır.

2.5.2. Genel Yapısı

1961 Anayasası'nı yapanlar, 1950'li yıllardaki demokratikleşme çabalarının başarısızlığını, 1924 Anayasası'nın yetersizliklerine bağlamış ve iddialı bir metinle tepkilerini göstermeye girişmişlerdir.⁵⁸³ 1946 yılına kadar süren Tek Parti dönemi, liberal bir demokrasiden çok otoriter rejim görüntüsü vermiştir. Eren'e göre 1961 Anayasası ile, otoriter rejim görüntüsü liberal sisteme doğru bir hareketlenmeyi yansıtmış olsa da, bu Anayasa ile "resmî ideoloji dili" güç kazanmıştır.⁵⁸⁴

1961 Anayasası ile devletin şekli konusunda bir yenilik gelmemiştir, devletin şekli yine Cumhuriyet'tir. Farklılık, Cumhuriyet'in nitelikleri konusunda ortaya çıkmıştır. 1924 Anayasası'nda, 1937 değişiklikleri ile devletin temel nitelikleri olarak

⁵⁸¹ Marcou, a.g.m., 2012, s. 14.

⁵⁸² Eren, a.g.m., s. 2.

⁵⁸³ Marcou, a.g.m., 2001, s. 71; Kapani de 1961 Anayasası'nın tepki anayasası olduğuna dikkati çekmiştir. (Bkz.: Kapani, a.g.e., 2013, s. 117).

⁵⁸⁴ Eren, a.g.m., s. 2.

cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık belirlenmiştir. 1961 Anayasası'nda bu altı ilkeden halkçılık, devletçilik ve inkılapçılık devletin niteliği olmaktan çıkarılmıştır. Milliyetçilik ilkesi ise milli devlet ifadesine dönüştürülmüştür. Bunların yanı sıra “insan haklarına dayanan devlet”, “demokratik devlet”, “sosyal devlet”, “hukuk devleti” gibi yeni temel ilkeler kabul edilmiştir.⁵⁸⁵

1961 Anayasası çift meclisli bir sistem getirmiş; TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu olarak iki meclise bölünmüştü. Ancak yasama organı, 1924 Anayasası'na göre artık güçlü değildir, zira 1961 Anayasası ile yetkileri anayasa eliyle kurum ve kuruluşlara dağıtılmıştır. Hatta yürütme 1924 Anayasası'na göre daha güçlü hale getirilmiştir. 1924 Anayasası'na göre Meclis, hem yasama hem de yürütme yetkisine sahipti. İlk yetkisini bizzat kendisi kullanırdı, ikinci yetkiyi Cumhurbaşkanı ve bakanlar eliyle kullanırdı.⁵⁸⁶ Ünsal'a göre de 1961 Anayasası daha çok bürokrasiden yana bir ağırlık koymuştur. Milli egemenlik artık sadece Parlatentonun uhdesinde değildir, aynı zamanda üniversiteler, TRT, Anayasa Mahkemesi gibi bürokratik kuruluşlar da bunun kullanımına ortak olmuştur. Yeni kurulan Milli Güvenlik Kurulu (MGK), asker bürokratların halkın seçtiği iktidar üyeleri ile bir araya gelerek ülke sorunlarıyla ilgili önerileri sundukları bir organ olarak kurgulanmıştır (m. 111). Yine senato üyelerine yaşam boyu senatörlük uygulaması getirilmiş, ayrıca devlet başkanına 15 kişilik senato üye seçme kontenjanı tanınmıştır. Böylelikle halkın seçtiği bir yapıya atama ile üye seçme uygulaması başlamış, bir çeşit “bürokrat parlamenter”ler de milli iradenin kullanımında söz sahibi olmuşlardır.⁵⁸⁷ Turhan'a göre de, Türkiye'de kuvvetler ayrılığından öte hükümet ve devlet iktidarlarının birbirinden ayrılması ve karşılıklı zıt güçler haline getirilmesi olgusu ilk defa 1961 Anayasası ile oluşmuştur.⁵⁸⁸ Marcou 1961 Anayasası'nın, önceki dönemin başarısız parlamenter demokrasiyi gerçekten anayasallaştırarak, Türkiye'nin siyasi bir olgunluğa yaklaşan Cumhuriyet görünümü verdiği tespitini yapmıştır. Ancak bu görsel/şekli ferahlama, Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir darbe olduğunu, bu Anayasa'nın darbecilerin iradeleriyle yapıldığını ve Türk siyasi yaşamında darbelerin etkili olabildiğini unutturmamaktadır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 84.

⁵⁸⁶ Tanör, a.g.e., Nisan 1994, s. 90.

⁵⁸⁷ Ünsal, a.g.e., 1980, s. 104; Marcou, a.g.m., 2012, s. 14.

⁵⁸⁸ Turhan, a.g.m., 2007, s. 383.

⁵⁸⁹ Marcou, a.g.m., 2001, s. 70-71.

Özbudun *çevre güçleri* olarak nitelendirdiği toplum kesimlerinin temsilcisi olarak görülen Demokrat Parti döneminde, 1950-1960 yılları arasında, 1924 Anayasası'nda fren ve denge mekanizmalarının bulunmamasının, sınırsız çoğunluk yönetimine, eski elitlerin siyasi ve sosyal statülerini büyük oranda kaybetmelerine neden olduğunu öne sürmüştü; bu yönde bir tepkinin yansıması olarak CHP'nin, sınırlama ve denetleme amacıyla bu dönemde anayasa yargısının kurulmasını ısrarla talep ettiğini ifade etmiştir.⁵⁹⁰ Erdoğan ise, 1961 Anayasası'nın seçilmiş hükümetlere güvenmediği için parlamento karşısında bir denge unsuru Anayasa Mahkemesi'ni kurduğunu ileri sürmektedir. Diğer yandan bu tarz bir denetim işlevinin anayasacılık açısından gerekli olduğunu, ancak Türkiye'de yine özel şartların ve gerekçelerin devreye girdiğini de ifade etmektedir.⁵⁹¹ Özbudun ise kanunların anayasaya uygunluk bakımından yargısal bir denetime tabi olmasını büyük bir devrim olarak nitelendirmiştir.⁵⁹²

1961 Anayasası ile birlikte, anayasa yapımında kurucu meclis ve referandum kurumları ilk defa gündeme gelmiştir. Başlangıç kısmı ve kenar başlıkları ilk defa bu anayasa ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁹³ Anayasa'nın başlangıç kısmı Kemalist/Atatürkçü ideolojiyi Anayasal düzenin temel dayanakları arasında göstermiştir. "*Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip ol*"mak şeklinde ifade edilen cümleler tavsiyeden öte bir emir gibi düzenlenmiştir. Diğer yandan Erdoğan'a göre Devrim Kanunlarına olağan yasalardan farklı bir statü tanınması, bunların anayasal koruma altına alınması da ideolojikleşmenin açık göstergeleridir.⁵⁹⁴

1961 Anayasası'na ilişkin olarak net bir eleştirel tavır geliştiren Parla, bu Anayasa'nın Başlangıç bölümünün, bir askeri cunta irade ve fiili ile milletin irade ve fiilini özdeşleştirdiğini, askeri darbelere ve darbe anayasalarına meşruiyet kazandıracağını, bunun da bir emsal olarak siyasi yaşama gireceğini ifade etmiştir.⁵⁹⁵

1961 Anayasası'nın 136. maddesi "mahkemelerin kuruluşu" başlığı altında ikinci fıkrada Devlet Güvenlik Mahkemelerini düzenlemiştir. Bu düzenleme 1973 yılında yapılan bir değişiklik ile eklenmiştir. Bu düzenlemeye göre, bu mahkemeler

⁵⁹⁰ Özbudun, a.g.m., 2012, s. 18.

⁵⁹¹ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 157.

⁵⁹² Özbudun, a.g.m., 2012, s. 16.

⁵⁹³ İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 182-183.

⁵⁹⁴ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 159.

⁵⁹⁵ Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 24.

“devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” diye başlayan suçlara bakmakla görevlendirilmiştir.

Tanör-Yüzbaşıoğlu, anayasa ve hukuk dışı tutumuyla meşruluğunu kaybetmiş iktidara karşı direnme hakkını düzenleyen 1961 Anayasası’nın Başlangıç kısmını olumlarken, bir taraftan da 1960 darbesini de meşrulaştırmış olmaktadır.⁵⁹⁶ 1961 Anayasası ile 1982 Anayasası kıyaslandığında, ilki “meşruluk” kaybına uğramış bir iktidara karşı “direnme hakkı”nı düzenlerken, sonraki ise iç savaş tehlikesinden, vatan ve milletin bölünmezliğinde, “Kutsal Türk Devleti”nin saldırıya uğramasından söz etmiştir. Bu anlamda iki anayasanın sorun teşhisi ve çözüm yolları farklılık taşımaktadır. Birincisinde, gayrimeşru bir iktidar baskısından şikayet edilmekte ve millete (doğru veya yanlış) aktif bir rol verilirken, ikincisinde ise devletin zayıf düşürülmesi sorun edinilirken, millete ikincil bir rol verilmektedir. Tanör-Yüzbaşıoğlu ikincisinde adeta orduya bir “vekalet” verildiğini ifade etmektedir. Daha sonra yapılan değişikliklerle bu ifadelerin makul bir düzey kazanması sağlanmıştır.⁵⁹⁷ Erdoğan’a göre ise Başlangıç kısmında düzenlenen “direnme hakkı” ile askeri darbelere meşruiyet kazandıracak bir düzenleme yapmıştır.⁵⁹⁸ Gözler aynı yönde bir kanaat belirterek subaylarca yapılan hükümet darbesinin “direnme hakkı” ve “hürriyet mücadelesi”ne dayandırılmasını garip bir şey olarak nitelerken tutarsızlık olarak değerlendirmiştir.⁵⁹⁹

1924 Anayasası, Fransız İhtilali’nin etkisiyle *bireyci* bir anayasayken, 1961 Anayasası Kaboğlu-Sales’e göre *toplumcu* bir nitelikteydi.⁶⁰⁰ Tanör’e göre ise 1961 Anayasası insan, birey ve toplumu yüce değer olarak saymaktadır, 1982 Anayasası ise devlet kutsal sayılmıştır.⁶⁰¹ Devlet anlayışı açısından bakıldığında 1961 Anayasası “*insan haklarına dayalı hukuk devleti*”, 1982 Anayasası ilk haliyle “*Kutsal Türk Devleti*” sonraki haliyle “*Yüce Türk Devleti*” anlayışına bağlanırken; ilki demokrasinin tehlikede olmasını, ikincisi vatan ve milletin tehlikeyle karşılaşmasını endişe nedeni olarak belirlemiştir.⁶⁰²

1961 Anayasası özellikle orjinal düzenlemeleri ile Türk Anayasacılığının geldiği nokta açısından önem taşıyan bir anayasadır. Getirdiği yenilikler ve haklar

⁵⁹⁶ Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 19 Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, Eylül 2019, s. 30.

⁵⁹⁷ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 30.

⁵⁹⁸ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 158.

⁵⁹⁹ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 81.

⁶⁰⁰ Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 40.

⁶⁰¹ Tanör, a.g.e., 2019, s. 378.

⁶⁰² Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 31.

önem taşımaktadır. Ancak bir darbe sonrasında, darbecilerin kontrolünde kurulan heyetlerin yaptığı çalışmalar sonucunda ve yine darbecilerin baskısı altında yapılan halkoylaması ile kabul edildiğinin unutulmaması gerekmektedir. Diğer yandan ise darbeciler olağan bir yöntem olan meşrulaştırma yoluna gitmişler; darbenin yapıldığı anda olmayan sonradan yeni anayasa ile düzenlenen “direnme hakkı” çerçevesinde harekete geçildiği gibi bir gerekçe ortaya koymaları da ilginçlik taşımaktadır. Diğer yandan 1924 Anayasası ilk ideolojileşme adımlarını atmış ve imkanlarını taşıyor olsa da, bu anayasadaki ideolojik düzenlemeler belli maddelere sıkışıp kalmıştı. 1961 Anayasası var olan ve hatta giderek günün şartlarına uyum esasına göre değişim ve yenilik hareketliliği gösteren ve bu minvalde Tek Parti dönemindeki siyaset ve uygulamalardan ibaret bırakılan, hatta yıllarca bunları siyasette savunan ve bayrak yapan kadroların bile değiştirmeye çaba sarf ettikleri ideoloji tüm anayasaya yayılarak daha da kök salmıştır. Bu minvalde 1924 Anayasası’ndaki sistem 1961 Anayasası ile kökten değişmiş, yine önceki anayasada dar ve sıkışık kalan ve değişime uğrayan ideoloji yeni anayasa ile artık katı, net ve değişmez ilkeler halini almıştır.

2.5.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi

1924 Anayasası’nda ideoloji özellikle milliyetçilik çok da içselleştirilmiş bir görüntü vermiyor, aksine iliştilirilmiş hali dikkati çekiyordu. 1961 Anayasası hem net bir ideolojiyi merkeze almış, hem de farklı maddelerde bunu perçinlemiştir. Başlangıç kısmı yapılmış ve bir ideolojik manifesto olarak tahkim edilmiştir.

1961 Anayasası, 1924 Anayasası’nda düzenlenen egemenliğin millete ait olduğu hükümlerinde farklı bir şekilde düzenlemiştir. 4. Maddede egemenliğin millete ait olması yanında, milletin egemenliğini anayasaya göre yetkilendirilmiş organlar eliyle kullanacağı da düzenlenmiştir. Özbudun’a göre, burada temel bir değişiklik yapılmış, millet adına egemenliği kullanma yetkisinin tek sahibi TBMM’nin yanına, 1961 Anayasası ile diğer devlet organları paydaş hale gelmiştir.⁶⁰³ 1924 Anayasası yasama ve yürütme güçlerinin teorik açıdan TBMM’nde olmasını, egemenlik anlayışının gereği olarak belirlerken, 1961 Anayasası kuvvetler ayrılığı ilkesini daha belirgin hale getirmiştir. Kapani, 1961 Anayasası’nda millet egemenliği anlayışının kabul edildiğini (ve bunun 1982 Anayasası’nda tekrar edildiğini), bunun alışılan

⁶⁰³ Özbudun, a.g.e., 2018, 18. Baskı, s. 37; Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 247; İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 183.

formüle göre iktidarın kaynağının halk olduğu vurgusu taşıdığını belirtmiştir. Anayasa halka dayalı bir iktidar vurgusunu göstermek istemiştir, ancak Kapani'ye göre bunun *klasik teori* ile bir ilişkisi yoktur. Buradan hareketle kanunların anayasaya uygunluğunun denetimini yargıya vermesini gerekçe gösteren Kapani, bu durumun “milli irade” için elverişli olmadığını ileri sürmüştür.⁶⁰⁴ Tanör, 1961 Anayasası'nın, anayasayı TBMM de dahil olmak üzere tüm kurumların üstüne çıkardığını, bunun denetimi için de Anayasa Mahkemesi kurduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁵ Tanör, “Meclis üstünlüğünden” “anayasanın üstünlüğü”ne geçişin dönemsel şartların değişmesiyle ilgili olduğu ileri sürmüştür. Tanör'e göre, 1924 Anayasası döneminde devletin kurulması, kurumsallaşmanın ve çağdaşlaşmanın başlaması ve yerleşmesi ile diğer radikal reformlar hayata geçmiştir.. Bu nedenle “*dönem anayasa ve hukukun üstünlüğünün*” değil, çağdaşlaşma mücadelesinin dönemidir. 1961 Anayasası'nda ise asıl mesele siyasi sistemin kurulması ve korunmasıdır.⁶⁰⁶

Egemenlik anlayışındaki keskin değişiklik, milletin sahip olduğu güce bir anlamda devleti de ortak etmiştir. 4. Madde egemenliği kullanma dayanağını anayasaya bağlamıştır. Böylelikle 1921 ve 1924 Anayasaları'ndaki egemenlik anlayışı köklü bir şekilde değişmiştir. Egemenliğin kullanımı Meclisle beraber diğer kurumlara dağıtılmıştır. Kapani'nin de ifade ettiği gibi klasik teoriyle bağdaşır olmayan bu durum, aslında bir tür millet egemenliğinden geri gidişi içermektedir. Bunun bir diğer anlamı da, Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında başta Mustafa Kemal Atatürk ve lider kadronun söylemlerindeki yoğun Fransız İhtilali ve Rousseau etkisinin büyük oranda silindiği ve farklı bir egemenlik türünün ortaya konulduğu şeklinde ifade edilebilir. Zira milli irade, millet egemenliği, hatta millet olgusunun İhtilal'den Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulup şekillenmesi sürecine kadarki etkisi ve tanımı son derece açıkken, 1961 Anayasası ile tüm bu anlayışlardan özellikle egemenlik bağlamında kopma yaşanmıştır. 1961 (ve 1982) Anayasası her ne kadar egemenliğin sahibi olarak milleti düzenlemiş olsa da -ifade edildiği gibi- artık bunun kullanımı sadece milletin seçtiği parlamentoda değil anayasada belirtilen diğer kurumlardadır.

1924 Anayasası'nda 1937 değişiklikleriyle devletin nitelikleri arasında yer alan milliyetçilik ilkesi, 1961 Anayasası'nda yer almamış, bunun yerine *milli devlet*(m. 2)

⁶⁰⁴ Kapani, a.g.e., Ağustos 2018, s. 91.

⁶⁰⁵ Tanör, a.g.e., Nisan 1994, s. 20.

⁶⁰⁶ a.e., s. 21.

kavramı benimsenmiş; milliyetçilik ise Başlangıç kısmında (p. 3) “*Türk Milliyetçiliği*” olarak yer almış, halkçılık, devletçilik ve inkılapçılık ilkeleri ise anayasadan çıkarılmıştır.⁶⁰⁷

1961 Anayasası’nın 156. maddesi Başlangıç kısmına “*temel görüş ve ilkeleri*” belirleyen ideolojik bir anlamı yükleyerek, bu kısmın Anayasa metnine dahil olduğunu düzenlemiştir. Daha ilk cümlesinde vurgulu bir tarih ifadesi taşıyan Başlangıç kısmı, öncelikle kök’ü ortaya koymak istemiştir. “*Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan (...) Türk Milleti*”nin Anayasa ve hukuk dışına çıkararak meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak” 27 Mayıs “Devrimini” yaptığı vurgusu en başta belirtilmiştir. Böylelikle 27 Darbesi farklı açılardan meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Tarih boyunca bağımsız yaşayarak hak ve hürriyeti için savaşan Millet, yine sahneye çıkmış hukuksuz bir iktidara karşı “direnme hakkı”nı kullanarak devrimi gerçekleştirmiştir. Tabii “direnme hakkı” devrimin yani darbenin gerçekleştiği anda herhangi bir yerde, kanunda veya anayasada düzenlenmiş bir konu değildir. Fiili durum yaratıp darbeyi yapanlar sonrasında bunu resmî hale getirmişlerdir. Meşruluk hem tarih üzerinden hem de anayasa ve hukuk üzerinden inşa edilirken, “direnme hakkı” tarih vurgusu içerisinde yer alarak adeta tarihi bir olgu gibi sunulmuştur.

Renancı bir milliyetçilik vurgusu ile “*kaderde, kıvançta ve tasada ortak*” olmak ifadesine yer verilirken, “*bölünmez bir bütün halinde*” olmak ifadesi ülkesi ve milletiyle bölünmezliğin bir işareti olarak yerini almıştır. Bu bağlamda “*milli şuur ve ülkeler etrafında*” toplayan, milleti dünya milletleri ailesiyle eşit haklara sahip yapma hedefine odaklanan, her “*şerefli bir üyesi*”ni milli birlikle “*daima yüceltmeyi*” hedefleyen Türk Milliyetçiliği... Bütün öncesindeki ifadeler *Türk Milliyetçiliğini* tanımlamak üzere kullanılmıştır. Zira “*Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak*” diye devam etmektedir cümle. Türk milliyetçiliğine bir tanım getirme çabası içeren ifadeler *subjektif* millet ve milliyetçilik anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan bunlara rağmen bir ideolojik tasarım içerdiğine dikkati çekmek gerekiyor. Başlangıç kısmının devam eden ifadeleri aslında Türk milliyetçiliğinin hareket tarzına dönük cümleler olarak görülebilir. “*Yurtta sulh,*

⁶⁰⁷ Tanör, a.g.e., 2019, s. 389; Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 245; Gözübüyük, a.g.e., 2017, s. 82; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 90; Tunç ve Bilir, a.g.m., 1998; Soysal, a.g.e., Kasım 2011, s. 226; Eren, a.g.m., s. 2; Ayrıca Fendoğlu 1961 ve 1982 Anayasalarının Türklük nitelemesini 1924 Anayasasından daha sert bir şekilde kullandığını ileri sürmüştür. Bkz.: Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 291

cihanda sulh” ilkesi, Kurtuluş Savaşı ruhunun taşıdığı millet egemenliği, Atatürk Devrimlerine bağlılığın şuurunda olmak, milli dayanışma gibi ibareler çerçevesi çizilmiş milliyetçilik anlayışının gerekleri olarak yorumlanabilir. Başlangıç’ın son kısmında yine vatandaşlara bir ödev olarak, “*Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi*”nce yapılan anayasanın kabulü ve emanet olarak yüklenmesi ifade edilmiştir.

Başlangıç bölümündeki millet ve Türk Milliyetçiliği vurgularıyla ilgili olarak Erdoğan, bu ifadelerin millet’i duygu ve düşünceleriyle tek ve türdeş bir bütün olarak gören, çoğulculuktan çok “birlikçilik”e yakın, milliyetçi-dayanışmacı bir siyasi toplum anlayışının yansıması olarak eleştirmektedir.⁶⁰⁸

Türk milliyetçiliği hem 1961 Anayasası’nda hem de 1982 Anayasası’nda birleştirici bir ideoloji olarak belirlenmiştir. Tanör-Yüzbaşıoğlu’na göre 1961 Anayasası biraz daha duygusaldır: “*Kaderde, kıvançta ve tasada ortaklık*” ifadelerine yer vermiştir. 1982 Anayasası ise biraz daha kısıtlayıcıdır: “(...) *Milli gurur ve iftiharlarda, milli sevinç ve kederlerde, milli varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının hür türlü tecellisinde ortak*” olmayı düzenlemiştir.⁶⁰⁹

Özçelik’e göre Başlangıç kısmında yer verilen Türk Milleti, Türk Milliyetçiliği, millî birlik ruhu, millet egemenliği, millî şuur ve ülküler sözleri Anayasaya hâkim ruhu net olarak göstermektedir.⁶¹⁰ Özçelik, “*yurtta sulh cihanda sulh*” ilkesinin Türk devletine iç ve dış politikada bir yön gösterdiğini; yurtta barış ilkesiyle, Türk milliyetçiliği anlayışının kuvvetlendirilmek istendiğini yazmıştır. Diğer yandan “bu topraklar”da yaşayan insanların kaderde ve kıvançta Türk milletinin fertleri olarak, milli birlik ve beraberlik ile milli dayanışma halinde olmalarının temini, bunları bozacak davranışlara karşı durmaları ve böyle bir durum karşısında çözüm yolu üretmelerini de kastettiği ileri sürülmüştür.⁶¹¹

1961 Anayasası’nın bazı maddelerine bakıldığında millet ve milliyetçilik anlayışlarının aktivizm içerip içermediği konusunda belli oranda netlik sağlanabilecektir.

⁶⁰⁸ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 159.

⁶⁰⁹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s.31; Parla ise “hafif romantik” olarak nitelendirmiştir. Bkz.:Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 23.

⁶¹⁰ A. Selçuk Özçelik, “Anayasamızın Dayandığı Temel İlkeler”, [İÜHF Mecmuası, C. 42, S. 1-4, 1976.]; *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 319-334, s. 322-323.

⁶¹¹ Özçelik, a.g.m., (1976) 2017, s. 321-322.

Dil konusunda ise 1876 Anayasası'nda oluşan kural devam ettirilmiştir. Madde 3, resmî dilin Türkçe olduğunu düzenlemiştir. -İfade edildiği gibi- dil konusunun, *objektif* millet anlayışının unsuru olarak ifade edilmesine rağmen, modern devletin ve anayasalarının bir realitesi olarak da kabul edildiği görülmektedir.

Anayasa'nın 22. maddesi basın ve haber alma hürriyetini düzenlerken, devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, kamu düzeni, milli güvenlik, genel ahlakın korunması gibi hususların kanunla sınırlanabileceğini öngörmüştü. Maddenin devam eden kısmında ülke içerisinde yayımlanan gazete ve dergilerin, milli güvenlik, kamu düzeni, genel ahlak, insan hak ve özgürlükleri dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine veya Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabileceği düzenlenmişti. Bu madde bağlamında korumacı bir milliyetçilik refleksinin ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Dernek kurma hakkı çerçevesinde m. 29, bu hakkın sınırları olarak devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, milli güvenlik, kamu düzeni ve genel ahlak çerçevesinde kanunla sınır çizilebileceğini düzenlemiştir. Bu düzenleme yine *korumacı* bir milliyetçilik etkisi taşımaktadır.

1961 Anayasası'nın 35. maddesi aileyi Türk toplumunun temeli olarak nitelendirerek, devletin ve diğer kamu tüzel kişilerinin, ailenin, ananın ve çocuğun korunması için gerekli tedbirleri alacağını düzenlemiştir. Madde, oldukça iddialı söylem ve düzenlemelerin yanında milliyetçilik tonu son derece düşük, gelenekçi bir refleks taşımaktadır.

Vatandaşlığa ilişkin düzenlemelerde millet ve milliyetçilik anlayışlarını biraz daha net görmek mümkündür. Madde 54 devleti *Türkiye Devleti* olarak *değil Türk Devleti* olarak ifade etmiştir. Türk Devletine vatandaşlık yoluyla bağlı olan herkesi *Türk* olarak tanımlamıştır. Türk annenin veya Türk babanın çocuğunun da Türk olacağı ifade edilmiştir. Buradaki "Türk" ifadesini vatandaş olarak anlamak gerektiği son derece açıktır. Babanın yabancı olması durumunda vatandaşlığın kazanımı kanuna bırakılmıştır. Anayasa metni net ve sert bir ifade ile hiçbir Türk'ün vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadığı sürece vatandaşlıktan çıkarılamayacağını düzenlemiştir.

Diğer yandan seçme ve seçilme hakkı, siyasi parti kurma ve bunlara üye olma hakkını düzenleyen madde 55 ve 56 *Türk* ifadesi yerine *vatandaş* ifadesini

kullanmıştır. Partilerin uyacakları esaslar arasında insan hak ve özgürlüklerine dayanan demokratik ve laik Cumhuriyet ilkeleri ile devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliğine uymak zorunluluğu düzenlenmiş, bunlara uymayan siyasi partilerin kapatılacağı hükme bağlanmıştır.

Kamu hizmetlerine girme hakkı düzenlenirken “her Türk”ün bu hakka sahip olduğu düzenlenmiştir (m. 58). Burada geçen Türk ifadesinden yine vatandaş’ı anlamak gerektiğini belirtmek doğru olacaktır.

Madde 60 ise milli savunma hak ve ödevini düzenlerken, *hak* kavramının gereksiz şekilde tercih edildiği dikkatten kaçmıştır. Zira madde yurt savunmasına katılmayı, askerlik yükümlülüğünü düzenlemiştir. Anayasanın ilk halinde “yurt savunması”, 1971 yılındaki değişiklik ile “vatan hizmeti”nin her Türk’ün hakkı ve ödevi olduğu düzenlenmiştir. Bu maddede geçen *hak* ifadesinin, bir yararlanma değil, ödev ve yükümü içermesinden dolayı gereksiz hatta yanlış bir kavram tercihi olduğunu belirtmek gerekiyor.

Madde 68 ile yine milletvekili seçilme kuralı, otuz yaşını dolduran her Türk’ün milletvekili seçilebileceği şeklinde düzenlenmiştir. Türkçe okuma yazma bilmek de bu şartlar arasında yer almıştır. Yine ilk kısmın vatandaşlık olarak yorumlanmasının gerekliliği görülmektedir. Türkçe bilme şartı ile makul bir düzenleme olarak değerlendirilebilir. Madde 71, Meclis seçimleri için seçmen niteliği taşıyan her Türk’ün, Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde aynı şartlarda oy kullanacağını düzenlemiştir. Madde 72 ise kırk yaşını dolduran, yüksek öğrenim yapan ve milletvekili seçilmeye engel bir duruma sahip olmayan *her Türk*’ün Senatoya seçilebileceğini düzenlemiştir.

Madde 96’da düzenlenen Cumhurbaşkanı yemini hamasi yönü güçlü bir içerik taşımaktadır. Bir ulus-devletten doğması beklenecek söylemi de içermektedir. Türk devletinin bağımsızlığı, vatan ve milletin bütünlüğüne yönelen tehditlere karşı koyma, milletin kayıtsız şartsız egemenliğini ve Anayasayı sayıp ve savunma, Türkiye Cumhuriyetinin şan ve şerefini korumak yüceltmek ve üzerine aldığı görevi yerine getirmek... şeklinde formüle edilmiştir. Genel olarak neredeyse dünyanın tüm ülkelerinde benzer yeminler benzer içeriklere sahiptir ve bunlar tehdit ve tehlikelere karşı koymayı, sadakati, şan ve şerefe sahip çıkmayı vb. söylemleri içerirler.

Genel olarak Anayasa’daki milliyetçilik vurguları, ırkçılık vurgusu taşımaya da, büyük oranda bir *millet tasarımı* ve *milliyetçilik anlayışı* ortaya koyması

bakımından ideoloji olarak nitelendirilebilir. Millet ve milliyetçilik anlayışlarının vatandaşlık kavramının içeriğinin doldurulmasında üstlendiği misyon da önem taşımaktadır. İzah edilip ifade edildiği gibi birçok madde *Türk* kavramı milliyetçilik amacından çok *vatandaş* kavramı yerine kullanılmıştır. Vatandaşlık ile her ne kadar asli ve temel unsur olsa da Türk'ü birbirinin yerine ikame etmek, vatandaşlığın etnik bir temele gönderme içerdiğini göz ardı edememektedir. Diğer yandan bu göndermelerin Renancı bir anlayış ile daha çok kuşatıcı, tarih, kültür temelli biraradalıkları işaret ettiği de dikkati çekmektedir. Açık bir ifade ile Türk veya Türkiye vatandaşı olmak ifadesi ile anlatılacak hususlar, vatandaşlık anlayışının alt bağlamında ele alınacak kavramlarla ifade edildiğinde ortaya hamasi övgücülüğün çıktığı da dikkati çekmektedir. Vurgulanması gereken bir husus da, millet ve milliyetçilik anlayışının ideolojik bir form kazanmasına rağmen aktivizm içermediği olacaktır; ki Başlangıç'taki "yurtta sulh, cihanda sulh" ifadesi bunu sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.5.4. Anayasa Mahkemesi Kararlarında Genel Olarak Milliyetçilik

1961 Anayasası ile kurulan Anayasa Mahkemesi, bu anayasa döneminde verdiği bazı kararlar ile millet ve milliyetçilik anlayışlarına hem bir yorum hem de bir çerçeve getirmiştir. Dolayısıyla Anayasa'da etkin bir ideolojik unsur olmayan bazı konular AYM kararları etkinlik kazanmış, belirleyici ideolojik formun sınırlarının kalınlaşmasına neden olmuştur. Heper'e göre 1961 Anayasası döneminde AYM verdiği bazı kararlarla ulusal/millî kimliği ve etnik kimliğe dayalı kimliği tanımlama çabasına girişmiştir.⁶¹²

Anayasa Mahkemesi, 1961 Anayasası döneminde doğrudan doğruya *Başlangıç* kısmına dayanarak bir karar inşa etmemiştir.⁶¹³ AYM verdiği bir kararda Başlangıç kısmındaki ibareleri de gerekçe göstererek, iptale konu olan mevzuat hükmünde yer alan üniversite öğrencilerini milliyetçi vatandaşlar olarak yetiştirmeyi amaçlayan düzenlemenin, Anayasaya aykırı olduğu yönündeki görüşü benimsememiştir. Mahkeme kararında millî tarih şuuruna sahip milliyetçi gençler yetiştirmenin üniversitenin görevleri arasında olduğunu belirtmiştir. Gençlerin millet olarak nereden gelip nereye "vardığımızı" bilmeleri, tarihî geçmiş bilincine sahip olmaları,

⁶¹² Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 262.

⁶¹³ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 74.

“milletimizin” siyasi ve medeniyet tarihindeki yer ve önemini kavramaları gelecek açısından önemli görülmüştür. İptali istenen düzenlemede geçen “milliyetçilik” ibaresini AYM, Anayasanın Başlangıç bölümündeki ifadelerle ele almıştır. Mahkeme, kavrama kendisi de bir çerçeve çizerek ırkçılık, Turancılık veya bir din veya mezhep etrafında birleşip bütünleşmesini hedefleyen “inanışlar”ın Türk Milliyetçiliğinin anlamı dışında olduğunu değerlendirerek karar yer vermiştir. Bu kavram ve inançları Anayasanın Başlangıç kısmında yer alan temel ilkeler ile 2. maddedeki Cumhuriyet esaslarına aykırı olarak değerlendirirken, “sosyal” ve hukuk bakımından da geçerli bir değer kazanamamış kavramlar olarak tasnif etmiştir.⁶¹⁴ Bu kararında AYM, milliyetçiliğin (ideolojinin) nasıl olması gerektiğini ortaya koymaya girişerek, diğer inanç ve düşünceleri ise (sosyal ve hukukî açısından) değersiz olarak nitelendirmiştir. Karşılıy metinlerinde milliyetçilik konusu tartışılrsa da karar bu şekilde çıkmıştır.

AYM, *Türkiye Emekçi Partisi* hakkında açılan kapatma davasında “*Esasın İncelenmesi ve Gerekçe*” kısmında belli değerlendirmeler yapmıştır. Parti’nin programında yer alan anadil konusundaki belli ifadeler gerekçe gösterilerek kapatma davası açılmış, Anayasanın 12. maddesi ve Siyasi Partiler Kanunu’nun 89. maddesine aykırılık ileri sürülmüştür. Buna göre, Türkçe’den başka dillerin korunması, geliştirilmesi veya yayılması kapatma kararı için tek başına yeterli sayılamayacakken, azınlık yaratma ve millet bütünlüğünü bozmayı amaçladıklarının da ispatlanması gerekmektedir, düşüncesi ilgili partinin savunmasında yer almıştır.⁶¹⁵ Ancak AYM, Partinin programında yer alan “*Anadili Türkçe olmayan okul çağındaki T.C. Vatandaşlarına Milli Eğitim Bakanlığı yönetiminde anadil ve kültür eğitiminin sağlanması*” biçimindeki ifadeler nedeniyle siyasi partilerin uymakla yükümlü oldukları buyurucu ilkeleri belirleyen Anayasa’nın 57. maddesinin birinci fıkrasına ve 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu’nun 89. maddesine aykırı olduğuna ve bu gerekçe ile adı geçen Partinin temelli kapatılmasına karar vermiştir.⁶¹⁶

Türkiye İşçi Partisi hakkında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından açılan kapatma davasında hazırlanan iddianamede Anayasa’nın 57., SPK’nun 87 ve 89. maddeleriyle 111. maddenin 2. bendi uyarınca kapatma talep edilmiştir. AYM, partinin dördüncü büyük kongresinde Anayasa dışı bir takım isteklere yer verildiği ve

⁶¹⁴ AYM, E.1973/38, K.1975/23, Kt..25.2.1975.

⁶¹⁵ AYM, E. 1979/1, K. 1980/1, Kt.. 8.5.1980.

⁶¹⁶ AYM, E. 1979/1, K. 1980/1, Kt. 8.5.1980. Ayrıca bir yorum için bkz: Serdar Gülener ve Cem Duran Uzun, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi*, İstanbul, Onikilevha Yayıncılık, 2020, s. 149.

*“Türkiye’nin doğusunda yaşayan Kürt halkı”*nı ele alan parti kararını SPK ve Anayasa’ya aykırı bulmuştur. Adı geçen siyasi parti Anayasa’nın 57. maddesinde bulunan *“devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği”* temel ilkesine ve yukarıda geçen kanun maddelerine dayanılarak AYM tarafından kapatılmıştır.⁶¹⁷

AYM’nin örnek kararlarında da görüldüğü gibi, Anayasada çerçevesi çizilmemiş, net bir şekilde tanımlanmamış ilke ve kavramlar, Mahkemenin yorumu ile genişleyerek, kimi durumda baskılayıcı kimi durumda ise belirleyici bir güç halini kazanmıştır. Mahkeme, ortaya koyduğu yorumun tek doğru olarak kabul edilmesini de buyurucu ve emredici bir dille ifade etmiştir. Dolayısıyla yargısal aktivizm AYM ile en üst seviyeden güç kazanmaya başlamıştır. Mahkemenin, örneğin Atatürk Milliyetçiliğini, milli devlet’i, millet kavramını anayasa çerçevesinde yorumlama ve tanımlama yetkisi olsa bile; Mahkemenin bunun herkes için geçerli, tek tanım ve yorum olduğu noktasında yapacağı sosyolojik veya felsefi tartışmanın hukuki bir karşılığı ve anlamı bulunmamaktadır.

2.6. 1982 ANAYASASI

2.6.1. Tarihî Bağlamı Ve İlanı

1970’li yıllarda Türkiye ideolojik çevrelerin sıcak çatışmasına sahne olmuş, bu yıllarda toplumsal karışıklıklar arttığı gibi, siyasi istikrar da bir türlü yakalanamamıştır. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi için zemin hazırlanmış ve ordu bu tarihte yönetime el koymuştur. Darbenin sonrasında Milli Güvenlik Konseyi oluşturulmuştur. 29 Haziran 1981 tarih ve 2485 Sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun, yeni bir anayasa hazırlamak üzere Kurucu Meclis kurmuştur. MGK 160 kişiden oluşan Danışma Meclisi oluşturulmuştur. Danışma Meclisi ise 15 kişilik Anayasa Komisyonu seçmiştir. Komisyon tarafından hazırlanan çalışma Danışma Meclisine sunulmuş, Meclis’in çalışmayı kabulünün ardından MGK da metni kabul etmiştir. 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan halkoylaması ile anayasa kabul etmiştir. 9 Kasım 1982 tarih 17863 mükerrer Sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlük

⁶¹⁷ E. 1971/3, K. 1971/3, Kt.20.7.1971. Aktaran: Gülenler ve Uzun, a.g.e., 2020, s. 114-115.

kazanmıştır.⁶¹⁸ Parla bu duruma karşı “*beş kişilik bir askeri cuntanın darbe anayasası, yine milletin anayasası gibi sunulmuştur*” şeklinde tepki göstermiştir.⁶¹⁹

Genel olarak 1982 Anayasası, 1961 Anayasası’nın 1924 Anayasası’na yaptığını yapmış, hem anayasanın belirgin özelliklerini yok etmiş, hem de bu anayasadan güç alan çevreleri tasfiye etmiştir.⁶²⁰ Böylelikle 12 Eylül’e kadar güçlenen sol ideolojik dalganın önü kesilmiş, bu gruplar baskılar ve cezaevi süreçleri ile yıldırılmak istenmiştir. 1990’lardaki görece özgürlükte, 1970’li yılların sol çevrelerinden gelenlerin artık hukuk, siyaset, basın, entelektüel hayatta rol aldıkları ve uzun süre bir anlamda fiili (kültürel ve entelektüel) “iktidar”ı ellerinde tuttukları görülmüştür.

2.6.2. Genel Yapısı

1982 Anayasası, 1961 Anayasası’na göre daha uzun ve ayrıntılı düzenlenmiştir. 1982 Anayasası, Kıta Avrupası modelindeki düzenleyici anayasalara benzerken, daha uzun ve kazuistik modele de yakın bir anayasadır.⁶²¹ 1982 Anayasası yirmi kez değişikliğe uğramış, bu kapsamda Başlangıç kısmı da 1995 ve 2001 değişiklikleriyle iki defa değiştirilmiştir.

1982 Anayasası birinci maddesinde tıpkı 1924 ve 1961 Anayasalarında olduğu gibi devletin şekli Cumhuriyet olarak tanımlamıştır. 2. maddede Cumhuriyetin nitelikleri, 3. maddede ise devletin bütünlüğü, resmî dili, bayrağı, milli marşı ve başkenti düzenlemiştir. Kaboğlu-Sales’e göre değiştirilmez maddeler arasında yer alan 3. maddedeki düzenlemelerin nedenleri Türkiye’nin tarihi tecrübeleri ile doğrudan irtibat taşımaktadır.⁶²²

1982 Anayasası, 1961 Anayasası’nın genel olarak bir devamı olarak değerlendirilse de belli farkları taşımaktadır. Marcou’ya göre 1982 Anayasası 1961 Anayasası’ndan zihniyet olarak farklılık taşırken, hazırlıkları askerler tarafından yürütülen metin Cumhurbaşkanı’nın yetkilerini genişletmiş, yasama ve yürütme kuvvetleri arasındaki ilişkiyi rasyonel bir hale getirmeye çalışmış; bunlara rağmen

⁶¹⁸ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 251-252; Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 96-97; T Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 24-25.

⁶¹⁹ Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 24-25.

⁶²⁰ Gülener ve Uzun da bu anayasanın tepki anayasası niteliğine dikkati çekmişlerdir. (Bkz.: Gülener ve Uzun, a.g.e., 2020, s. 156).

⁶²¹ Atar, a.g.e., 2019, s. 55. Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 264.

⁶²² Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 61-62.

Türk parlamentoculuğunun işleyişini çok da değiştirmiş değildir.⁶²³ Her iki anayasaya sert eleştirileri bulunan Parla, bir çelişki olarak demokrasi ile sivil parlamenter demokrasinin anlaşılacağı ifade etmiştir. Yazara göre, siyasi temsil ve karar alma süreçleri ile anayasa değiştirme ve yapma denildiğinde genel oy, serbest seçim, siyasi partilerden oluşan parlamento çoğunluğu anlaşılırken ve yönetim denildiğinde askeri otoritenin sivil otoriteye tabi olduğu bir kural bu çağda bilinirken; 1961 ve 1982 Anayasaları, askeri darbeleri meşrulaştıran çağdışı ve militarist bir anlayışla hareket etmektedir. Parla, yalın bir örnek vererek, demokrasiye askeri darbe yoluyla gidilemeyeceğini, araç-amaç ve ilke-yöntem arasındaki bütünlüğü hiçe sayıldığını öne sürmüştür. Her iki anayasanın yapım süreçleri ortadayken, bu “gölge”lerin görülmemesi devlet teşkilatında askeri bürokrasiye üstünlük tanımıştır. Bu nedenle her iki anayasa benzeşmektedir; 1961 Anayasası emsal yaratmıştır; sonraki anayasa ise daha da ileri gitmiştir. Her iki anayasa da siyasi bir ideolojiye (“Kemalizm”/Atatürkçülük) sahiptir. Bu ideolojinin sembol ilkeleri belli farklar ile her iki anayasada “rehber ilkeler” olarak düzenlenmiştir.⁶²⁴ Genel eğilim, 1982 Anayasası’nın özgürlük ve demokrasi açısından belli bir ideolojiye ayrıcalık ve resmîlik tanıdığını ifade etmiştir. Bu bakımdan yeni bir anayasada resmî ideolojinin benimsenmesi, herhangi bir ideolojiye ayrıcalık imasının dahi olmaması liberal yaklaşım tarafından dile getirilmiştir.⁶²⁵

1961 Anayasası yasamayı zayıflatan ilk adımı attıktan sonra, 1982 Anayasası da egemenliği “yetkili organlar” arasında pay ederek önceki anayasayı geçmiştir. Egemenliğin kullanımında yürütmenin ortak hale getirilmesi Parla’ya göre parlamenter meşruiyet ve sistemle bağdaşır görünmemektedir.⁶²⁶ 1961 Anayasası’nın egemenliğin kullanımını düzenlemesiyle ilgili olarak ifade ettiklerimizi burada kısaca ifade edersek, 1921 ve 1924 Anayasaları’ndaki milli egemenlik ilkesinden kopuş 1982 Anayasası ile daha da ileri bir boyuta taşınmıştır.

1982 Anayasası, 1961 ve 1924 Anayasaları’na göre devleti otoritesini daha da güçlendirmiştir. Bu anayasa, yürütmeyi yargı ve yasama karşısında daha güçlü ve etkili hale getirmiştir. Bu tespiti yapan Özbudun, 12 Eylül Darbecilerinin liderlerinden

⁶²³ Marcou, a.g.m., 2012, s. 15.

⁶²⁴ Parla, a.g.e., Şubat 1991(c), s. 26.

⁶²⁵ Mustafa Erdoğan ve Serap Yazıcı, *Türkiye’nin Yeni Anayasasına Doğru*, İstanbul, TESEV Yayınları, Nisan 2011, s.7.

yaptığı aktarımlarla, onların 1961 Anayasası'nda zaaf olarak bunu gördüklerini vurgulamıştır.⁶²⁷ Kaboğlu-Sales 1982 Anayasası'nı “*güvenlikçi bir anayasa*” olarak değerlendirirken, güçlendirilmiş bir yürütme sistemi kurduğunu da ileri sürmüştür.⁶²⁸ Tanör, çalışmasının bir yerinde 1961 Anayasası'nın yürütmeyi güçlendirdiğini ileri sürerken, başka bir yerinde ise bu Anayasa'nın 1982 Anayasası'na göre “*yasamayı kayırdığını*”, sonraki anayasanın ise yürütmeyi güçlendirdiğini ileri sürmüştür.⁶²⁹ Genel olarak bakıldığında ise 1961 Anayasası'nın 1924 Anayasası sonrasında Meclisin yetkilerini anayasada saymak suretiyle kurumlara dağıtmasının, 1982 Anayasası ile daha farklı şekiller kazanarak devam ettirildiğini belirtmek gerekiyor.

Anayasa'nın 2. maddesi, 1961 Anayasası'nın da 2. maddesinde olduğu gibi “*başlangıçta belirtilen temel ilkeler*”e atıf yapmıştır. Başlangıç kısmı 1961 Anayasası'nda m. 156/1'de, 1982 Anayasası'nda ise m. 176/1'de anayasa metninden sayılmıştır. Başlangıç kısmındaki ilkeler genel olarak; Atatürk inkılap ve ilkelerine bağlılık, Atatürk milliyetçiliği, Atatürk medeniyetçiliği, çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi, milli egemenlik, anayasanın ve hukukun üstünlüğü, hürriyetçi demokrasi, kuvvetler ayrılığı, Türk varlığının devleti ve ülkesiyle bölünmezliği, laiklik, her Türk vatandaşının belirtilen şekilde onurlu bir hayat sürdürme ve varlığını geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olması olarak sayılabilir. Özbudun, özellikle 1982 Anayasası'nın Başlangıç kısmının, çok geniş, muğlak ve ideolojik değer yargıları içerdiğini yazmıştır.⁶³⁰ Tanör'e göre Başlangıç kısmı temel hak ve özgürlüklerinin sınırlılığını ortaya koymaktadır. Yine bu anayasa “*hürriyetçi demokrasi*” olarak kendi belirlediği çerçevenin dışındaki demokrasi anlayışlarını da yol saymaktadır.⁶³¹ Anayasanın 13. maddesinde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması halleri belirlerken Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamayacağını belirtmektedir. Tanör, bu sınırlandırmaları eleştirerek “*bu kaypak kavram bolluğu*”nun 1924 Anayasası'ndan günümüze geriye gidişi gösterdiğini ileri sürmüştür.⁶³² Tanör, 1982 Anayasası'nın Başlangıç kısmının eleştirilmesi yönteminin

⁶²⁷ Özbudun, a.g.e., 2018, s.61.

⁶²⁸ Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 48.

⁶²⁹ Tanör, a.g.e., Nisan 1994, s. 90 ve s. 115.

⁶³⁰ Ergun Özbudun, “Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi Ve Siyasal Elitlerin Tepkisi”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 62, S. 3, Mart 2007, ss. 257-268 .s. 265.

⁶³¹ Tanör, a.g.e., Nisan 1994, s. 133.

⁶³² a.e., s. 136.

1961 Anayasası'nın başlangıç kısmı için uygulanmadığını ifade etmiş, ancak 1982 Anayasası'nın kendisine bir ideoloji belirlemekle kalmadığını, toplum ve bireylerin de ne yönde düşünmesi gerektiğini belirlemeyi bir anayasa sorunu ve konusu haline getirdiği tespitini de yapmıştır.⁶³³ Zaten, Başlangıç kısmına yönelik en önemli eleştiri “ideolojik” olmasıdır. Erdoğan bu durumu, Türkiye'nin anayasal düzeninin hakim ilkelerinden birisinin resmî olduğu şeklinde eleştirmektedir.⁶³⁴ Atar'a göre ise, Anayasa'nın Başlangıç kısmındaki devletin temel nitelikleri olarak sayılan bir takım ilke ve açıklamaların pozitif hukuk açısından uygulanması zordur.⁶³⁵ Diğer yandan ise Teziç ideolojik ilke ve prensipleri olağanlaştırma eğilimiyle, bunların sadece Anayasanın 174. maddesinden ibaret olmadığını, zira Anayasanın farklı maddelerinde (Başlangıç, m. 2, m. 42, m. 58, m. 81, m. 103, m. 134) yer aldığını ifade etmiştir.⁶³⁶

Anayasa'nın bu tercihinin doğal neticesi olarak, özgürlükçü bir siyaset ve toplumdaki çok, resmî ideolojinin genel kabullerinin öncelendiği homojen bir siyaset ve toplum dizaynı hakim olmuştur.⁶³⁷ Atar'a göre, Anayasanın bütününde devletçi, toplumcu ve ideolojik açıdan taraf, bireysellik ve özgürlüğü kısıtlayan bir felsefe egemendir.⁶³⁸ Parla 1982 Anayasası'nı ise metafizik ve teolojik (“ebedi Türk vatan ve milleti”, “kutsal Türk Devleti”, “ölümsüz önder ve eşsiz kahraman”, “Türkiye Cumhuriyeti'nin ilelebet varlığı”, “kutsal din duyguları”) olarak nitelendirmiştir. Parla “kutsal devlet”, “kutsal din” ve “ölümsüz önder” üçlemesini bir tür Türk İslâm “teslisi” olarak ifade etmiştir.⁶³⁹

1982 Anayasası da kendisinden önceki anayasaya refleks geliştirmiş, o dönemin özellikli düzenlemelerini kaldırma yoluna gitmiştir. Diğer yandan genel kanaat 1961 Anayasası sol ideolojinin önünü açarken, 1982 Anayasası sağ, milliyetçi, muhafazakâr ya da Parla gibi yazarların ifadesiyle “Türk İslâm” ideolojisinin önünü açmıştır. Liberalleşme buradan hız kazanmış, sağ ve sol ideolojileri giderek işlevsiz ideolojik göstergeler haline almıştır. Ancak bu yeni dönemin kendine özgü sorunları ve gündemi olmuştur. Bunların başında ise siyasi parti kapatma davaları yer almıştır.

⁶³³ Tanör, a.g.e., Nisan 1994, s. 150.

⁶³⁴ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 172.

⁶³⁵ Atar, a.g.e., 2019, s. 65.

⁶³⁶ Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 223. Erdem ve Heper, a.g.e., Aralık 2011, s. 23.

⁶³⁷ Erdem ve Heper, a.g.e., Aralık 2011, s. 23.

⁶³⁸ Atar, a.g.e., 2019, s. 57.

⁶³⁹ Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 23.

2.6.3. Milliyetçilik Bağlamında Değerlendirilmesi

1982 Anayasası Başlangıç kısmından başlayarak çok sayıda milliyetçilik örneği ortaya koyan bir anayasadır. 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri olarak, toplum huzuru, milli dayanışma, adalet, insan haklarına saygı, Atatürk Milliyetçiliğine bağlılık, Başlangıç'taki ilkelere dayanma hali, demokratik ve laik olma, son olarak ise sosyal bir hukuk devleti sayılmıştır. Başlangıç kısmının ilk paragrafında ise milliyetçiliğin çerçevesi konulmuş, o da “*Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı*” şeklinde ifade edilmiştir.

Özbudun'a göre Başlangıç'ta belirtilen ve ilke olarak tanımlanan konulardan, Atatürk ilke ve inkılapları, “Türk milli menfaatleri”, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri”, “milli kültür” son derece geniş ve kapsamaları belirsizdir.⁶⁴⁰

Türkiye'de milliyetçilik, 1924 Anayasası'nda 1937 değişiklikleri ile altı ilkenin anayasaya girmesi sonucunda devletin de bir niteliği halini aldı. 1961 Anayasası ise milliyetçilik kavramını Başlangıca taşırken 2. maddeye “milli devlet” kavramını koymuştur. 1982 Anayasası ise yeniden “Atatürk milliyetçiliği” kavramına dönmüştür.⁶⁴¹ “Atatürk Milliyetçiliği” ile “Türk Milliyetçiliği” kavramları eş anlamda kullanılırken, Atatürk Milliyetçiliği kavramından Başlangıç kısmında tanımlanan Türk Milliyetçiliği kavramını ve bu kavramın özelliklerini anlamak gerektiği yazılmıştır.⁶⁴² Anayasa'da belirtilen milliyetçilik anlayışının “*Anayasal Milliyetçilik*” ve “*Modern Milliyetçilik*” olarak da adlandırılabileceği ifade edilmiştir. Gerekçe olarak ise, genel eğilimde olduğu gibi, ırk, etnisite vb. ayrımların esas alınmadığı, başka milletleri tahakküm amacı güdülmeyeceği, barışçı olduğu gibi hususlar belirtilmektedir.⁶⁴³ Anayasa zaten Başlangıç kısmında, Türkiye Cumhuriyeti'nin hangi milliyetçiliği tercih edeceğini de açıklamıştır, o da Atatürk Milliyetçiliği'dir. Erdoğan'a göre de, Atatürk Milliyetçiliği, Türk Milliyetçiliğinden ayrı düşünülemez. Erdoğan, doktrindeki genel eğilimin (Özbudun, Sabuncu, Gözler gibi) Atatürk Milliyetçiliğini ırkçı ve şovenist olarak tanımlamadığına, bir tür medeni milliyetçilik olarak tanımladığını aktarmaktadır. Buna göre millet anlayışı bir anlamda kültür birliğini ve

⁶⁴⁰ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 74.

⁶⁴¹ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 203; Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 123-124; Atar, a.g.e., 2019, s. 69; İ. Erdoğan, a.g.e., Eylül 2019, s. 197; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 90; Aynı süreci anlatan Parla ayrıca 1982 Anayasası'nın, 1961 Anayasasında yan-resmi ideoloji olan Atatürkçülüğü, artık tam resmi, tekçi ideoloji olarak ilan ettiğini de ileri sürmüştür. (Bkz.: Parla, a.g.e., Şubat 1991 (c), s. 27.).

⁶⁴² Tunç ve Bilir, a.g.m., 1998; Eren, a.g.m., s. 2.

⁶⁴³ Tunç ve Bilir, a.g.m., 1998.

birlikte yaşama iradesini taşıyan subjektif milliyetçilik anlayışıdır. Bu milliyetçilik türü ırkı yüceltmez, onun üstünlüğü davası götürmez; saldırgan ve fetihçi değildir. Erdoğan genel olarak görüşleri verdikten sonra kendi kanaatini de aktarmıştır. Bu görüşlerinde Erdoğan, Atatürk Milliyetçiliği'nin "civic" yani medeni milliyetçiliğe yakın olduğunu ifade etmiştir. Ancak ne teorisi ne de pratiği açısından diğer tür objektif milliyetçilik anlayışından ayırmak zordur. Erdoğan'a göre, Atatürk Milliyetçiliğindeki "Türklük" vurgusu, hatta "*Ne mutlu Türküm diyene*" sözü objektif milliyetçiliğe yakınlaştıran söylemlerdir.⁶⁴⁴

Erdoğan'a göre "milli devlet" ve "Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet" ilkelerinin belli hukukî sonuçları vardır. Buna göre Cumhuriyetin beşeri unsuru "*Türk milleti*"dir, Türkiye'de başka millet yoktur, yani millet tektir. Etnik ve kültürel farklılıklar "Türk" kimliğinin takibi değil, tâbileridir. Atatürk Milliyetçiliğine bağlı bir devlet olmanın bir diğer hukukî sonucu resmî dil olarak Türkçe'nin kabul edilmesidir. Bu da resmî işlemlerde Türkçe'den başka bir dil kullanılamayacağı anlamını taşımaktadır. Bazı Türk vatandaşlarının Türkçe'den başka ana dillerinin var olduğunun tanınmaması uzun zaman sorunlara neden olmuştu. Resmî dil Türkçe olmakla birlikte, yerel dillerin veya farklı dillerin kabulü noktasında son yıllarda adımlar atılmıştır.⁶⁴⁵

Başlangıç kısmında geçen "*Hiçbir faaliyetin (...) Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin (...) karşısında koruma görmeyeceği*" ifadesi Kaboğlu-Sales'e göre Türk halkının kimliğini özel bir koruma amacı götürmektedir. Bu ifadeler, bu kimliği entelektüel anlamda da sorgulayan faaliyetlerin kabul görmeyeceğini düşündüren bir lafza sahiptir. Öyle ki, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerine karşı olarak ortaya konulan görüş ve düşünceler hukuki korumadan yoksundurlar. Yine aynı yazarlar Anayasa'nın 174. maddesinde geçen Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesine çıkarma amacı şeklinde düzenlenen ifadelerin, düşünce ve ifade özgürlüğü dahil tüm temel hak ve özgürlükleri korunmasını gerekli kıldığından bir tür çelişki arz etmektedir.⁶⁴⁶ Kaboğlu-Sales Anayasanın genelinin, Başlangıç kısmı da dahil olmak üzere, *vatan* ve *millet* kavramlarına dayalı yazıldığını ileri sürmüştür.

⁶⁴⁴ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 203-204; Memiş'e göre de, Türkiye de milli kimlik Türklük olarak ifade edilirken, Fransa'da halkın yüzde kırkı civarındaki Franklar üzerinden ifade edilerek "Fransız"lar olarak ifade edilmiştir. (Bkz.: Emin Memiş, "Anayasayı Yeniden Yapma Ve Değiştirme Üzerine Analizler", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIV, Yıl 2010, S. 2, ss. 455-498. s. 459.).

⁶⁴⁵ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 204-205-206.

⁶⁴⁶ Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 147.

Egemenliğin sahibi, kaynağı ve kullanımı, yargı yetkisinin kullanılması, Meclisin millet adına yasama yetkisini kullanması gibi temel esasları *millet* kavramına göre biçimlenmiştir.⁶⁴⁷ Bockel'in yakın dönem tespitlerine göre, 1982 Anayasası'nın Başlangıç kısmı iki önemli mesaj taşımaktadır: Birincisi, devletin Atatürk ilkeleri ve inkılapları üzerine kurulduğu, ikincisi ise “*hiçbir fikir ve düşüncenin Türk milli menfaatleri*”ne ve Atatürk ilkeleri karşısında korunma görmeyeceğidir. Böylelikle Anayasa siyasi faaliyetin gerçekleştiği alan için bir çerçeve çizerken, daha da ileri giderek bu alanı ve devletin yapısını da tanımlamıştır.⁶⁴⁸ Başlangıç'ta ifade edilen Türklüğün tarihi ve manevi değerlerini ifade eden kısımlar resmî ideolojinin bir parçası sayılabilir.⁶⁴⁹

Başlangıç'ta belirtilen ilkelerin bazıları Anayasanın çeşitli maddelerindeki düzenlemeler ile somutluk kazanmıştır. “Milli dayanışma” Anayasa'nın 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri arasında, 81. madde düzenlenen Milletvekili andiçme metninde, 103. maddede Cumhurbaşkanı andiçme metninde, 136. maddede Diyanet İşleri Başkanlığının görevleri arasında (“*milletçe dayanışmayı...*”) yer almıştır. Tanör-Yüzbaşıoğlu'na göre, Başlangıçta yer verilen belli ifadelerin, 3. maddede düzenlenen devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, yine 3. maddede düzenlenen resmî dilin Türkçe olması, 42. maddede düzenlenen eğitim dilinin Türkçe olması, “Türk” tanımının sadece hukuki anlama gelerek vatandaşlığı nitelemesi (m.66/1) gibi Anayasa'nın farklı maddelerinde somutlaştığı görülmektedir. Diğer yandan yine Atatürk Milliyetçiliği (p. 1, 5) madde 2'de, ilke ve inkılaplar (p. 1, 5) madde 42/3, 58/1, 81, 103, 134, 174'te, millet egemenliği (p. 3) madde 2, 6, 68/4'te, bölünmezlik (p.5) madde 3, 5,13'te, laiklik (p.5) madde 2, 14, 24'de, üstünlük-bağlayıcılık (p. 3, 4, 6, 8) madde 11'de düzenlenmiştir.⁶⁵⁰

Turhan'a göre 1982 Anayasası'nın ortaya koyduğu demokratik toplum düzeninin, Atatürkçü düşünce sistemi içinde ele alınması bir zorunluluktur. Bunun gerekçesi ise Başlangıç kısmının üçüncü paragrafında yer alan “*Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda*” ifadeleridir.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Kaboğlu ve Eric, a.g.e., 2018, s. 147.

⁶⁴⁸ Alain Bockel, “Türkiye'nin Zorlu Demokratik Anayasa Arayışı”, Çev.: Erkan Duymaz, **Anayasa Hukuku Dergisi**, C.2, S.4, 2013, ss. 17-31, s. 18.

⁶⁴⁹ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 172.

⁶⁵⁰ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 93.

⁶⁵¹ Turhan, a.g.m., 2017, s. 378.

Tanör-Yüzbaşıoğlu'na göre, 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na göre daha milliyetçi, milli dayanışmacı ve Türkçü'dür. Atatürk ilke ve inkılaplarının 1961 Anayasası'na yansımaları “milli mücadele ruhu”, “bağımsızlık”, “devrimi yapan Türk milleti” ifadeleriyle olmuştur. Bu ilke ve inkılaplar, 1982 Anayasası'na yansırken farklı bir form kazanmış, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri” (p. 5), “din kültürü ve ahlak öğretimi” (m. 24) gibi yansımalar eliyle yazarların ifadesiyle “*Türk İslâm sentezciliğine*” dönüştürülmüştür.⁶⁵² Erdoğan Başlangıç'tan yola çıkarak Anayasanın amacının devlet iktidarını insan hakları açısından sınırlamaktan ziyade “*Yüce Türk devletinin bölünmez bütünlüğü*”nü tesis etmek olduğunu ifade etmiştir. Anayasanın arkasında “devletçi” bir anlayışın olduğu onun normatif yönünde görülmektedir.⁶⁵³

Özbudun, 1982 Anayasası'nda devletin temel nitelikleri olarak belirlenen ilkeler ile değiştirilmesi mümkün olmayan ilk üç maddede toplum huzuru, millet dayanışması ve adalet gibi geniş ve tanımlanması imkansız kavramların yer aldığını; yine 2. maddedeki Atatürk milliyetçiliği, insan haklarına saygı, hukuk devleti, demokratik devlet, laik devlet, sosyal devlet gibi kavramların hayli değişik biçimlerde tanımlanıp anlaşılabilirliğini ifade etmiştir. Anayasa'nın 176. maddesine göre yine Anayasa metnine dahil sayılan Başlangıç kısmındaki “Türk milli menfaatleri, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri”, “Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliği” kavramsallaştırmalarının da müphem ve tanımlarının zor olduğunu belirtmiştir. Özbudun tüm bunların özellikle AYM açısında bir tür yargısal aktivizm yolu açtığı ve bu yönde büyük imkan sağladığı tespitini yapmaktadır.⁶⁵⁴

Devletin “kutsal” olarak nitelendirilmesinin somut ve bilinen örneği “Kutsal” Roma Germen İmparatorluğu'dur. 1982 Anayasası'nın Başlangıç kısmının ilk halinde “kutsal Türk devleti” ifadesine yer verilmişti.⁶⁵⁵ “Kutsal devlet” ifadesiyle ilgili olarak Erdoğan, bunun Anayasa'nın iktisadi devletçilikten ayrı olarak “siyasi devletçilik” anlayışına sahip olduğu tespitini yapmıştır. 1995 Yılında yapılan değişiklik ile “kutsal” kavramı yerine ifade farklılığı dışında bir farklılık taşımayan “yüce” kavramı getirilmiştir.⁶⁵⁶ Başlangıç kısmının 7. paragrafında Atatürk'ün “*yurtta sulh, cihanda sulh*” sözüne de yer verilmiştir. Devam eden cümlelerde ise, Türk vatandaşlarının milli

⁶⁵² Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 32-33.

⁶⁵³ Erdoğan, a.g.e, Nisan 2004, s. 172.

⁶⁵⁴ Özbudun, a.g.m., 2007, s. 259.

⁶⁵⁵ Aybay, a.g.e., Ekim 2017, s. 77.

⁶⁵⁶ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 171.

gurur, sevinç ve kederlerde vs. ortak olduğu belirtilmiş, böylelikle Atatürk'ün *millet* tanımı farklı da olsa tekrarlanmıştır.⁶⁵⁷

1982 Anayasası'nın 176. maddesi Başlangıç kısmının Anayasa metnine dahil olduğunu düzenlemekle kalmamış, bu ilkeleri Anayasanın dayandığı “temel görüş ve ilkeler” olarak ifade etmiştir. Bu bağlamda bir değerlendirme yapılacaksa, Başlangıçtaki milliyetçilik ve milliyetçiliğe doğru yönelen ifadeler Anayasa'nın temel görüşü ve ilkeleri olarak bir anlamda Anayasanın ideolojisi olarak kurgulanmıştır. Tartışmaların genel seyri önce durum tespiti yapmak yönünde olurken, devam eden tespitler genelde bunun bir ideoloji olduğu şeklinde olmuştur. Anayasanın bir ideoloji (“milliyetçilik”) taşıması genel yaklaşımda eleştiri konusu edilmiştir.

Kanadoğlu Anayasa'nın 2. maddesinin Başlangıç'a olan atfindan dolayı, orada geçen tüm ilke ve kavramları Cumhuriyetin nitelikleri arasında saymıştır. Diğer halkçılık ve devletçilik ilkeleri, 2. maddede açıkça belirtilmediğinden dolayı cumhuriyetin nitelikleri arasında görmeme yolu seçilmiştir.⁶⁵⁸ Tanör- Yüzbaşıoğlu'na göre, Anayasanın 4. maddesindeki ilk üç maddenin değiştirilmeyeceği düzenlemesi, aslında 3. maddenin düzenlediği devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesinin yasa iktidarı ve aynı zamanda tâli kurucu iktidar tarafından değiştirilemeyeceği anlamına da gelmektedir. Bu bütün kişi ve kurumlar bağlayıcı bir niteliktedir.⁶⁵⁹ Apriori bilgi olarak bir devletin ve milletin zaten bölünemeyeceği ve bunu hiçbir devletin kabul etmeyeceği yönünden bakan bir argüman karşısında bu vurgunun tüm anayasalarda yer alması Osmanlı'nın dağılma travmasının etkisi olarak görülebilecektir.

Anayasa'nın 42. maddesi ise eğitim dilinin sadece Türkçe olacağını düzenlemiştir. Yine Anayasanın 134. maddesi Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile ilgili düzenleme yaparken Kuruma bir de misyon yüklemiştir. Buna göre Atatürkçü düşüncüyü, ilke ve inkılapları, Türk kültür, tarih ve dilini araştırmak, tanıtmak ve yaymak gibi misyon ifadeleri Gözler'e göre subjektif anlayış çerçevesinde izah edilemeyecektir.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 77.

⁶⁵⁸ O. Korkut Kanadoğlu, “Türk ve Alman Anayasa Yargısında Anayasal Değerlerin Çatışması ve Uyumlaştırılması”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuk ABD, İstanbul, 1998, s. 147.

⁶⁵⁹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 123.

⁶⁶⁰ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 130-131. Aynı yazarın aynı yöndeki görüşleri için bkz.: Gözler, a.g.m., Kış 2001, s. 118.

Anayasal vatanseverlik, 1982 Anayasası'nda da doğrudan vatandaşlık kavramı üzerinden formüle edilmiştir.⁶⁶¹ Anayasanın 66. maddesinin ilk fıkrasına göre “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür.*” İfade edildiği gibi vatandaş kavramının karşılığı olarak kullanılan Türk kavramının bir din ve ırk unsuru olarak kullanılmadığı yazarlarca tespit edilmektedir. Maddenin devam eden kısmında ise “*Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk'tür*” ibaresine yer verilmiştir. 2001 yılında kaldırılan cümle ise “*Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir*” şeklindeydi.⁶⁶² İkinci fıkradaki Türk ifadesi vatandaş olarak anlaşıldığında, vatandaş statüsüne sahip anne ve babanın çocuğunun vatandaş olması doğal bir süreç olarak görülebilecektir. Bir kavram değişikliği ile vatandaş olan ile vatandaş olmayandan doğan çocuğun durumunun kanunla düzenlenmesinin yine objektif bir anlayışa yakın olmayacağı görülmektedir. Gözler'e göre de bu düzenleme Türklük'ü subjektif yaklaşıma göre vatandaşlık bağı olarak tanımlamıştır.⁶⁶³ Kaboğlu-Sales'e göre Anayasa'nın milliyet ve vatandaşlığı tek bir sözcük (Türk) ifade etmesinden dolayı, Anayasa'da nadiren de olsa kullanılan halk kavramını ele almak zorluklar içermektedir. Bu bakımdan, aynı yazarlar, halkı seçmenlerin bütünü olarak tanımlamaya çalışmışlardır.⁶⁶⁴ Erdem'e göre buradaki ibareler vatandaşlıktan ziyade bir Türklük tanımıdır. Diğer yandan Erdem devletin adının Anayasa'nın 1. maddesinde olduğu gibi “Türkiye Cumhuriyeti” değil de, “Türk devleti” tercih edilmesine de dikkati çekmiştir.⁶⁶⁵ Erdoğan'a göre ise bu vatandaşlık adlandırması, “medeni” bir anlayış olmakla birlikte, etnik imaları olan milliyetçilik etkisidir.⁶⁶⁶

TBMM üyelerinin andiçmesini düzenlediği 81.madde ve Cumhurbaşkanı'nın andiçmesinin düzenlediği 106. madde ufak farklar dışında benzer bir düzenlemeye yer verilmiştir. Devletin varlığı ve bağımsızlığı, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruma; hukukun üstünlüğü, demokratik ve laik Cumhuriyet ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalma; toplumun huzur ve refahı, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde herkesin insan haklarından

⁶⁶¹Şafak Evran Topuzkanamış, “Anayasal Vatanseverlik Kavramının Anlamı, Amaçları Ve Bu Kavram Işığında Geçmişle Yüzleşme Politikaları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.14, S. 1, 2012, s. 133-168 (Basım Yılı: 2013), ss. 133-168, s. 144.

⁶⁶² Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 204.

⁶⁶³ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 129.

⁶⁶⁴ Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 148.

⁶⁶⁵ Erdem, a.g.m., Bahar 2012, s. s. 53.

⁶⁶⁶ Erdoğan, a.g.e., Nisan 2004, s. 204-205-206.

ve temel hürriyetlerden yararlanması ülküsünden ve Anayasaya sadakatten ayrılmama konularında “büyük Türk milleti” önünde namus ve şeref üzerine andiçme düzenlenmiştir. -Daha önce de ifade edildiği gibi- Yeminler dünyanın neredeyse tüm ülkelerinde benzer tonda düzenlenmiştir, milliyetçi bir ton kadar, sadakat ve koruma vurgusu öne çıkmaktadır. Türkiye’deki yemin kültürü devletin hassas noktalarını da ortaya koymaktadır. Devletin varlığı ve bağımsızlığı en hayati koruma ve korunma konusudur. Vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğü hem bu ikisinin birbirinden ayrılmamasını, hem de kendi içinde parçalanmamasını içermektedir. Anayasanın ilk maddeleri ve Başlangıç kısımlarındaki temel ilke ve prensipleri yeminlerde görmek mümkündür.

Anayasanın milliyetçilik anlayışındaki unsurları çok sayıda yazar objektif ve subjektif yaklaşımlar açısından değerlendirmiştir.

Anayasanın 2. maddesinde düzenlenen “Atatürk milliyetçiliği” hakkında Gözler genel olarak Özbudun’un anlayışına yakın durarak, yazardan aktarımlar yapmıştır. Buna göre, Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı *subjektif* milliyetçilik anlayışı çerçevesindedir. Anayasadaki milliyetçilik anlayışı ırk, din ve dil gibi *objektif* unsurlara değil, sevinç ve kederde ortaklık, birlikte yaşama arzusu temeline dayanan *subjektif* nitelik taşıyan bir milliyetçiliktir. Diğer yandan Anayasa, Türklüğü *objektif* unsurlara dayanmadan “vatandaşlık bağı” olarak tanımlamıştır.⁶⁶⁷

Schnapper’e göre Atatürk *modern millet* fikrinin mantığını kavramıştır. Bu nedenle demokratik millet kurucu kavramı olarak vatandaşlığı belirleyerek, ırk, cinsiyet, tarih, din ya da kültürel farklılıkları aşmıştır.⁶⁶⁸ Tanör-Yüzbaşıoğlu da Atatürk Milliyetçiliğinin genel özelliklerini dışta bağımsızlıkçı, içte vatandaşlık temeline dayalı olarak göstermektedir. Fransız *subjektif* anlayışına yakın olduğunu, Alman *objektif* milliyetçilik anlayışına uzak olduğunu da ifade etmiştir.⁶⁶⁹ Özbudun’a göre de, Atatürk, *subjektif* millet anlayışını benimsemiştir.⁶⁷⁰ Özbudun bunu gerekçelendirirken Atatürk’ün *millet* kavramı tanımını vermiştir: “a) Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan; b) Beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olan; c) Ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam

⁶⁶⁷ Gözler, a.g.e., Kış 2001, s. 115-116.

⁶⁶⁸ Schnapper, a.g.e., s. 11.

⁶⁶⁹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 91.

⁶⁷⁰ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 77.

hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet namı verilir.”⁶⁷¹

Kaboğlu-Sales’e göre ise, Anayasa’nın “Atatürk Milliyetçiliği”ne yaptığı gönderme, her ne kadar Renan’ın anlayışına yakın olsa da, tarihi ve sembol anlamıyla, siyasi bir nosyonu kutsallaştırması bakımından şaşırtıcıdır.⁶⁷² Kaboğlu-Sales Anayasa’da geçen Türk milleti, Türklük, Türk toplumu ibarelerinin geçtiğini son ikisinin anlamının belirsiz olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁷³ Dolayısıyla vatandaşlık bağı olarak kullanılan Türk’ün nerede nasıl olacağı konusundaki belirsizlikler dikkatlerden kaçmamaktadır.

Erdoğan yeni bir anayasa çalışmasında etnik kültürel toplulukla özdeşleşen veya etnik imaları taşıyan ibare ve terimlere yer verilmemesini, hatta etnik kültürel çoğunluğun tanınmasını vurgularken, diğer yandan ise yurttaşlığın ise “Türklük” ile tanımlanmasının bırakılmasını önermektedir.⁶⁷⁴ 1982 Anayasası’nın Başlangıç ve diğer kısımlarında “millet” kavramını yücelten ifadelerin olması, kimi yerde kutsal din duygularından bahsedilmesi, Erdoğan’a göre sahicilikten uzak bir tür *rüşvet-i kelam*dir. Bu durum Türk-İslâm sentezine işaret etmediği gibi, İslâmî değerlere saygının da ifadesi değildir. Erdoğan bu durumu kutsal devletin bekasını temin için dini duyguları kullanan kaba oportünizm olarak nitelendirmiştir.⁶⁷⁵

1961 Anayasası ile artan ideolojik ton 1982 Anayasası ile daha da üst bir seviyeye çıkmıştır. İki anayasa arasındaki tercih farkı ise sonraki anayasanın milliyetçiliği net olarak ortaya koymasındadır. Önceki anayasa ile benzerlik taşıyan düzenlemeler, yükselen siyasi hareket ve söylemlerin oluşturduğu iklim, AYM’nin katı ve dar yorumları ve kararları ile Anayasanın milliyetçi bir anayasa olduğu algısını güçlendirmiştir. Yine elbette unsurlar açısından subjektif anlayışın açık ağırlığı olmasına rağmen, söylem, eylem ve mahkeme kararları zaman zaman objektif unsurlara dayanmıştır. 1982 Anayasası’nın milliyetçi olarak sınıflandırılması veya milliyetçilik baskın bir anayasa olarak nitelendirilmesi, ülkede 1980 sonrasında başlayan yeni Kürt Milliyetçi hareketlerinin yükselişiyle birlikte ele alınabilir. Zira yükselen “bölücü”, “ayrılıkçı” hareketlere karşı milliyetçilik tonu yüksek

⁶⁷¹ Özbudun, a.g.e., 2018, s.76. Orjinal kaynak için bkz: İnan, a.g.e., 1971, s, 58.

⁶⁷² Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 61.

⁶⁷³ a.e., s. 146.

⁶⁷⁴ Erdoğan, a.g.m., Bahar 2012, s. 25.

⁶⁷⁵ a.e., s. 24.

uygulamalarla cevap verilmiştir. 1990’lardan günümüze kadar Kürt Milliyetçiliği güden siyasi partilerin tamamının kapatılması, ortaya konulan gerekçeler panik içeren *koru(n)macı* reflekslerdir. Buna rağmen bu hareketlerin bitmemesi, yükselişlerini ve saha genişliklerini artırdıkları düşünüldüğünde, milliyetçi içeriğe sahip hukuk uygulamalarının amaçladığı faydanın elde edilip edilmediği de tartışılacaktır. Kısaca 1982 Anayasası’ndaki milliyetçiliğin, yükselen farklı bir siyasi hareketlenme ve milliyetçilikten bağımsız okunması zor görünmektedir.

2.6.4. Anayasa Mahkemesi Kararlarında Genel Olarak Milliyetçilik

1982 Anayasası’nın milliyetçi bir öz ve ideoloji taşımasına rağmen, bunu asıl hareket ettiren ve öne çıkaran AYM olmuştur. Anayasa yargısının uygulamaları ve kararları Anayasadaki ilkelerin, prensiplerin ve toptan ideolojinin harekete geçmesine, aktive olmasına neden olmuştur. AYM verdiği birçok kararla tartışmaların merkezine yerleşirken, sadece kararlarını ve Mahkemeyi değil, Anayasa’yı da tartışılır hale getirmiştir. Sadece konu edindiğimiz milliyetçilik ilgili değil, özellikle laiklik bağlamında da Mahkeme çok önemli tartışmalara kaynaklık etmiştir.

AYM, özellikle siyasi partiler hakkında açılmış kapatma davalarında Başlangıç kısmı ve değiştirilmesi teklif edilemez maddeler olan ilk üç madde başta olmak üzere farklı anayasa maddelerine dayanarak kararlar vermiştir.⁶⁷⁶ Bu kararlarda temel ilkeler olarak belirtilen düzenleme ve ifadelerin önde gelen gerekçeler olduğunu belirtmek gerekiyor. Kaboğlu-Sales AYM’nin ilkeleri korumada sergilediği bu tavrı “yüreklilik” olarak nitelendirmiştir.⁶⁷⁷ Diğer yandan milliyetçilik ideolojisinin üretilmesi ve somutlaşmasında devlet organları arasında yargının özellikle AYM’nin olduğunu belirlemek gerekiyor.⁶⁷⁸ Tanör-Yüzbaşıoğlu her ne kadar mahkemenin özgürlük yönünün ortaya çıktığını, Mahkemeye göre bireyi ulusa bağlayan bağın din, ırk ve dil birliği değil vatandaşlık bağı olduğunu ifade etse de⁶⁷⁹, Mahkeme kararlarıyla

⁶⁷⁶ Farklı karar örnekleri için bkz.: E. 1990/1, K. 1991/1 (Türkiye Birleşik Komünist Partisi); E. 1991/2, K. 1992/1 (Sosyalist Parti); E. 1992/1, K. 1993/1 (Halkın Emek Partisi); E. 1993/1, K. 1993/2 (Özgürlük ve Demokrasi Partisi); E. 1993/2, K. 1993/3 (Sosyalist Türkiye Partisi); E. 1993/3, K. 1994/2 (Demokrasi Partisi); E. 1993/4, K. 1995/1 (Sosyalist Birlik Partisi); E. 1995/1, K. 1996/1 (Demokrasi ve Değişim Partisi); E. 1996/1, K. 1997/1 (Emek Partisi); E. 1997/2, K. 1999/1 (Demokratik Kitle Partisi); E. 1999/1, K. 2003/1 (Halkın Demokrasi Partisi); E. 2002/1, K. 2008/1 (Hak ve Özgürlükler Partisi), E. 2007/1, K. 2009/4 (Demokratik Toplum Partisi).

⁶⁷⁷ Kaboğlu ve Sales, a.g.e., 2018, s. 70 vd.

⁶⁷⁸ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 91.

⁶⁷⁹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s. 91.

milliyetçiliği sürekli genişletmiş, ifade özgürlüğü noktasında tartışma yaratmıştır. Mahkeme kararlarının adeta tanımlama ve yeni kurallar ihdası yoluna gittiği yönünde örnekler olduğu konuyla ilgili tartışmalarda ileri sürülmüştür.

Anayasaların yapılışıyla ilgili Türkiye’de net olan bir durum var ki, o da çok partili sisteme geçilmesinden sonra anayasa yapan gücün, Turhan’a göre, silahlı kuvvetler (askerler) olmasıdır. Askerlerin yaptığı 1961 ve 1982 Anayasalarını yorumlama gücü de yine bu anayasalarla kurulan AYM’ne aittir. Bu iki anayasada dikkat çeken en önemli nitelik, otoriter yönleri ve ideolojik hükümlerin yer almasıdır.⁶⁸⁰ AYM’nin farklı karar örneklerinde karşımıza çıkan ideolojik tutumun alt yapısında bu nedenler bulunurken, Turhan’ın da tespit ettiği gibi ortaya çıkan kararlar otoriterleşme olarak somutlaşmaktadır.

Gözler ise önemli bir noktaya daha dikkati çekerek, doktrin ve AYM’nin ilkelerin içeriklerini birtakım tabîi hukuk ilkeleriyle doldurmaya teşebbüs edebileceğini yazmıştır. AYM, bir kanunu bu ilkelerden birisini aykırı görüp iptal edebilir de etmeyebilir de. Böylelikle AYM’nin ne zaman nasıl bir karar vereceği bu durumda kestirilemez bir hal alacaktır. Gözler önceden bilinme durumunun hukukun en önemli özelliğini ifade ederek, bu kavramlarla ilgili denetimlerin bir hukukilik denetimi değil yerindelik denetimine dönüşeceğini yazmıştır. Bu nedenle AYM’nin kanunların anayasaya uygunluk denetiminde Anayasa’nın diğer maddelerine dayanma imkanına sahipken bu ilkelere dayanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kavram ve ilkelerin kullanılması durumunda dar ve açık bir şekilde tanımlanmalıdır.⁶⁸¹ Heper ise, Türkiye’de resmî Türk milleti kavramının milliyetçilik hareketlerinden doğduğunu, Anayasa Mahkemesi’nin de milliyetçilik anlayışıyla aynı kaynaklardan beslendiğini ileri sürmüştür.⁶⁸²

⁶⁸⁰ Turhan, a.g.m., 2007, s. 402. Turhan bir diğer makalesinde “*Çağımızda anayasal demokrasilerin çoğunda anayasaların yorumlanmasından mahkemeler sorumludur. Anayasalar ya Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu gibi genel mahkemeler tarafından ve en son aşamada da Yüksek Mahkeme tarafından; ya da Avrupa ülkelerinde olduğu gibi özel olarak bu iş için kurulmuş anayasa mahkemeleri tarafından yorumlanır. Kural olarak mahkemelerin anayasayla ilgili olarak yaptıkları yorumlar bağlayıcı olarak kabul edilir. Anayasaya uygunluk denetimi yapan mahkemeler anayasanın son derece sınırlı metinsel rehberliği altında ahlaki ve siyasal sorunlarda uzun yıllar sürecek ve normal demokratik yollarla değiştirilebilmeleri ise neredeyse imkânsız son derece önemli kararlar verebilmektedirler.*” ifadelerine yer vermiştir. (Bkz.: Mehmet Turhan, “Anayasanın Yorumlanmasında Felsefi Yaklaşım: Ronald Dworkin’e Göre Anayasanın Ahlaksal Okunuşu”, **Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 9, S.1, Mayıs 2012, ss. 1–41, s. 7.).

⁶⁸¹ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 201.

⁶⁸² Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 15.

AYM, 1961 Anayasası döneminde doğrudan doğruya Başlangıç kısmına dayanarak bir karar inşa etmediği halde, 1982 Anayasası döneminde birçok defa Başlangıç kısmını temel gerekçe olarak kullanmıştır.⁶⁸³ Fendoğlu'na göre AYM'nin hem 1961 hem de 1982 Anayasası döneminde Başlangıç kısmını bağımsız ölçü normu olarak kullanması doğru değildir, çünkü bu kısımdaki ilkeler, net, açık, kesin ilkeler olmayıp, esnek ve muğlak kavramlardır.⁶⁸⁴

AYM, *Sosyalist Türkiye Partisi* hakkında açılan kapatma davasında tek devlet, tek ülke, bir ulus'u vurgulamıştır.⁶⁸⁵ Mahkeme değerlendirmesinde Türkiye Cumhuriyeti topraklarında Türk ve Kürt halkları olarak iki ayrı "ulus"un varlığının açıkça kabul edilmesinin, Türkçe'den başka dil azınlıklarının bulunduğunu ifade etmenin ve bunların kendilerini dil ve kültür açısından koruyup geliştirmelerini savunmanın, yine bunlara kendi geleceklerini belirlemede haklarının tanınmasını istemenin öncelikle "ulusal" yapıda kopmalara, sonrasında bölünmelere neden olacağı değerlendirmesine yer vermiştir. Parti'nin kapatılması talebinin gerekçeleri arasında Anayasa'nın 3. maddesinde düzenlenen Türkiye Cumhuriyeti Devletinin "ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün" olması yanında 14. maddede düzenlenen hürriyetlerin kısıtlanması şartlarından yine "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak" ile (2001 değişiklikleri ile Anayasa'da çıkarılan) dil ayrımı oluşturmak ifadelerine yer verilmiştir. Yine 68. maddede siyasi partilerin programlarının ve tüzüklerinin devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı olamayacağı şeklindeki düzenlemeye de yer verilmiştir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı ise kapatma nedenleri ve değerlendirmelerinde Atatürk Milliyetçiliğinin gerçekçi, çağdaş ve modern olduğunu, ırk düşüncesine ve köken ayırımına yer vermediğini, özünde bir kültür milliyetçiliği olduğunu ifade ederek bütün unsurları "tek ulus" yapısında bütünleştirmeyi hedeflediğini ifade etmiştir. Başsavcılık ilginç bir şekilde azınlık kavramını Lozan Antlaşması ve Türk-Bulgar Dostluk Antlaşmasına dayandırmıştır. Anayasa'nın 66. maddesinde düzenlenen vatandaşlık tanımına da değinen Başsavcılık burada geçen Türk ifadesinin tek şartının "vatandaşlık bağı" olduğunu, bunun dışındaki din, dil, ırk vb farklılıkların dikkate alınmadığını görüş olarak belirtmiştir.

⁶⁸³ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 74; Teziç, a.g.e., Eylül 2019, s. 223.

⁶⁸⁴ Fendoğlu, a.g.e., 2019, s. 266.

⁶⁸⁵ E. 1993/2, K. 1993/3, Kt. 30.11.1993. Kararla ilgili olarak ayrıca bkz.: Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s.122. Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 320.

Mahkeme “*Esas Yönünden*” yaptığı açıklamalarda; vatana ve “ulus”a bağlılığı başta olmak belli ilkeleri yaşamın tüm alanlarında çağdaşlaşmanın ve demokratikleşmenin kaynağı ve dayanağı olduğu; “bütünlük” ilkesinin ilk olarak Misak-ı Milli’nin birinci maddesinde “... *İslâm çoğunluğu bulunan yerleşik toprak parçalarının tamamı hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple ayırma kabul etmez küldür.*” biçiminde yer aldığı; devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği ilkesinin Anayasa’nın birçok maddesinde yer aldığını ve devletin temel amaç ve görevleri arasında bunun korunmasının olduğu hususlarına değinmiştir.

Mahkeme *millet*, *ulus* ve *halk* kavramlarını da tanımlamaya girişerek, millet kavramının insanlığın gelişmesi sonucunda vardığı bir tür “ilerlemiş birlikteliği” ifade ettiğine; ulus ve “yerine göre” de halk kavramlarının milletle aynı anlamda kullanıldığına değinmiştir. Mahkeme “milliyetçilik” kavramını ise, büyük bir toplumsal gerçeklik ve “millet düşüncesi”nin üzerine kurulu olan çağın en etkin kültür ve siyasi anlayışı olarak tanımlamıştır.⁶⁸⁶ Mahkeme *millet* kavramını tanımlamasına ve ulus kavramının onun yerine kullanılabileceğini vurgulamasına rağmen devamlı *ulus* kavramını tanımlamaya girişmiştir. Ulus, tarihi ve sosyolojik bakımdan belli aşamaları geçmiş ve belli nitelikleri kazanmış bir topluluk olarak tanımlanmıştır. Türk Ulus’u Kurtuluş Savaşı sonrasında sınırları belirlenip çizilen vatan kavramına dayandırılmıştır. Buradan hareketle ulusun, aynı vatan üzerinde yaşayan, geçmişten geleceğe doğru bir ortak yaşam iradesi ve amacıyla bağlanan kültür ve ülkü birliğine dayandığını yönünde sosyolojik tespitler yapılmıştır. Ulus kavramının din temelli bir bağ olan ümmet kavramıyla, ırk ve filolojik nitelikler gibi dar anlayışlarla farkı vurgulanarak, ulus’a Renancı bir ifade ile tarih ve sosyal gelişmenin ortaya çıkardığı birlikte yaşama olgusu şeklinde bir tanım daha yüklenmiştir. Mahkeme değerlendirmesinde, Türk ulus’unu oluşturan insanların, binlerce yıl bir arada yaşayıp kaynaştığını, ortak kültür, ahlak ve *dine* sahip insanların tarihlerinin bir olduğunu vurgulamıştır. Tarihi gerçeklere dayanan Türk Ulusu’nun ortak kimliğinin ve kültürünün savunmasız bırakılamayacağına, bunun “ulusal bütünlüğe” karşı düşmanlık besleyenlere karşı bir *görev* olduğu kadar, uluslararası hukuk açısından da temel bir *hak* olduğuna değinilmiştir. Bu genel çerçevenin ardından Devletin “tek”liği, ülkenin “tüm”lüğü, ulus’un “bir”liği vurgulanmıştır.⁶⁸⁷

⁶⁸⁶ E. 1993/2, K. 1993/3, Kt. 30.11.1993.

⁶⁸⁷ E. 1993/2, K. 1993/3, Kt. 30.11.1993.

Mahkeme değerlendirmelerinin kimi zaman objektif millet anlayışına, yerine göre de subjektif millet anlayışına kaydığı görülmektedir. Mahkemenin millet ve ulus tanımlamaları, kapatma kararına gerekçe gösterdiği özellikle karar tarihinde Anayasa'nın 14. maddesinde yer alan *dil* konusuyla bağdaşır görünmemektedir. Diğer yandan bu çelişkiyi görmezden gelmeyi sağlayan en önemli etken ise kapatma gerekçeleri olarak Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu'nun maddeleri gösterilirken, değerlendirmeler ise hukuki olmaktan çok siyasi, sosyolojik ve tarihi açıklamalar bağlamında oluşturulmuştur. *Din* konusu bir ortaklık unsuru olarak belirtilirken, diğer kısımlardaki millet/ulus tanımının da dışına çıkmıştır. Yine kapatılması konu edilen siyasi parti'nin "tek ulus" yapısına karşı çıkararak çok uluslu bir yapı önermesine dikkat çekilerek yapılan değerlendirmede, bu iki yapının vatandaşlık haklarını içeren sosyolojik gelişmelerinin farklı olduğu ifade edilmiştir. Mahkemenin değerlendirmelerinin Anayasa ve kanun metinleri çerçevesinde kalması gerekirken, sosyolojik, tarihi ve siyasi argümanların ortaya çıkması, mahkemeye Anayasa ve kanun maddelerinin içeriğini doldurma, belirleme, tanımlama gücü de vermektedir. Böyle bir durumda da sürekli bir tanımlama çabasının varlığı ve bunların aynı karar metninde çelişkiler içerdiği görülmektedir.

Türkiye Birleşik Komünist Partisi hakkında açılan kapatma davasında AYM kapatma gerekçesi olarak, Anayasa'nın 2., 3., 14. 68. maddeleri ve 2820 sayılı SPK'nun 78. ve 81. maddelerine aykırılık olarak devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı göstermiş ve parti hakkında kapatma kararı vermiştir.⁶⁸⁸

Halkın Emek Partisi hakkında verilen kararda Mahkeme, esas yönünden yaptığı incelemede daha önceki bir kararında⁶⁸⁹ yer verdiği hususlara değinmiş, *millet*, *ulus*, *halk* kavramlarının birbirinin yerine kullanılabileceğini ifade ederek, milliyetçilik ile birlikte bu kavramları da tanımlamıştır. Hatta olduğu gibi önceki karardaki kısmı kopyalamış ve tekrarlamıştır. Ulus'un, tarihi ve sosyolojik açıdan belli aşamaları yaşamış ve belli özellikleri kazanmış bir topluluk olduğunu ifade ederek, açıklamalarını hukuki atıflar yanında tarihi ve sosyolojik çerçevede sürdürmüştür. Mahkeme Anadolu'ya göçlerin yoğunlaştığı 10. yy.'daki göçlerden Osmanlı'nın parçalandığı döneme uzanan bir perspektif sergileyerek, İmparatorluk sınırlarının

⁶⁸⁸ E.1990/1, K.1991/1, Kt. 16.07.1991.

⁶⁸⁹ E. 1993/2, K. 1993/3, Kt. 30.11.1993.

Trakya ve Anadolu'ya çekildiğini ifade etmiştir. Balkan, Kafkas ve Arap halkıyla uzun yıllar bir arada yaşayan Anadolu insanı yeni kültür ve insanlarla birleşmiş ve kaynaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti “içinde”ki insanlar, değişik “kaynak”tan gelmelerine rağmen tek bir yapı şeklinde bir olmuşlardır. Ülkenin dil ve kültüründe farklı köken ve soydan gelen insan yapısı varken, etnik ayrımcılığa dayalı çoğunluk veya azınlık düşüncesi geliştirmek *tarihi ve bilimsel* olarak temelsizdir. Mahkeme'ye göre bu insanlar kendi özgür irade ve istekleriyle uzun çağlar boyunca oluşan ortak kültürde birleşmeyi ve ulus olmayı sağlamışlardır. Mahkeme bu birliktelik halini bir olgu olarak nitelendirip bir tür “ulusal ant” ve “toplumsal uzlaşma” olarak kavramsallaştırmıştır. Mahkeme benzer kararlarında olduğu gibi sosyolojik tespitler yaparak bir ırk ayrımı yapılmadığını, kültürel birlik kadar din ve tarih birliğinin olduğuna vurgu yaparak birden fazla ulusun değil tek bir ulusun olacağını ifade etmiştir. Vatandaşlık konusunda yine kültürel, tarihi ve sosyolojik açıklamalara yer verilmiştir. Egemenlik ve devlet kavramlarının ulus kavramı ile bütünleştiğini ileri süren Mahkeme, devletin herhangi bir etnik unsur veya toplumsal sınıfla özdeşleştirilemeyeceğini belirtmiştir. Bunun nedeni olarak da, ulusun tüm toplumsal sınıfların üstünde yer alan “sınıflarüstü” bir nitelik taşımasını göstermiştir.⁶⁹⁰ Mahkeme adı geçen siyasi parti hakkında kapatma kararı verirken Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın talebi doğrultusunda diğer yasal düzenlemeler yanında Anayasa'nın Başlangıç kısmını ve 2., 3., 14. ve 68. maddelerini kapatma gerekçesi olarak kabul etmiştir. Verilen bu kapatma kararıyla ilgili olarak Heper, Mahkemenin ulus bütünlüğü anlayışını Atatürk Milliyetçiliği kavramıyla tanımladığından, millet ve milliyetçilik hakkındaki farklı yorumların Anayasal hale getirildiğini öne sürmüştür.⁶⁹¹

AYM'nin farklı kararlarında vurguladığı, hem Başlangıç kısmında hem farklı maddelerde yer alan Atatürk Milliyetçiliği ifadeleri anlayışı Gözler'e göre ayrımcı ve ırkçı bir içerikte değildir. Cumhuriyet kuran Türk milletinin bireyleri farklı kökenlerden oluşsa da, devlet açısından tartışmasız eşitlik, bir arada yaşama isteği, başka uluslara karşı bir karşıtlık değil dostluk ilişkisi amaçlayan “çağdaş bir olgudur”. Gözler'e göre millet -Mahkeme kararlarında da vurgulandığı gibi- tarihi ve sosyal gelişmenin yarattığı birlikte yaşama durumudur.⁶⁹² Zaten Mahkeme de kararlarında

⁶⁹⁰ E.1992/1, K.1993/1, Kt.14.07.1993. Kararla ilgili başka bir yorum için ayrıca bkz.: Gülener ve Uzun, a.g.e., 2020, s. 215.

⁶⁹¹ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s. 323.

⁶⁹² Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s.130; Örnek karar için bkz.: E.1996/2, K.1997/1, Kt. 14.02.1997.

benzer yönde açıklamalara yer vererek Atatürk'ün ulus/millet tanımına dikkati çekmiştir. Örneğin Atatürk'ün “*Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkına Türk milleti denir*” tanımlamasını İnan'ın eserine dayandırmıştır.⁶⁹³ Yine bir vasıflandırma örneği olarak Atatürk Milliyetçiliğinin ayrımcılık ve ırkçılık içermeyen çağdaş bir olgu olduğu ifade edilmiştir. Aynı kararda eşitlikçi ve birleştirici içeriğine dikkat çekilen Atatürk Milliyetçiliğinin, toplumsal dayanışmanın temeli ve güvencesi olduğu ifade edilmiş, “yaşamsal” ve bilimsel bir gerçek olduğuna değinilmiş; kardeşliği, sevgiyi, dayanışmayı ve çağdaş evrensel değerleri “kucak”ladığı vurgulanmıştır.⁶⁹⁴ Dil ve eğitim konusunda ise Türkçe'nin farklı kökenden gelip kaynaşan bireyler için en yaygın dil olduğu, yalnızca resmî işler açısından değil, günlük yaşamda Türkçe bilmeyen ve kullanmayan kişi sayısının az olduğu ifadelerine yer verilmiştir.⁶⁹⁵

Tanör-Yüzbaşıoğlu'na göre AYM'nin içtihatları, Atatürk ilke ve inkılaplarının Anayasa'nın temel dayanağını ve felsefesini oluşturduğu yönündedir. Bu ilke ve inkılaplar Cumhuriyetin nitelikleri arasında yer almakta ve diğer hükümlere göre nispi bir üstünlük taşımaktadır.⁶⁹⁶ Tanör-Yüzbaşıoğlu bu tespiti yaptıktan sonra “Türk milli menfaatleri”, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri” ve “Atatürk Milliyetçiliği” ibarelerinin pozitif hukuka ve anayasa hukukuna özgü kavramlar sayılmayacağını ifade etmişlerdir. Bunların tutucu, otoriter ve keyfi yorumlara neden olabileceği riskine dikkati çeken yazarlar, AYM'nin bazı kararlarının bu gerekçeye dayanması durumunda bir yerindelik denetimine dönüşeceğini vurgulamışlardır.⁶⁹⁷

AYM, Türk Ulusu ve Atatürk Milliyetçiliği kavramlarını yorumlayıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk Milliyetçiliğine içtenlikle bağlı olduğunu, bu milliyetçiliğin toplumsal dayanışmanın güvencesi olduğunu, yaşamsal ve bilimsel bir gerçek nitelik taşıdığını tezini öne çıkarmıştır.⁶⁹⁸ Olumsuz bir eleştiri olarak, AYM kararlarında belirtilen “Türklük” anlayışı, her ne kadar mahkemenin bir üst kimlik, öznellik gibi vurgularına rağmen “etnik topluluk olarak Türklük” tanımına zaman zaman kaydı, bunda Atatürk Milliyetçiliğinin kültürel olarak tanımlanması yanında dönemselsel olarak

⁶⁹³ E.1993/2, K.1993/3, Kt.30.11.1993.

⁶⁹⁴ E.1992/1, K.1993/1, Kt.14.07.1993.

⁶⁹⁵ E.1992/1, K.1993/1, Kt.14.07.1993.

⁶⁹⁶ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s.94.

⁶⁹⁷ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, a.g.e., Eylül 2019, s.94-95

⁶⁹⁸ Atar, a.g.m., (2013) 2017, s.1248.

etnik kimlik olarak ifadelendirilmesi ve bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından dillendirilmesinin temel etken olarak gösterildiği tespitine yer verilebilir.⁶⁹⁹

Mahkeme bazı kararlarında özellikle Atatürk Milliyetçiliğinin subjektif milliyetçilik anlayışına dayandığını ortaya koymuştur.⁷⁰⁰ Gözler'e göre de AYM getirdiği tanımlarla, Anayasa hükümleri ve Atatürk'ün yazılarından Atatürk Milliyetçiliğinin subjektif bir anlayışa dayandığını ileri sürmüştür.⁷⁰¹ Gözler, verdiği örnek Mahkeme kararından "*Atatürk Milliyetçiliği, Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesi Türk sayan, dil, ırk ve din gibi düşüncelerle yapılacak her türlü ayrımı reddeden, birleştirici ve bütünleştirici bir anlayışı temsil eder.*" ifadesini alıntılamıştır.⁷⁰²

Subjektif millet anlayışını ortaya koyan çok sayıda mahkeme kararı ve düzenleme yanında, *objektif* millet anlayışını taşıyan karar ve düzenlemeler de bulunmaktadır. Gözler buna Anayasa'nın 3. maddesinde devletin dilinin Türkçe olmasını düzenlenmesini örnek vermiştir. Diğer yandan ise bir devlette resmî dilin olmasının zorunluluk olduğu düşünüldüğünde bu hüküm *subjektif* millet anlayışına aykırılık teşkil etmeyecektir.⁷⁰³

Erdem'e göre asıl önemli olan *Türklük* kavramından ne anlaşıldığıdır. Zira Türk, Erdem'e göre, etnik bir topluluğun adıdır. Türklük ile dini, etnik ve kültürel bakımdan farklılıkları barındıran bir topluluk mu kastedilmektedir, yoksa bir etnik köken veya ırka gönderme mi yapılmaktadır; bu soru çerçevesinde Erdem AYM kararlarına işaret ederek, Mahkeme'nin kararlarında Türklük'ü herhangi bir etnik köken veya ırka bağlamadığını, vatandaşlık bağı ifade edecek şekilde yorumlandığını yazmıştır. Erdem bu tespitine ilişkin değerlendirmesinde iki durum üzerinden hareket ederek çıkarımda bulunmuştur. Birinci durum, toplumun tüm etnik, dini ve kültürel çeşitliliğinin tanınıp tanınmadığına bakılması, ikincisi ise *Türklük* kavramı ile etnik bir topluluğun işaret edilip edilmediğidir. Erdem'e göre, Cumhuriyet tarihi boyunca bu iki duruma göre çok sayıda problemin olduğu, mevzuat, mahkeme kararları, kurucu kadroların açıklama ve uygulamaları dikkate alındığında ve çok sayıda diğer örnekler üzerinden *Türklük* kavramının etnik bir topluluğa atıf amaçlı

⁶⁹⁹ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s.385.

⁷⁰⁰ Heper, a.g.e., Ocak 2015, s.326.

⁷⁰¹ Gözler, a.g.m., Kış 2001, s.117.

⁷⁰² E.1984/9, K.1985/4, Kt.18.021985. Aktaran: Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 130.

⁷⁰³ Gözler, a.g.e., Temmuz 2000, s. 130-131.

kullanıldığı anlaşılabilir.⁷⁰⁴ Kavramsal muğlaklık, yazarı böyle bir neticeye vardırıken, tersi yönde kanaatlerin oluştuğu hatta yaygın şekilde oluştuğu görülmektedir.

Mahkemenin kararlarında eklektik bir yöntem izlediği, hukuki gerekçelerini tarih, sosyoloji, kültür gibi unsurlarla destekleme çabasına giriştiği dikkati çekmektedir. AYM kararlarında anayasa maddelerine ve diğer kanunlar çerçevesinde bir gerekçe inşa etmektedir. Ancak zaman zaman karşımıza çıkan örneklerde karar inşasında gerekçeler kullanılırken, gerekçe oluşumunda ise farklı bir yöntem izlendiği dikkati çekmektedir. AYM'nin 1982 Anayasası'ndaki hükümleri yorumlarken kararlarıyla ortaya koyduğu tavır, Anayasanın otoriter ve milliyetçi görüntü vermesine neden olmuştur. Anayasanın ideolojik yönü ve bu bağlamda milliyetçilik tonu ele alınıp tartışılacakken, ülke gündeminde kesintisiz bir şekilde AYM kararlarıyla şekillenen hukuk ve siyaset uygulamaları yer almıştır. AYM bir anlamda 1924 Anayasası'ndan (1937 yılındaki değişikliklerden) beri duran milliyetçiliği ideolojik olarak kuvveden fiile geçirmiştir. Bu durum, 1961 Anayasası döneminde ilk örneklerini vermeye başlarken, 1982 Anayasası döneminde otomata bağlanmıştır. Bir yandan "Türk-İslâm" sentezi taşımakla nitelenen Anayasa, genel olarak Tek Parti dönemi ideolojik çerçevesiyle yorumlanmıştır. Bu da karşıt milliyetçilikleri beslemeye ve büyütme yarararken, bir tür siyasi "mağduriyet" ile kaçış alanı olmalarını sağlamıştır. Demokrasi ve ifade özgürlükleri karşısına adeta Anayasa konulmuştur, bu da sağlanmak istenen "birlik", "beraberlik", "huzur", "dayanışma" gibi hedeflere ve kavramlara zarar verilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda son olarak, AYM'nin özellikle milliyetçiliğe (ve bunlarla ilgili maddelere) dayanarak verdiği kararları, farklı gerekçe ve maddeler üzerinden vermesi durumunda ortada farklı bir tablonun çıkma ihtimali değerlendirilmektedir.

2010 Yılındaki anayasa değişiklikleri ile AYM artık özellikle siyasi parti kapatma davalarıyla değil bireysel başvuru kararlarıyla öne çıkmaya başlamıştır.⁷⁰⁵ Burada da demokratik işleyişe katkısının arttığı gözlemlenirken, özellikle hak ihlalleri konusunda önemli bir hak arama merci haline gelmesi Türk yargısı için kazanım olmuştur.

⁷⁰⁴ Erdem, a.g.m., Bahar 2012, s. 53-54.

⁷⁰⁵ Gülener ve Uzun, a.g.e., 2020, s. 316.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Fransız İhtilali'nden itibaren *milliyetçilik* günümüze kadar zaman zaman yaşadığı dönüşümler ve farklı coğrafyalardaki farklılıklarıyla etkin bir ideoloji olmuştur. *Millet* kavramı ise Avrupa özelinde yeni bir anlam kazanmış ve egemenliğin sahibi ilan edilmiştir. Milliyetçilik ve millet kavramlarının yeni ve etkin anlamları, devlet yapılanmasında belirleyici ve hatta kurucu bir rol üstlenmiştir.

Millet ve milliyetçiliğin uğradığı bu değişimler ve dönüşümler zinciri bir başka bağlantılı kavram olan vatandaşlık kavramının gelişmesini sağlamıştır. Böylelikle günümüzdeki anlamıyla modern devlet netlik kazanırken, unsurlarıyla birlikte bir bütünlük ortaya koymuştur. Her ne kadar birçok Avrupa ülkesi monarşik yapısını sürdürmüş, hatta dini düzenlemelere yer vermiş olsa da, ulus-devlet, millet, egemenlik pratikleri İhtilal çerçevesinde belirlenmiştir. Rousseau'nun da genel teorik çerçevesini çizdiği üzere egemenlik millete devredilmeye başlanmış, buradan hareketle de millet farklı süreçlerle oluşmuş, ulus-devletlerin kurulması hız kazanmıştır. Milliyetçilik bağımsızlığı, sınıflararası çatışmaya son vermeyi, eşit vatandaşlığı ve millet egemenliğini hedeflemiş olsa da, 20. yy.'ın başlarında Avrupa için bir ayrılıkçılık ve üstünlük yarışına dönüşmüştür.

Daha çok Fransız tarzı olarak ifade edilen subjektif anlayış ile Alman tarzı olarak ifade edilen objektif anlayış, hem devletlerin genel anlayışlarını ortaya koymaları, hem de anayasaların biçimlenişini göstermesi bakımından temel belirleyici olmuştur. Alman millet anlayışında etkin olan objektiflik, kan, dil, din ve kültür birliğini öne çıkarırken; Fransız millet anlayışında etkin olan subjektiflik ortak yaşama, ortak tarih, ortak gelecek gibi unsurları öne çıkarmıştır. Teziç “kültürel milliyet” ile “hukuki milliyet” ayrımına gitmiş; kültürel milliyeti ırk, dil ve kültür gibi ortak nitelikler üzerinden tanımlamış, hukuki milliyeti ise devletin anayasası ve kanunları ile tanımlanan, devletle kişiyi bütünleştiren hukuki ve siyasi bağ olarak tanımlamıştır. Teziç'in bu önermesinin daha çok vatandaşlık realitesi üzerinden hareket ettiği görülmektedir. Diğer yandan kültürel milliyet kavramını *objektif* unsurlarla tanımlaması da açmaz olarak ifade edilebilir.

Osmanlı modernleşmesine bakıldığında, Avrupa'daki gelişmeler karşısında kayıtsız kalamayan İmparatorlukta özellikle Tanzimat Fermanı'nı izleyen dönemde hem devlet yapılanması hem de hukuk alanında yeniliklere giriştiği, bu bağlamda çok sayıda kanunun tercüme edilerek ülke şartlarına uygun hale getirildiği görülmektedir. Bu değişiklikler, yeni sürecin çok milletli bir yapıya sahip olan İmparatorluğu olumsuz etkileyeceğinin düşünüldüğünü göstermektedir. Bu sürecin başında Yunan İsyanı'nın (1821-1829) ardından Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır. Bu, büyük bir hareketlenmenin de habercisiydi aynı zamanda. Bu milliyetçilik ve dağılma ihtimali karşısında Osmanlı'da bir öngörü oluştuğu; bu bakımdan bütünleştirici uygulama ve kimlik politikaları devreye girdiği ifade edilebilir. Modern milletin yükselişine Osmanlılık ve bunun üzerinden oluşturulan vatandaşlık/tabiiyet siyaseti ve bunlara ilişkin düzenlemeler büyük önem taşımakla birlikte İmparatorluğunun çöküşüne engel olamamıştır. Osmanlılık kimliği 1876 Kânûn-ı Esâsîsi ile anayasal hale getirilmiştir (m.8). Böylelikle etnik kimliklerin bağımsızlık hareketlerine dönüşmelerinin önüne geçilmeye çalışılırken, özellikle din konusunda yine bir kuşatıcılık ortaya konulmaya çalışılmıştır. Her ne kadar Kânûn-ı Esâsî'de devletin dininin İslâm olacağı düzenlenmiş olsa da (m. 11), aynı maddenin devam eden kısmında diğer din ve mezheplere asayiş ve adabı ihlal etmemek şartıyla serbestlik güvencesi verilmiştir. İmparatorluğun, yükselen milliyetçilik dalgasına karşı aldığı önlemler dağılmayı engelleyecek başarı getiremezken, sadece mukadder sonu geciktirmiştir. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar, süreç yenilik çabaları ve önlemler şeklinde devam etmiştir.

Milliyetçiliğin Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da bütünleştirici bir etki yaratmasına rağmen, Osmanlı'da adeta dağılmayı hızlandıran temel etken hale gelmesiyle birlikte, elde kalanın korunması amacını taşıyan Türk Milliyetçiliği ideolojisi de öne çıkarmıştır. Osmanlılık bir üst kimlik olarak tutmamış, İkinci Abdülhamid zamanında ve Birinci Dünya Savaşı döneminde yoğunlaşan İslâmcılık politikaları da, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında genel bir ittifakla yapılan tespitle ifade edilirse, seçenek olmaktan çıkmıştır. Zira gayrimüslim tebaanın Osmanlılık kimliğiyle tanınan haklara rağmen bağımsızlık yoluna girmeleri ve bunu başarmaları, özellikle Balkanlar'daki Müslüman toplumlar ile günümüzde Ortadoğu olarak nitelendirilen Arap bölgesindeki toplulukların isyanları İslâmcılık politikasını işlevsiz hale getirmiştir.

Kurtuluş Savaşı, Batı medyasında milliyetçi bir hareket olarak nitelendirilirken, içeride sadece milliyetçi söylem değil, hatta daha yoğunluklu olarak dini/İslâmi bir dil kullanılmıştır. Milliyetçi söylem ile İslâmi söylem bir döneme kadar dengeli olarak korunmuştur. Aşama aşama İslâmi söylem geride kalırken, milliyetçilik ve Türk Milliyetçiliği bir kurucu ideoloji olarak konumlandırılarak, resmî başat ideoloji olarak güçlenmiştir.

Cumhuriyetin kendisini konumlandığı temel felsefe, bir ulus-devlet anlayışına dayanıyor(du). Ulus-devlet modelinin tercih edilmesi, hatta Türkiye’de bunun “kutsal” bir durum olarak günümüze kadar gelmesinin en önemli nedenini, Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkan Savaşlarından sonra on yıl içerisinde büyük bir bozgun ile dağılması oluşturmaktadır. Osmanlı’nın federal bir yapıdan daha ziyade bir tür konfederasyon görüntüsü veren, çok dinli, çok milliyetli yapısı Kara Avrupası merkezli yeni devlet anlayışı karşısında bozguna uğramıştır. Bu nedenle hem ulus-devlet hem de üniter devlet adeta bir devlet “kutsal”ı olarak günümüzde de devam etmektedir. Türkiye’nin bir ulus-devlet niteliği mahkeme kararlarında ve genel pratik söylemde “üniter devlet” olarak ifade edilmiştir (Dayanak olarak ise 1982 Anayasası’nın 3. maddesinde düzenlenen *ülkesi ve milletiyle devletin bölünmez bütünlüğü* ifadesi olmuştur.). Bu durumun doğal bir diğer yansıması merkezi yönetimin güçlülüğü olarak ortaya çıkmıştır.

Diğer yandan vatandaşlık anlayışı ile dil, din, ırk faktörlerinin üstünde bir kimlik belirlenmiştir. Ancak kimi yerde Türk, kimi yerde vatandaş, bazı durumlarda halk olarak ifade edilen vatandaşlık kimliğinin netleştirilmesi gerektiği görülmektedir. Vatandaşlık kimliği olarak ifade edilen Türk kavramının, Alman, Fransız, İngiliz gibi bir üst kimlik olarak ifade edilmesi karşısında kavramın kullanılması ve makuliyeti konusunda belli tartışmalar aşılabilecektir. Vatandaşlığın, anayasalarda hem vatandaş hem de Türk olarak kullanılmasının zaman zaman bir kafa karışıklığı yarattığına dikkati çekmek gerekiyor. Vatandaşlığın kazanılmasında kan-soy üzerinden bir ayrıma gidilmiş Türk anne ve/veya babanın vatandaşlığı kazanması doğrudan bir kolaylaştırmaya tabi kılınmıştır. Burada da Türk ibaresinin vatandaş anlamında anlaşılması yanında bir soy kimliği de taşıdığı görülmektedir. Anayasalardaki bu belirsizlik Türk Vatandaşlığı Kanunu ile açıklığı kavuşturulmuş; Kanun 6. maddesinde “*Doğumla Kazanılan Vatandaşlık*” başlığı altında doğumla kazanılan Türk vatandaşlığının, soy bağı veya doğum yeri esaslarına göre kendiliğinden

kazanılacağını hükme bağlamıştır. Bu da objektif anlayışın bir yansıması olarak görülebilecektir.

Türk Milliyetçiliği, Cumhuriyetin kurulması sürecinde etkin ideoloji olurken, 1924 Anayasası'nda yapılan 1937 değişiklikleri ile anayasaya girmiştir. Günümüzde kadar, doğrudan Türk Milliyetçiliği ve Atatürk Milliyetçiliği olarak artık anayasaların vazgeçilmez ideolojik vurguları arasında yer almaya devam etmiştir. Cumhuriyet Döneminde anayasalarda yer alan milliyetçiliğin birkaç açıdan ele alınması gerekiyor. *Birincisi*; milliyetçilik bir anayasal değer olarak öne sürülürken, kavramsal çerçevesinin netleştirilmemesi bir sorun teşkil etmektedir. Zira kavramın içeriği başta Atatürk olmak üzere devlet kurucu ve yönetim kadrolarının sözleri ile doldurulmaktadır. Bu konuşmaların dönemi içerisindeki bağlamı göz ardı edilerek yapılan alıntılara malzeme yapılması, milliyetçiliğin günümüz koşullarından kopmasına neden olmaktadır. Kavram günümüz koşullarında yeniden yorumlanabileceken, Cumhuriyetin ilk dönemlerine kadar geri gidilmesi, döneme ait sözlerin alıntılanması, *entegrist* bir tavırla kalıp halinde ve bağlamsız taşınması güncel bir takım sorunlarda tıkanmalara neden olmaktadır. *İkinci* olarak; milliyetçiliğin bir ideoloji olup olmadığı tartışmasını geride bırakarak, bu kavramın genel bir ideolojik eğilim olduğunu belirtmek gerekiyor. Durum böyleyken, milli mutabakat metinleri olan anayasalarda herhangi bir ideolojinin yer alması, bu mutabakata zarar verecek riskleri taşımaktadır. Oysa örneğin milliyetçiliğin çerçevesinin bir tür vatandaşlık ve devlete, anayasaya, hukuka, millete sadakat bağlamına çekilmesi gibi reel tanımlama seçeneklerine rağmen, kavramın anayasalarda salt kavram olarak geçmesi farklı dinamiklerin belirleyiciliğini artırmaktadır. Anayasa maddelerini yorumlamada birinci derecede etkin olan AYM gibi yargı kurumlarının kararları, yasama organının iradesi, anayasa maddelerini düzenleme gerekçesi ve niyetinin uzağında tezahür edebilmektedir. Bu da bir tür yargısal aktivizme neden olmaktadır. Özellikle *subjektif* anlayış bağlamında bir millet ve milliyetçilik anlayışına tutunma çabasına rağmen, kavramsal muğlaklıkla yeri geldiğinde *objektif* anlayış unsurlarının öne çıkmasına neden olduğu da görülmektedir. Doğrudan 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde "*milliyetçilik*", 1961 Anayasası'nın 2. maddesinde "*milli devlet*"(Başlangıç'ta "*Türk Milliyetçiliği*"), 1982 Anayasası'nın 2. maddesinde "*Atatürk Milliyetçiliği*" ibarelerinin bir bağlamda *objektif* değerler taşımadığı ifade edilebilme imkanı bulunmaktaysa da, her iki anayasanın Başlangıç kısımlarının birer ideolojik manifesto

niteliği taşıması, bu manifestonun öz ideolojisini ise yine milliyetçilik oluşturması dikkati çekecek boyuttadır. Dolayısıyla ideolojileştirilen milliyetçilik, "değer" ve durum olarak milliyetçiliği de tartışmalı hale getirmektedir. Her ideoloji bir karşıtlık yaratma potansiyeline ve karşıtına tahakküme (en azından dönüştürmeye) müsait bir yapı taşır. Dolayısıyla bilhassa Anayasa bağlamında herhangi bir ideolojiden ziyade, devlet ve millete ait değerlerin ve önem taşıyan olguların vurgulanması gerekliliği genel bir kabul olarak görünmektedir. Diğer yandan milliyetçiliğin 1789'dan günümüze kadarki dönüşümleri çerçevesinde belli hususlar artık milliyetçiliğin değil modern devletin realiteleri olarak ele alınmaktadır. Millet, vatandaşlık, milli egemenlik, resmi/devlet dili gibi konular genel olarak devlet realitesi olarak görülmektedir.

Atatürk Milliyetçiliği anlayışı, 1982 Anayasası'na çeşitli ifade biçimleriyle ortaya konulmuştur. Buna göre, Türk Milleti, dünya milletleri arasında şerefli bir üyedir (p. 2). Özbudun'a göre bu sözler Türk Milliyetçiliğinin başka milletleri düşman veya aşağı gören şoven ve saldırgan bir anlayışta olmadığını göstermektedir.⁷⁰⁶ Özbudun, Atatürk Milliyetçiliği'nin, milliyetçilik karşıtı hareketlere karşı olduğu gibi, ırkçılığa ve bundan kaynaklanan saldırganlığa da karşı olduğunu da ileri sürmüştür. Atatürk, millet tanımında "subjektif milliyetçilik" anlayışını kabul ederek kültür yönünü öne çıkarmıştır. Atatürk'ün millet tanımındaki unsurlar, ortak (zengin bir) geçmiş, bir arada yaşama isteği, sahip olunan mirası geleceğe taşıma iradesi olarak ifade edilmiştir.⁷⁰⁷

Başlangıç kısmının özellikle siyasi parti kapatma davalarında dayanak olması da dikkat çekicidir. 1961 Anayasası döneminde örneği az olsa da, 1982 Anayasası döneminde birçok siyasi partinin kapatma gerekçeleri arasında Başlangıç kısmında yer verilen ibareler almıştır. Bu bağlamda mevcut 1982 Anayasası'nın 176., 1961 Anayasası'nın 156. maddesinde Başlangıç kısmının anayasa metnine dahil olduğu düzenlenmiştir. Başlangıç kısımlarının ideolojik manifesto niteliği düşünüldüğünde, anayasa metnine dahil olma durumunun yeniden tartışılması gerekliliği ifade edilebilecektir. İçeriğinin ideolojik tonu artsa da azalsa da anayasa metnine dahil olmadığı bir durumda, farklı bir anlam yükleme ve mahkeme kararlarına gerekçe olması gibi bir durumla karşılaşılamayacağı gibi, anayasa metnine duyulan güven ve

⁷⁰⁶ Özbudun, a.g.e., 2018, s. 77.

⁷⁰⁷ a.e., s. 76.

sadakatin artacağı da ihtimal dahilinde görülmektedir. AYM'nin verdiği siyasi parti kapatma kararlarında dayandığı hukuki temellerin daha çok milli güvenlik, şiddete dökülen eylemler vb. boyutunda olması gerektiği konusundaki genel kanaate rağmen; Mahkemenin Başlangıç kısımları başta olmak üzere, kimi maddeleri ideolojik yorumlaması ülke gündemini çoğu kez meşgul etmiştir. Bu tartışmalar bağlamında ideolojiye kapı aralayan "değer" ve ilkelerin, Anayasa'da yer alması durumunda hangi biçimde yer alacağı, sınırları, tanımını gibi unsurların gözetilmesi gerekliliği görülmektedir.

Bir diğer değinilmesi gereken husus da AYM kararlarında gerekçelerin oluşturulmasında argüman mantığının ortaya konularak, karşılıklı diyalektik çatışma sahası oluşturulmasıdır. Mahkeme'nin siyasi parti kapatma davalarında ortaya koyduğu görüşlerin hukuki değerlendirmelerden ziyade tarihi, sosyolojik ve bunlara dayanarak bir ideolojik argüman geliştirmeye giriştiği görülmektedir. Ancak nihai olarak kararlarda gerekçe olarak anayasa ve kanun maddeleri ortaya konulmaktadır. Buradaki metodolojik sorun, hukuku yaratan olguların ele alınması ve devlet realitesinin ortaya konulması ile dava konusu eylem veya söylemin hukuka aykırılığını ortaya koymak adına girişilen ideolojik çerçevenin belirlenmesi çabası ve bunun da devlete ve anayasaya teşmil edilmesi arasındaki ayrımın sınırlarının belirsizliğidir. Dolayısıyla Mahkeme kararlarında uzun uzun tarihi olaylara değinilmesi ve şahısların sözlerine veya anılarına başvurulması hukuk yaratımının veya oluşumunun bir yönünü oluştururken, ancak bunlarla bir ideolojik çerçevede konulmuş olmaktadır. Bu ideolojik çerçeve, anayasa yorumundan başlayarak bir tür yeniden ideolojik anayasa yaratımına doğru yol alacaktır. Anayasa koyucunun niyetini veya anayasanın ortaya konulduğu bağlamı göz ardı edecek her tür çabanın, anayasayı genişletmek değil daraltmak anlamına geleceği de belirtilmelidir. Bu bakımdan, AYM'nin, ideoloji (veya ideolojik hukuk) oluşumunun evrelerini anlatmak veya ortaya koymak yerine, hukuk ve anayasanın oluşumunu, bağlamlarıyla ele alması, bunu da günümüz koşullarında yeniden yorumlaması karar örneklerine eksikliği olarak dikkati çekmektedir. 1930'lı yıllara ait milliyetçilik yaklaşımları ile özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra gelişen milliyetçilik anlayışları bariz farklılıklar taşımaktadır. Yine günümüzün dünyasında (uluslararası birlikler ve topluluklar konusu bile geride kalmış, dijital bir çağ yaşanırken) milliyetçiliğin söyleyeceği ve söylemesi gereken konuların çok daha farklı bir içerikte olması gerekliliği görülmektedir. Türkiye'de

genel olarak anayasanın yorumlanmasında, 1930'lı yılların ideolojik argümanlarının ve bağlamının günümüze aktarılmaktadır. Diğer yandan Parla, Türkiye özelinde 1930'lı yıllarda ideolojik yönelimin Avrupa'daki ideolojik etkilerle şekillendiği tespitini yapmış, anayasalardaki *milliyetçilik* ilkesinin varlığının sorgulanması gerektiğini ifade etmiştir. Diğer yandan o döneme ilişkin durumun sadece etki değil, düşünce bağlamında bir cevap içerdiği de ihtimal olarak göz ardı edilemeyecektir.

Egemenlik konusunda anayasalarda dikkat çeken bir durum bulunmaktadır. 1921 Anayasası'nın 1. maddesinde, 1924 Anayasası'nın 3. maddesinde, 1961 Anayasası'nın 4. maddesinde, 1982 Anayasası'nın 6. maddesinde millet egemenliği düzenlenmiştir. 1961 Anayasası'nın 9. maddesi devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu düzenlemesinin (m. 1) değiştirilmeyeceğini; 1982 Anayasası'nda ise 4. madde 1. (*Devletin şekli*), 2. (*Cumhuriyetin nitelikleri*), 3. (*Devletin bütünlüğü, resmî dili, bayrağı, millî marşı ve başkenti*) maddelerin değiştirilemeyeceğini hükme bağlamıştır. Bu bağlamda 1921 Anayasası'nda ilk madde olan ve sonraki anayasalarda sürekli sonraki maddelere bırakılan *milli egemenlik* konusunun korunma altına alınmadığı, buna karşılık özellikle 1982 Anayasası'nda 2. maddede *Cumhuriyetin nitelikleri* başlığı altında ideolojik içeriklerin ve göndermelerin korunmaya alındığı dikkati çekmektedir. Buradaki paradoks, *milli egemenlik* olmadıktan sonra, korunan maddelerde düzenlenen toplum huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı, insan haklarına saygı, demokratik, laik, sosyal hukuk devleti olmanın doğal olarak tartışma konusu olacağı hususudur. Zira egemenlik modern bir devlet için öngörülen şartlardan/unsurlardan (millet, ülke-toprak, egemenlik) birisidir. Bu anayasal ilke ve değerlerin *milli egemenlik* var olduğunda, devlet olduğunda ancak bir anlam ifade edeceğinde kuşku bulunmamaktadır. Madde her ne kadar başlıkta *Cumhuriyetin nitelikleri* demişe de içeriğinde devletin nitelikleri olarak bunları belirlemiştir.

Bir diğer değinilmesi gereken husus Anayasaların güncellenmesi konusunun bizde radikal şekilde uygulandığıdır. Tunaya'nın ifadesiyle "*On sekizinci yüzyıl terimleriyle düşünüp, yirminci yüzyıl kurallarıyla yaşamak*"⁷⁰⁸ şeklinde Türkiye'nin genel sorunu belli alan ve örnekleri itibarıyla hukuk ve anayasaya da sirayet etmiştir. -Giriş ve Sonuç kısımlarında da değinildiği gibi- Türkiye'de hukukun ve özelde anayasanın bir diğer sorunlu ele alınışı, sadece ideolojik yoruma müsait bir yapı

⁷⁰⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, Cumhuriyet Kitaplığı, Haziran 2000, s. 50

taşıması ve ideolojik yorumlara maruz kalması değil, yorum faaliyetinin gerektiğinde ve yöntemince harekete geçirilememesinden kaynaklanmaktadır. -Sonuç kısmında ifade edildiği gibi- AYM'nin kararlarını oluşturma aşamasında, bir bağlam/context kurmaya çalışması, hukukun veya anayasanın oluşum evresinin anlaşılmasına katkıdan ve yorum faaliyetinin günümüze doğru hareketlenmesinden ziyade, dikkati ve yorum bağlamının kurulmak istenen tarihi döneme ve anlatıya doğru kaymasına neden olmaktadır. Bu da günün koşullarında (ki olması gereken geçmiş/tarih pratiklerinin bir bilgi olarak var olan güncel bilgiye dahil olmasıdır) yapılacak bir yorum faaliyetinin, aslında şimdiki zamanda üretilmesi değil geçmişteki bir zamana/döneme göre üretilmesi anlamına gelecektir. Karşımıza bir kaç sorun çıkmaktadır: *İlki*, geçmişin olduğu gibi şimdiki zamanın koşullarına taşınması, ki bu geçmişteki o pratiğin ortaya konulduğu zaman ile şimdiki zaman arasındaki aralığın ve birikimin yok edilmesidir. *İkincisi*; o dönem şartları, o döneme ait dinamikler vb. etkenler şimdiki zamana taşınmış olacaktır, ki bu da büyük mantık ve hukuk hatalarına neden olacaktır. Anayasa maddesi aynı kalsa da, yorum dinamiktir. Yorumun dinamikliği tarihi olanın sınırlarında kalacak, böylelikle anayasa toplumun ileri değil geriye doğru gidişinde doğrudan fail hale gelecektir. Hukuk ve anayasanın kendi zamanından sonraki zamana doğru yönelen doğal hareketi, geçmişe doğru evrilecektir. Geçmişin bilgisi ve pratik tecrübe anlamında katkısından ötede, bir fail olarak şimdiki zamanda etkinliği büyük sorunlar çıkarmaktadır. Bütün bunlarla birlikte yöntem açısından hukukun, anayasanın hatta devletin oluşumu bir bağlam kurma anlamında Mahkeme kararlarında yer alabilir, almalıdır. Ancak bu bağlamın, oluşan hukuku veya anayasayı anlatmaktan ziyade, günümüzün koşullarını belirlemek, şimdiki zamanda hukuku günün değil geçmişin koşulları ile yorumlamak ve nihai olarak devlete ve hukuka bir ideoloji üretmek yönünde tezahür etme ihtimali belirtilebilir. Bu yorumlama biçimiyle ilgili olarak son olarak şu ifade edilebilir; bir metinle kurulan yorum faaliyeti, geçmişin bilgisi, metnin ilk ortaya çıktığı bağlamı, günümüzün koşulları ve geleceğe ilişkin perspektiflerle şekillenmelidir. Hukuku yaratan dinamiklerin ayıklamacılık yoluyla kullanılması, pragmatik bir tarihçi söylem geliştirilmesi hukuku ve anayasayı güçlendirmez, aksine zayıflatıp bu alanda zaaf oluşturacaktır.

Anayasalardaki korumacılığın yöneldiği kitle devletin milleti midir, yoksa “dışarı”dan gelecek ve milli güvenliği tehdit edecek unsurlar mıdır, sorusu bağlamında

milliyetçiliğin zaman zaman yorum yoluyla da aşırılığa giden yönlerine yeniden bakılması ihtiyacı görülmektedir. Bir anlamda, terminolojik olmasa da şekli olarak “halk hareketi” niteliği de taşıyan Kurtuluş Savaşı, milletin devleti kurtarmasının ve akabinde yeni bir devlet kurmasının anlamını taşımaktadır. Bugün ideolojik yüklemeler ile devletin kendisini kuranlara (millete) karşı bir korunmacılık refleksi göstermesi, hukukun ve anayasanın insan-toplum-millet yönünde değil bürokrasi-kurum-devlet yönünde yorumlanmasını ve uygulanmasını doğurmaktadır. Bu bakımdan devlet merkezli bir yorum ve düzenlemenin, millet merkezli bir yorum ve düzenlemeye doğru dönüştürülmesi sadece demokrasi, özgürlük, insan hakları gibi değer ve ilkeler açısından değil, kurucu unsurun millet olmasından dolayı elzem görülmektedir. Diğer yandan dijital çağda yeniden biçimlenen toplumsallıklar ve sosyolojik dinamiklerin hem hukuk ve anayasa hem de milliyetçiliği yeni bir dönüşümün eşiğine getirdiği belirtilmelidir. Özellikle bir tür yeni kozmopolitizm etkisine karşı kültürel ve yerel değerlerin korunması milliyetçiliği şekillendirip dönüştüreceği gibi, hukuk da bundan ister istemez etkilenecektir.

KAYNAKÇA

Abadan, Y. (1957) “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”. *AÜHF Dergisi*, C. 14, S. 1, ss. 3 - 37.

Abadan, Y. (2006) “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, Ed.: Halil İncelik, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara, Phonex, ss.37-64.

Ağaoğulları, M.A. ve Köker, L. (2009) *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.

Ahmad, F. (1995) *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çev.: Yavuz Alagon, İstanbul, Sarmal.

Ahmad, F. (1996) *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev.: Fatmagül Berktay, 3. Baskı, İstanbul.

Akın, R. (2014) “1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun Hukuk Tarihimizdeki Önemi”, Ed.: Fethi Gedikli, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, Oniki Levha Yayıncılık, ss. 599-605.

Akçura, Y. (1976) *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akşin, S. (2001) *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*, 4. Baskı, Ankara, İmaj Yayıncılık.

Alpbaz, M. M. (2019) “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kemalizm Ve Otoriterlik: Analitik Bir İnceleme”, Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Alpman, P. S. (2018) “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Millet Kavramının Sosyo-Politik İnşası”, Edited By Adem Erdem Erbaş, *Paradigms And Understanding Social Issues*, IJOPEC Publication Limited, London, September, ss. 123-135.

Anayurt, Ö. (2019) *Anayasa Hukuku Genel Kısım*, 2. Baskı, Ankara, Seçkin Yayınları.

Anderson, B. (1995) *Hayali Cemaatler*, Çev.: İskender Savaşır, İstanbul, Metis.

Arslan, Z. (2005) “İki Anayasa İki Tarz-ı Demokrasi: Avrupa Anayasası Ve Türk Anayasası Üzerine Notlar”, **Anayasa Yargısı**, C. 21 , S. 1, ss. 363-372.

Arslan, Z. (2015) “Türkiye’nin Anayasal Kimliği ve Yeni Anayasa Arayışı”, Ed.: Ali Rıza Çoban, Serdar Güleler, Musa Sağlam, Hüseyin Ekinci, *Haşim Kılıç’a Armağan Cilt 1*, Ankara, Anayasa Mahkemesi Yayınları, ss. 286-302.

Atar, Y. (2017) “Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi”, [Prof. Dr. Erdal Onar’a Armağan, C. II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2013, ss. 857-896.] *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, ss. 1233-1267.

Atar, Y. (2019) *Türk Anayasa Hukuku*, 13. Baskı, Ankara, Seçkin Yayınları.

Aybay, R. (1982) *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

Aybay, Rona. (2010) “Osmanlı Devleti’nde Uyruluk (Tabiiyet)”, ss.141-160; Editörler: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aybay, R. (2017) *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aynî, M.A. (2011) *Milliyetçilik*, Haz.: İsmail Dervişoğlu, Kurtuba Kitap.

Babanzâde İsmail Hakkı. (2014) *Hukuk-ı Esasiye*, Haz.: Fernaz Balcıoğlu ve Ayça Büşra Balcıoğlu, Erguvani Yayınevi, Ankara.

Başgil, A.F. (2019) *Esas Teşkilat Hukuku Birinci Cilt: Türkiye Siyasi Rejimi Ve Anayasa Prensipleri*, İstanbul, Yağmur Yayınevi (1960 Tarihli Basıdan Tıpkı Basım)

Batum, S. ve İba, Ş. (2009) “Yeni Anayasa Yapım Formülleri Ve Yöntemleri Üzerine”, Haz.: Cem Eroğul, İlter Ertuğrul, Selin Esen, Fazıl Sağlam, Murat Sevinç, Prof. Dr. Mümtaz Soysal’a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara,ss.201-217.

Berkes, N. (2011) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, 16. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (1982) *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul, Adam Yayıncılık.

Bıçak,A. (2016) *Devlet Felsefesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları.

Bockel, A. (2013) “Türkiye’nin Zorlu Demokratik Anayasa Arayışı”, Çev.: Erkan Duymaz, **Anayasa Hukuku Dergisi**, C. 2, S. 4, ss.17-31.

Bora, T. (2003) *Türk Sağının Üç Hali/ Milliyetçilik Muhafazakârlık İslâmcılık*, 3. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları.

Bottomore, T. (2017) *Siyaset Sosyolojisi*, Çev.: Erol Mutlu, İstanbul, İletişim Yayınları.

Bozkurt, G. (2010) *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Bozkurt, M.E. (2000) *Atatürk İhtilali I-II*, İstanbul, Cumhuriyet Kitaplığı.

Canefe, N.(2007) *Anavatandan Yavruvatana Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cevizci, A. (1999) *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul, Paradigma Yayınları.

Cin, H. ve Akyılmaz, G. (2017) *Türk Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, Konya, Sayram Yayınları.

Çağaptay, S. (2008) “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil Ve Etnisite”, Ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekinligil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, İstanbul, 3. Baskı, İletişim Yayınları, ss. 245-274.

- Çağbayır, Y. (2007) *Ötüken Türkçe Sözlük*, 3-5. Cilt, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Çattık, M.(2018) “Anayasacılık ve Kutuplaşmış Toplumlarda Anayasa Yapımı”, **İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 5, S.1, ss. 53-70.
- Çelik, D.B. (2002) “Ulusal Kurtuluş Savaşında Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Deringil, S. (2007) *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet Ve Millet*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Deringil, S. (2014) *İktidarın Sembolleri Ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi*, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Doğan Kitap.
- Doğan, M. (2012) “Başlangıç Hükümleri”, *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, Yayın Koordinatörü: Ahmet Yıldız, Yayına Hazırlayanlar: Murat Bilgin, Konur Alp Koçak, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Ankara, ss.1-14.
- Duguít, L. (1954) *Kamu Hukuku Dersleri*, Çev.: Süheyp Derbil, Ankara, AÜHF Yayınları.
- Ekinci, T.Z. (2004) *Millet, Milliyetçilik, Devlet Ve Anayasa Sorunları*, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Erdem, F.H. ve Heper, Y. (2011)*Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları Ve Anayasa Önerileri Madde Karşılaştırmalı*, Ankara, Seta Yayınları.
- Erdem, F.H. (2012) “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, **Liberal Düşünce**, Yıl 17, Sayı 66.
- Erdoğan, İ. (2019) *Hukuka Giriş*, Ankara, Seçkin Yayınları.
- Erdoğan, M. (1999) “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, **Liberal Düşünce**, Sayı 15, 00.
- Erdoğan, M. (2000) “Hikmet-i Hükümet'ten Hukuk Devletine Yol Var mı?”, **Doğu Batı**, Ankara, Sayı: 13, ss. 45-57, [Ed.: Ali Rıza Çoban, Serdar Gülener, Musa Sağlam,

Hüseyin Ekinci, *Haşim Kılıç'a Armağan Cilt 1*, Ankara, Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2015].

Erdoğan, M. (2004) *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ankara, Liberte Yayınları.

Erdoğan, M. (2012) “Yeni Anayasa: Yol Haritası”, **Liberal Düşünce**, Yıl 17, Sayı 66, ss. 23-29.

Erdoğan, M. (2017) *Anayasal Demokrasi*, 13. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi.

Erdoğan, M. ve Yazıcı, S. (2011) *Türkiye'nin Yeni Anayasasına Doğru*, İstanbul, TESEV Yayınları.

Erdoğdu, T. (2008) “Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine”, **Doğu Batı**, Yıl: 11, S. 45, ss. 19-46.

Eren, A.(2020) “Anayasanın Dili Kimliğidir”, www.kanuniesasi.com (Erişim Tarihi: 15.8.2020, Çevrimiçi).

Eroğul, C. (1992) “Demokrasi Ve Ulus Kavramları Öznel Değerlendirmeler”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Cilt 19, Sayı 149, ss. 40-44.

Eroğul, C. (2010) “1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, Ed.: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. 85-139.

Erözden, Ozan (1997) *Ulus-Devlet*, Ankara, Dost Kitabevi.

Esen, B.N. (1945) *Anayasa Hukuku*, Ankara.

Esen, B.N. (1971) *Türk Anayasa Hukuku*, Fasikül 1, Ankara.

Felsefe Sözlüğü (1991), Çev.: Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul.

Fendoğlu, H.T.(2019) *Anayasa Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları.

Gellner, E. (2012) *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev.: S. Coşar, S. Özertürk, N. Soyarık, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Giddens, A. (2000) *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, Çev.: Ümit Tatlıcan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

Giddens, A. (2012) *Sosyoloji Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*, Çev.: Ülgen Yıldız Battal, Ankara, Siyasal Kitabevi.

Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2016) *Sosyolojide Temel Kavramlar*, Çev.: Ali Esgin, 2. Baskı, Ankara, Phoenix Yayınları.

Göze, A. (1989) *Siyasal Düşünceler Ve Yönetimler*, 5. Baskı, İstanbul, Beta.

Gözler, K. (1999) *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları.

Gözler, K. (2000) *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları.

Gözler, K. (Kış 2001) “Devletin Bir Unsuru Olarak “Millet” Kavramı”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 64, ss.108-123.

Gözler, K. (2001) *Anayasa Değişikliği Gerekli Mi?: 1982 Anayasası İçin Bir Savunma*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları.

Göztepe, Ece. (2003) “Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve 'Göçmen Forumu' Örnekleri”, **AÜHF Dergisi**, C. 52, S. 4, ss. 229-248.

Gözübüyük, A.Ş. (2017) *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 9. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi.

Gülener, S. (2011) “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften Anayasalar ve Temsil Ettikleri Değerler”, **Liberal Düşünce**, Yıl 16, Sayı 61-62, ss. 61 - 75.

Gülener, S. ve Uzun, C.D.(2020) *Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi*, İstanbul, Onikilevha Yayıncılık.

Gündoğan, A.O.(2002) “Devlet Ve Milliyetçilik”, **Doğu Batı**, Yıl 6, S. 21, ss. 181-193 (<http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Makale/Ali-Osman-Gundogan-Devlet-ve-Milliyetcilik.pdf>, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2020, Çevrimiçi).

Hafizoğulları, Z. (1996) “Türkiye Cumhuriyeti’nin Temel Nitelikleri”, **AÜHF Dergisi**, C. 45, S. 1, ss. 23-28.

Hançerlioğlu, O. (1980) *Felsefe Ansiklopedisi-Kavramlar ve Akımlar*, Cilt 4-7, İstanbul, Remzi Kitabevi.

Hanioğlu, Ş. (1985a) “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, ss.1394-99.

Hanioğlu, Ş. (1985b) “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1389-1393.

Heper, Y.(2015) *Beka Kaygısı: Devletin Ülkesi Ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü*, İstanbul, Onikilevha Yayıncılık.

Heper, Metin (2011) *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Çev.: Kadriye Göksel, İstanbul, Doğan Kitap.

Heywood, A. (2013) *Siyasi İdeolojiler Bir Giriş*, Çev.: A.K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın ve B. Kalkan, 5. Baskı, Ankara, Adres Yayınları.

Hirş, E. (2001) *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, 3. Baskı, Ankara, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.

Hobsbawm, E. (2006) “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”, Eric Hobsbawm, Terence Ranger (Der.), *Geleneğin İcadı*, Çev.: Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Yayıncılık, ss.1-18.

Hobsbawm, E. (2006), *Milletler ve Milliyetçilik*, Çev.: Osman Akınhay, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006.

İba, Ş. (2014) *Yeni Anayasa Arayışları Ve Kırmızı Çizgiler*, Ankara, Nobel Yayıncılık.

İnalcık, H. (2007) *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul, Kırmızı Yayınları.

İnan, A. (1971) *Mustafa Kemal Atatürk’ten Yazdıklarım*, Ankara, MEB.

İnan, A. (1998) *Mustafa Kemal Atatürk’ten Yazdıklarım*, Ankara, MEB.

- İnan, A. (2010) *Medeni Bilgiler / Türk Milletinin El Kitabı*, 2. Baskı, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Kaboğlu, İ. ve Sales, E.(2018) *Darbe ve Demokrasi Sarkacında Türk Anayasa Hukuku*, Çev. ve Ed.: İrem Berksoy, İstanbul, Legal Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İ. (1970) *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, İstanbul, MEB.
- Kapani, M. (2013) *Kamu Hürriyetleri*, 7. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları.
- Kapani, M. (2018) *Politika Bilimine Giriş*, 57. Baskı, Ankara, BB101 Yayınları.
- Karpat, K. (2009) *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Çev.: Güneş Ayas, 3. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Karpat, K.H. (2010a) *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K.H. (2010b) *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Kanadoğlu, O.K. (1998) “Türk ve Alman Anayasa Yargısında Anayasal Değerlerin Çatışması ve Uyumlaştırılması”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuk Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kenanoğlu, M.M. (2012) *Osmanlı Millet Sistemi*, 3. Baskı, İstanbul, Klasik Yayınları.
- Kentel, F. Ahıska, M. ve Genç, F.(2009) “*Milletin Bölünmez Bütünlüğü*” *Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)*, 2. Baskı, İstanbul, TESEV Yayınları.
- Keyder, Ç. (1999) “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”, Ed.: Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, 2. Baskı İstanbul, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 29-53.
- Koçak, C. (2008) “Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları”, Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekinligil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, 3. Baskı İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 37-52.

- Kohn, H. (1944) *Türk Milliyetçiliği*, Çev.: Ali Çetinkaya, İstanbul, Hilmi Kitabevi
- Korkut, L. (2015) “Ulus-devletin Ortaya Çıkışından Günümüze Kadar Kamu Hukukunda Egemenlik Kavramlaştırmaları”, **İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 1, ss. 31-78.
- Korkut, L. (2017) “Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları”, [**İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 2, 2014, ss. 5-41.] *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 1269-1304.
- Koyuncu, N. ve Yılmaz, Y.(2018) “Osmanlı’nın Son Yüzyılında Hukuk Düşüncesinin Dönüşümü Ve Dönemin Başlıca Tartışma Konuları”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.26, S.2, ss.77-109.
- Köker, L.(2007) *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 10. Baskı, İstanbul, İletişim.
- Kubalı, H. N. (1958) *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul.
- Lerner, H. (2016) “Derinden Bölünmüş Toplumlarda Anayasa Yazımı: Aşamalı Yaklaşım”, Çev.: Burak Çağ, Elif Eren Koç, **İÜHF Mecmuası**, C. 73, S. 1, ss. 485-504.
- Lewis, B. (1993) *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kıratlı, 5. Baskı Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Livanelioğlu, Ö.A. (1998) “Millet ve Milliyetçilik Kavramları Üzerine”, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı 3, ss.41-60.
- Mahmud Fuad (2006) *Tabiiyyet*, Transkripsiyon: Cihan Osmanağaoğlu, Derin Yayınları, İstanbul.
- Loughlin, M. (2017) *Kamu Hukukunun Temelleri*, Çev.: Dilşad Çiğdem Sever, Kıvılcım Turanlı, Ankara, Dipnot Yayınları.

Marcou, J. (2001) “Türkiye’de Anayasacılık Ve Anayasa Kültürü”, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı*, 9-13 Ocak 2001, Ankara, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, ss. 61-75.

Marcou, J. (2012) “Anayasacılık Ve Türkiye’de Anayasal Hareketler”, **Anayasa Hukuku Dergisi**, C. 1, S. 1, ss. 1-24.

Mardin, Ş. (1985) “19. yy.’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 342-351.

Mardin, Ş. (1991) *Türk Modernleşmesi - Makaleler 4*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2010a) *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 16. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2010b) *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev.: M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, 10. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Marshall, G. (1999) *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim Sanat Yayınları.

Memiş, E. (2010) “Anayasayı Yeniden Yapma Ve Değiştirme Üzerine Analizler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XIV, S. 2, ss. 455-498.

Mısıır, M.B. (2019) *Devlete Karşı Kamu Hukuku*, İstanbul, Edebi Şeyler.

Mumcu, A. (1991) *Atatürk’ün Kültür Anlayışında Vicdan Ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Mumcu, A. (2007) “Tanzimat Döneminde Türk Hukuku”, Ed.: Bülent Arı, Selim Arslantaş, *Adalet Kitabı*, Ankara, T.C. Adalet Bakanlığı, ss. 187-205.

Okandan, R.G. (1947) “Devletin Beşeri Unsuru”, **İÜHF Mecmuası**, Cilt 13, Sayı 4, ss. 1282 - 1326.

Okandan, R.G. (1949) “Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci Ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi”, **İÜHF Mecmuası**, C. 15 , S. 1, ss. 14-33.

Okandan, R.G. (1961) “Milli Hakimiyet, Milli İrade Mefhumlarının Ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilat Hukukumuzda Girişi”, **İÜHF Mecmuası**, C. 27, S. 1-4, ss. 21-33.

Onar, E. (1993) *1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu*, Ankara. ty.

Oran, B.(1998) *Atatürk Milliyetçiliği: Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Ankara, Dost Kitabevi.

Ortaylı, İ. (1987) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayınları.

Örsten Esirgen, S. (2017) *Osmanlı Devleti 'nde Kanun Yapma Geleneği Ve Cumhuriyet Döneminde Uygulanan Osmanlı Kanunları*, Ankara, Turhan Kitabevi.

Özbudun, E. (1988) “Atatürk ve Sosyal Bilimler”. **Erdem**, 5 / 12, Eylül 1988, ss. 925-932.

Özbudun, E. (2007) “Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi Ve Siyasal Elitlerin Tepkisi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 62, S. 3, ss. 257-268.

Özbudun, E. (2012) “Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri”, **Liberal Düşünce**, Sayı 68, Yıl 17, Güz s. 5-18.

Özbudun, E. (2012) *1924 Anayasası*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özbudun, E. (2017) *Anayasacılık Ve Demokrasi*, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özbudun, E. (2018) *Türk Anayasa Hukuku*, 18. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları.

Özçelik, A.S. (2017) “Anayasamızın Dayandığı Temel İlkeler”, [**İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 42, S. 1-4, 1976.]; *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, ss. 319-334.

Özer, Y. Z. (1939) *Mukayeseli Hukuki Esasiye Dersleri*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi Yay.

Özkırımlı, U. (2008) *Milliyetçilik Ve Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, İstanbul, Tesev Yayınları.

Özkırımlı, U. (2010) *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*, Çev.: Yetkin Başkavak, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özkırımlı, U. (2015) *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 5. Baskı, Ankara, Doğu Batı Yayınları.

Parla, T. (1991a) *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları Cilt 1: Atatürk’ün Nutuk’u*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Parla, T. (1991b) *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları Cilt 2: Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Parla, T. (1991c) *Türkiye’de Anayasalar*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Parla, T. (1992) *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Poggi, G. (2011) “Yurttaşlar ve Devlet: Geçmişe Bakış ve Muhtemel Gelecek”, Quentin Skinner ve Bo Strath, *Devletler ve Yurttaşlar*, Çev.: Gökhan Aksay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss.39-52.

Renan. (1946) *Nutuklar ve Konferanslar*, Çev.: Ziya İshan, Sakarya Basımevi, Ankara.

Renan, E. (2016) *Ulus Nedir?*, Çev.: Gökçe Yavaş, İstanbul, Pinhan Yayıncılık.

Rousseau, J.J. (2019) *Toplum Sözleşmesi*, Çev.: Vedat Günyol, 19. Baskı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.

Sadurski, W. (2011) “Anayasacılık Ve Anayasa Yapımı Üzerine”, Ed.: Ozan Ergül, *Anayasa Yapımı Ve Anayasal Değişim-Türkiye’de Anayasal Değişim Beklentileri*, Uluslararası Sempozyum, Ankara, 19-20 Mart 2010, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, ss.23-48.

Said Halim Paşa. (1977) *Buhranlarımız*, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Tercüman.

- Sarıca, M. (1995) *100 Soruda Fransız İhtilali*, 3. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Schnapper, D. (1995) *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev.: Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık.
- Sevim, A. (2008) *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat.
- Smith, A. (2013) *Milliyetçilik: Kuram, İdeoloji, Tarih*, Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Atıf Yayınları.
- Smith, A.D. (2014) *Millî Kimlik*, Çev.: Bahadır Sina Şener, 7. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Soysal, M. (2011) *Anayasaya Giriş*, 3. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- Stern, K. (2001) “Küresel Anayasacılık Hareketleri Ve Yeni Anayasalar”, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı*, 9-13 Ocak 2001, Ankara, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, ss. 45-55.
- Şentop, M. (2007) “Anayasa’nın İdeolojisi Kemalizm mi?”, **Anlayış**, Sayı: 52, (<http://www.anlayis.net/...> (Erişim Tarihi: 01.03.2020, Çevrimiçi)).
- Tanör, B. (1977) “Mustafa Kemal Ve Anayasal Gelişme Dinamiklerimiz”, **İÜHF Mecmuası**, C. 43 , Sayı 1-4, ss.383-392.
- Tanör, B. (1985) “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, ss.10-26.
- Tanör, B. (1994) *İki Anayasa*, 3. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları.
- Tanör, B. (1997) *Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)*, İstanbul, Cumhuriyet Kitap.
- Tanör, B. (2008) *Anayasal Gelişme Tezleri*, İstanbul, YKY.
- Tanör, B. (2019) *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 32. Baskı, İstanbul, YKY.
- Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N.(2019) *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 19. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları.

Temelat, N. (2012) “Vatandaşlık Tanımı”, *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, Yayın Koordinatörü: Ahmet Yıldız, Yayına Haz.: Murat Bilgin, Konur Alp Koçak, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Ankara, ss. 53-66.

Teziç, E. (1976) *100 Soruda Siyasî Partiler (Partilerin Hukukî Rejimi ve Türkiye 'de Partiler)*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Teziç, E. (2009) “Düşüncenin Keffâreti”, Haz.: Cem Eroğul, İlder Ertuğrul, Selin Esen, Fazıl Sağlam, Murat Sevinç, *Prof. Dr. Mümtaz Soysal 'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 439-446.

Teziç, E. (2019) *Anayasa Hukuku*, 23. Baskı, İstanbul, Beta Yayıncılık.

Timur, T. (1986) *Osmanlı Kimliği*, İstanbul, Hil Yayınları.

Timur, T. (2010) “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, Ed.: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. 39-60.

Topçuoğlu, H. (1961) *XIX. Yüzyıl Sosyologlarında Hukuk Anlayışı*, AÜHF Yayınları, Ankara.

Topuzkanamış, Ş.E. (2013) “Anayasal Vatanserverlik Kavramının Anlamı, Amaçları Ve Bu Kavram Işığında Geçmişle Yüzleşme Politikaları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.14, S. 1, 2012, ss. 133-168

Tunaya, T.Z. (1960) *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Müşahedeler ve Tezler*, İstanbul, Yedigün Matbaası.

Tunaya, T.Z. (1985) “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, ss.27-39.

Tunaya, T.Z. (1999) *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*, İstanbul, Cumhuriyet.

Tunaya, T.Z. (2000) *Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, Cumhuriyet.

Tunç, H. ve Bilir, F. (1998) “Cumhuriyet Dönemi Anayasalarımızda Milliyetçilik Anlayışı Ve Atatürk Milliyetçiliği”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 2, 00.

Turhan, M. (2017) “Anayasamız ve Demokratik Toplum Düzeninin Gerekleri”, [Anayasa Yargısı, C. 8, 1991, s. 401-420.] *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, ss.661-680.

Turhan, M. (1994) “Anayasa Ve Anayasacılık”, **Amme İdaresi Dergisi**, C. 27. S. 3, ss. 3-12.

Turhan, M. (1995) *Siyaset ve Anayasa*, Ankara, Gündoğan Yayınları.

Turhan, M. (1997) *Anayasal Devlet*, Ankara, Gündoğan Yayınları.

Turhan, M. (2000) *Siyasal Elitler*, 2. Baskı, Ankara, Gündoğan Yayınları.

Turhan, M. (2007) “Anayasanın Hak Temelli Yorumu ve Anayasa Yargısı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 62, S. 3, ss. 379-404.

Turhan, M. (2012) “Anayasanın Yorumlanmasında Felsefi Yaklaşım: Ronald Dworkin’e Göre Anayasanın Ahlâksal Okunuşu”, **Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 9, S.1, ss.1–41.

Türk Hukuk Lûgatı. (1991), T.C. Başbakanlık Basımevi, Ankara.

Uran, P.(2015) “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, **İÜHF Mecmuası**, C. LXXIII, S. 1, ss. 223-248.

Ülken, H.Z. (1969) *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı.

Ünsal, A.(1980) *Siyaset Ve Anayasa Mahkemesi (“Siyasal Sistem” Teorisi Açısından Türk Anayasa Mahkemesi)*, Ankara, SBF Basın Ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.

Versteeg, M. (2018) “Popüler Olmayan Anayasacılık”, Çev.: Şafak Evran Topuzkanamış, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 20, S. 1, ss. 125-197.

Yazıcı, S. (2011) “Türkiye’de Anayasal Değişimin Tarihi”, Ed.: Ozan Ergül, *Anayasa Yapımı Ve Anayasal Değişim-Türkiye’de Anayasal Değişim Beklentileri*, Uluslararası Sempozyum, Ankara, 19-20 Mart 2010, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, ss. 253-278.

Yıldız, A. (2009) “Kemalist Milliyetçilik”, Ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekinligil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, 6. Baskı İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 210-234.

Zabunoğlu, H.G. (2018) “Günümüzde Ulus-Devlet”, **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 13, S. 1, ss. 535-559.

Zabunoğlu, Y. K. (1973) *Kamu Hukukuna Giriş*, Ankara, AÜHF Yayınları.

Ziya Gökalp.(1976a) *Türkçülüğün Esasları*, 4. Baskı, İstanbul, Türk Kültür Yayıncılığı.

Ziya Gökalp. (1976b) *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz.: İbrahim Kutluk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Zürcher, E.J. (1996) *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Zürcher, E.J. (2009) “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, Çev.: Özgür Gökmen, Ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekinligil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2: Kemalizm*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 44-55.

KANUN VE ANAYASA MADDELERİ İÇİN YARARLANILAN KAYNAKLAR

ABD Anayasası: photos.state.gov/libraries/turkey/231771/PDFs/abd-anayasasi.pdf (Erişim Tarihi 25 Aralık 2020, Çevrimiçi).

Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları(2011). Ankara, Adalet Bakanlığı Yayın İşleri Dairesi Başkanlığı.

Eski ve Yeni anayasalar için

anayasa.gov.tr.

Güncel anayasa metni için

tbmm.gov.tr.

Güncel kanun ve anayasa metni için

mevzuat.gov.tr.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları(2011). T.C. Adalet Bakanlığı.

Türk Anayasaları(2010). T.C. Başbakanlık.

AYM KARARLARI İÇİN YARARLANILAN KAYNAKLAR

Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası: siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr

DiĞER

Türk Dil Kurumu:

tdk.gov.tr

Türk Dil Kurumu Sözlük:

sozluk.gov.tr

Lozan Antlaşması'nın tam metni için Türk Tarih Kurumu: ttk.gov.tr